HETEDIK KÖNYV.

Német joggal élő községek.

Transporter dans les siècles reculés toutes les idées du siècle où l'on vit c'est des sources de l'erreur celle qui est la plus féconde.

MONTESQUIEU, Esprit des loix. L. 30. Chap. 40.

ELSŐ SZAKASZ.

A városok helyzete Lengyelországban.

Azon államban, a hol az államalattvalók nagy többsége mit sem élvezett abból, a mit később az ember és a polgár jogának neveztek; a hol a nemesség fogalma az állampolgárság fogalmával azonossá vált; a hol a papság mint politikai rend a lovagságban olvadt fel és a hol a zsidók a társadalmi vegetatio szükséges élősdi növényének tekintettek és ehhez mért bánásmódban is részesültek, szóval a tulajdonképeni lengyel államban még csak egy immunitás volt: azok a városok és falvak, melyek magdeburgi jog szerint voltak berendezve.

Ennek az ellentétnek megszüntetésére kellett irányulni a lengyel államférfiak törekvésének a XV. század óta. Lengyelországban már korán öntudatra ébredt a modern

államnak, mint az ország minden része és ereje fölött uralkodó tekintélynek eszméje (de persze más kivitelben, mint az Olasz- és Francziaországból kiinduló államraison), és azonnal életre serkent a törekvés, hogy az államokat az államban paralysálja és feloszlassa.

Csak hogy a formával együtt, a melyet szétrombolni kellett volna, az ügyet is sujtották; hogy a német joggal élő községektől politikai különállásukat elvegyék, megsemmisítették gyarapodásukat, megölték életöket. Igy váltak a városok Lengyelországban mind jelentéktelenebbekké, míg végre egészen elenyészett a hatalmuk.

Frázissá vált a tétel, hogy: Lengyelország szerencsétlensége a középosztály hiányában vagy megnyomorításában állott. Némi igazság van is benne.

Ugy látszik, hogy az állam annál nagyobb virágzásra képes, mennél egyenletesebben vannak társadalmában megosztva a gazdasági javak. Legalább mindenütt ki lehet mutatni aránylagos korlátozását a túl gazdag és a birtoktalan osztálynak, hatalmas kiterjedését a középrétegeknek ott, hol az állam, ha nem is küzdelem nélkül a maga alkotmányában, kifelé sikeresen gyarapodott, mind a Kr. e. IV. század Rómájában, mind napjaink Poroszországában.

Lengyelország soha sem nélkülözte a *gazdálkodó* középosztályt; az állam a maga boldog korszakában erre támaszkodott. Ez az osztály nem igen volt valami nagyszámú, mint a mai Észak-Amerikában, melynek szintén ez a támasza, de mégis idetartozott az állampolgárok, a nemesség túlnyomó nagy része még a XVI. század óta.

Úgyde Lengyelország nem állott magában; csatlakozni kellett az európai continens fejlődéséhez. Az újkor haladása a mozgó tőkének a földbirtokkal szemben, a kereske-

delemnek és iparnak a nyerstermeléssel szemben, a városoknak a vidékkel szemben való felülkerekedésében áll.

És mivel Lengyelország a maga városainak fejlődésében hátra maradt, sőt visszafelé ment, nélkülözte azokat az erőket, melyek modern államok küzdelmében döntők. Végzet és vétség itt is szomorúan hatottak közre.

Határozottan tévesnek kell tekinteni, ha a szlávoktól általában megtagadják az érzéket a városi élet, ipar és kereskedelem iránt. Nemcsak hogy a mai lengyel becsült és serény technikus és üzletember, de hasonló tulajdonokat ismerünk a többi szláv népnél is. Az orosz, Nagy Péternek nemzeti öntudatba átment mondása szerint, fölötte áll a zsidónak és az örménynek. Kijew, Moszkva, a Nowgorodok; másfelől pedig a mesésen gazdag Julin tanubizonyságai a szlávok városi hajlamának, a mely eddigi életök fiatalos jellege s a műveletlen föld roppant kiterjedése mellett természetesen még nem érlelhetett meg olyan gyümölcsöket, a melyeket nyugoteurópai mértékkel lehetne mérni.

Ez a hajlam bizonyára a lengyeleknél sem hiányzott soha. Igaz ugyan, hogy Lengyelország a polgárság alkotására czélzó legnyomorúságosabb kisérleteknél maradt meg, de ezt a gondolatot szemrehányó hangon fejezni ki, méltatlanság lenne. Csak egyéni felfogás az agricultur-socialista Mieroslawskitól, ha a szlávok jövőbeli államának is elveül tűzi ki a városi élet állandó alárendelését a mezőgazdaság érdekeinek. Előítélet nélküli vizsgálódás után csak azt lehet mondani, hogy a kedvezőtlen viszonyoknak egész sorozata hatott közre abban a tekintetben, hogy a városi fejlődés csíráit, melyek a lengyel államban ennek a történelem szinpadára

való lépésekor kétségtelenül megvoltak, kifejlődni ne engedjék. «Lengyelország városai régiebbek, mint történetük», hangzik Surowiecki sokszor utánanyomatott, de igaz mondása, azon Surowieckié, a ki először tett vizsgálódásokat a lengyel városi életre vonatkozólag.

A szláv nem ismeri a germánnak önmagával való megelégedését; mindig szüksége van rá, hogy szomszédjának könyökét érezze. Már a X. században sürű telepítvények találhatók mind azon helyeken, melyeknek később a magdeburgi városi jogot adományozták, csakhogy a legcsekélyebb jogi különbség sincs köztük és ama kor egyéb községei között. Akkor fejlődött ki a román-germán országokban az elzárt városi élet, mint az ó-germán közszabadság menedéke, mialatt a sík földön a függetlenség mind több tért foglalt el. A német városok, mint az öreg Möser mondja, «anomalis testek voltak az államban», de hermetikusan elzárt községi alkotmányukkal szükséges correlatum voltak a feudalismusnak uralkodóvá lett szolgasági hierarchiájához, ha azt akarták, hogy a régi germánok legnemesebb öntudata a modern kor műveltsége számára megmentessék.

Lengyelország nem ismerte a hűbérrendszert. A hatalmas Boleslaw jogara kiterjedt az ország minden lakosa fölé; közéje és népe közé nem tolakodott közbenső tekintély, nem tolakodtak a kisebb urak. Ama századok régi Lengyelországának városai a jogi elkülönzésnek még szükségét sem érezhették.

Ekkor köszöntött be az immunitások osztogatásainak *divatja* az országba; *szükség* arra a szakadásra, a melyet az ó-lengyel alkotmány a XII. és XIII. században szenvedett, nem forgott fenn. Semmiesetre sem tagadható az sem, hogy a papság alattvalóinak felszabadítása a lengyel

jog terhei és a királyi biráskodás kellemetlenségei alól, sokban közrehatott a gazdasági helyzet pillanatnyi felvirágzásához. Mert csak azon feltétel alatt, hogy saját joguk szerint és saját igazgatásuk alatt élhessenek, voltak hajlandók a német telepesek áradatként ellepni a jobbára Németországból származó és Németországgal szoros összeköttetésben álló papság birtokait. Egyszerre jóllét kezdett Lengyelországban erős gyökeret verni, a minőt csak Németország ismert.

Ezután a fejedelmek nem sokára a papság példáját utánozták, és ó-szláv jogelv szerint minden miveletlen földet magokban foglaló birtokaikra szerencsés sikerrel német parasztokat telepítettek, kiknek általában a lengyel jog és bíróság, sőt még a lengyel államkötelék alól való exemtiót is adtak. Még a hadviselés kötelességét is, melyet az idegen telepítvényesektől gyakran megkivántak, a középkori concret felfogás szerint inkább tekintették a földbértulajdonos, ki egyúttal fejedelem is volt, személye iránti kötelességnek, semmint szolgálatnak az állam iránt, mely a német gyarmatosokat magába fogadta.

Még nagyobb jelentőségre és szélesebb kiterjedésre tett szert Lengyelországban a német községi jog, midőn a fejedelmek, kik közvetlen birtokosai voltak annak a földnek, a melyen a szlávok meglevő városi községei állottak, tömegesen édesgettek és telepítettek le német kivándorlókat eme helyekre. Eme nagy következményű eseményeket bizonynyal nem lehet rövidebben és jobban rajzolni, mint Roepell Richard a maga Lengyelország történetében tette. «A Markok, Pomeránia és a porosz tartomány germanisálása által a német műveltség közelebb jutott a lengyelekhez és a nélkül, hogy erről

biztosabb tudomásunk volna, kétségbevonhatlan, hogy ezen előrenyomulásnak mind a kereskedelmi forgalom és az ipar, mind általában Lengyelországnak Nyugot-Európához való minden viszonya élénkítésére a leghatározottabb következményekkel kellett birnia. De itt persze nem a városok régi lengyel lakosai voltak leginkább azok, kik ezen előnyöket élvezték s a kiknek azok először váltak javukra. Valóban képtelenek voltak-e ők erre, vagy a fejedelmek hitték ezt s nem akartak a városi életnek a saját népökből való lassú kifejlődésére várni, hanem annak gyümölcseit a saját országukban is lehetőleg mielőbb látni és élvezni kivánták, vagy közrehatott itt a német gyarmatosok iránti általános előszeretet, — elég az hozzá, hogy a városok tekintetében is határozottan a németek felé fordultak kedvezéseikkel, helyet engedtek nekik a régi városokban, építtettek velök újakat s felvirágzásuknak sokféle kiváltsággal voltak segítségére.»

Csak úgy magyarázható meg a tünemény, mely abból áll, hogy a XIII. század folyama alatt egész Nagy- és Kis-Lengyelország német gyarmatokkal volt behintve. Nem a legrosszabb férfiak voltak azok, kik akkor Európa szívéből kelet felé indultak, hogy az ököljogot kikerüljék; éppen azon években, mikor a császártalan, rettenetes kornak nyomorúsága a legérezhetőbb volt, népesültek be menedéket kereső németekkel a lengyel államterület legfontosabb pontjai, a régi fővárosok, Posen, Gnesen, Krakkó és általában a legtöbb olyan hely, melyek kézmű·e és forgalomra kilátásokat nyujtottak és e gyarmatosok mindenütt német jog alatt tömörültek össze, mintha egyedül csak maguk laknának az országban.

Lengyelország német községei eredetökben és alapításuk korában teljesen kifejezve viselik a gyarmati jel-

leget; nem csoda tehát, ha további fenmaradásukban annak az általános természettörvénynek voltak alávetve, a mely a gyarmati megtelepülések fölött uralkodik: rögtöni gyors emelkedés, meglepő virágzás, anyagi tekintetben előnyök az anyaországgal szemben, aztán rögtönös hanyatlás és lassú nyomorúságos vonaglás. És csakugyan állandóan megmaradtak mind környezetükhöz, mind az anyaországhoz, sőt egymáshoz való viszonyukban is gyarmati elkülönzésben. Németországi elaprózott törekvésben közállapotaik mikrokosmikusan fejlődtek; kormányzatukban az őket környező makrokosmossal majdnem kevesebb közös vonással birtak, mint alkotmányukban.

E német városlakók, minden nagyobb látkörtől megfosztva, csakhamar nem látták többé a veszélyt, melyben forogtak; nem akarták észre venni, hogy elzárkozottságuk által, mely a szláv szellemnek annyira visszatetszett, azoknak nemzeti gyűlöletét fogják felébreszteni, a kik nekik lakóhelyet adtak és hogy ezek képesek lesznek minden pillanatban lekötni a gyűlölt városi területek életereit.

Két út vezethetett volna e szétszórt németek üdvére: erélyes kisérlet, kapcsolatot létesíteni Németországgal és ily módon egész Lengyelországot germanizálni, a mint ez Sziléziával történt, — még meghiusulás esetében is erőteljes szellemet ébresztett volna e városokban s a lengyeleket tiszteletre kényszeríti vala. Másfelől a lengyel államéletben való tetterős részvétel a nemzetiség és a jogi különállás elvesztését vonta volna ugyan maga után, de Lengyelország közjavára és a telepesek utódaira nézve a legjótékonyabb következményeket idézte volna elő.

Az első vállalkozásra igen gyöngéknek tartották magokat a városlakók; a másodikra igen szűkkeblűek voltak.

És vágyaik még is állandóan a Németországhoz való közeledésre voltak irányozva; aggodalmaik pedig kiváltságaiknak végül mégis csak kikerülhetlen elvesztése és a Lengyelországba való beolvadás körül forogtak. Vegyes érzelmek és megfontolások szomorú dilemmájában, mely sajnos, a német tetterejét és nevezetesen politikai működését nagyon gyakran megbénítá, tartottak ki állandóan Lengyelországban a német városlakók, s így a lengyel állam-történet kereke a földre tiporta őket.

Sorsuk figyelmeztetésül szolgál arra nézve, hogy egynemzetiségű gyarmatok, melyek nem oly szorosan kapcsolódnak egymáshoz, hogy önálló egészet képezzenek, másnyelvű környezeteik részéről lassú kiéheztetésnek és szándékos romlásnak vannak kitéve, ha külön sajátságaikról önként le nem mondanak. Mert különböző nemzetiségek természetüknél fogva arra vannak utalva, hogy egymáson uralkodjanak, vagy egymást kizárják és az államjog itt csak hatalmi kérdések eldöntésére szolgáló eszközzé lesz s a jogtételekben megtaláljuk végre a küzdelmekben gazdag fejlődési folyamat Caput mortuumját.

«A törvényeknek a történelem szellemét kell megmagyarázniok, mondja Richter. Csak azok képesek ezt szigorúan és igazán megtenni, mert mint határkövek állnak az idő útja mentén pártatlanul és érdekeletlenül, nem szolgálván a pártszellemet s csak arra alkalmasok, hogy azok legyenek, a mik a valóságban: merev tanúi az idő szellemének, mely őket alkotta!» De ne ítéljük meg túlszigorún e szellemet, ha nekünk a törvények irányzata és tartalma visszatetsző. Bár szemrehányások illetik a lengyel nemességet azon magatartásért, melyet a törvényhozás a német joggal élő községekkel szemben tanúsított.

A helyett, hogy megkisérlette volna meghonosítani az idegen ültetvényeket, ezeket állama ágain káros oltványoknak nézte s az életnedvek megvonásával elszárította őket. De súlyosan lakoltak azoknak unokái, a kik ezt cselekedték s a birodalom alkonyán nem egy restitutio in integrumot akartak adni a városoknak, midőn háromszázados nyomás alatt nagyobb részben ugyan lengyelekké, de általában nyomorultakká és kimondhatlanul kietlenekké lettek.

És miután a politikai világban már mindennek vagy szenvedőnek, vagy cselekvőnek kell lenni, és semleges visszavonultság csak futólag lehetséges, a német jog szerint élő községek csak az által voltak az elnyomatás alól kivonhatók, hogy ha tevékenyen részt vesznek vala az uralomban, a mikor a nemesség ezt hatalmába kerítette volt. «De a tényleges hatalomtól nem jó azt kívánni, hogy önkéntesen osztozzék, legkevésbbé akkor, ha olyan emberek kezében van, a kik azoknak rovására élnek, kiket misera plebs contribuensnek neveznek», mint egy lengyel főúr más vonatkozással mondja. A lengyel városoknak, saját jószántukból, a birodalom alkotmányában illő állást kellett volna követelniök. 1789-ig soha sem tettek ilynemű komoly kisérletet.

Maguk sem kivántak magoknak jobb sorsot s nem is érdemeltek meg jobbat. A sentimentalis panaszt a német bevándorlók szégyenletes háttérbe szorításáról senki sem fogja ismételni, a ki az elmult tényeket előítélet nélküli vizsgálat alá veszi. A fejlődés, melyet a német városügy Lengyelországban vett, sem tiszteletre, sem részvétre nem méltó. Kezdettől fogva végig durva és hozzá még inséges patriciusság uralkodott bennök. Távol minden culturalis törekvéstől és minden politikai érdeklődéstől, a városi

lakók csak üzleti keresetre gondoltak, a mint ezt minden esetre a gyarmati természetű hajlam magával hozza. Soraikból nem emelkedett ki némileg jelentékeny fej; Németország szellemi életétől elszakították magokat; csak mikor már el voltak lengyelesítve, tettek némi szolgálatokat a magasabb tövekvéseknek. A «Stiefgermanen» megjelölés, melylyel Ruge Arnold a poseni németeket 1848-ban nem egészen jogosan illette, sajnos, nagyon is talál a lengyelországi német városok petyhüdt nyárspolgáraira a XV. és XVIII-ik század közti időben. Csak a porosz községek tesznek tiszteletre méltó kivételt; császártól és birodalomtól szégyenletesen cserben hagyva, szilárdan ragaszkodtak a német nemzettel való eszményi kapcsolathoz s politikai állásukat a lengyel államban nem egyszer fegyveres kézzel védelmezték meg.

Végre természetesen ezek is elbuktak, miután az őket környező porosz nemesség teljesen ellengyelesedett. De a lengyelek keserűn bánták meg azt az 1724-ki «thorni ügyet» (sprawa Toruńska), mely a nemzeti szellem legmélyebb sülyedésének korszakába esik. És a tíz ártatlan embernek kivégzése még sem volt erőszakos tett, mint a hogyan gyakran vélik, hanem egy pör vége ugyanazon jogi formák között, melyeknek a thorniak régóta alávetették magokat.

De elég! Minden politikai erő maga készíti magának a sorsot és alkotmányszerű állást, melyet megérdemel. És Lengyelországban csak egyik rend önzése küzdött sikertelenül a másik rend uralomvágya ellen; mind a két részen rövidlátó arisztokráczia. A lengyel köztársaság városi lakói épp oly kevéssé hordtak modern szellemet magokban, épp oly kevéssé állíthatók mai állampolgárokkal egy vonalba, mint a hogy a lengyel nemesség sem.

Igaz, hogy a lengyel lovag korbácsa nem hagyott hátra kellemes emlékeket a robotoló parasztság között; de még egészen más történeteket beszélhetnek el a tanácsházak földalatti boltozatai Lengyelország német városaiban.

És így a lengyel állam érdekében ugyan sajnálni való, hogy a nemesség, a városok különállását megsemmisítendő, magokat a városokat vitte közel a pusztuláshoz, de ki a német jog szerint élő községek történetét és szellemét ismeri, nehezen fog irányukban részvétet érezni.

A szláv régi-szabadok és kiváltságos németek közti harcz nem vezethetett más eredményre. A vidék és város közti szerencsétlen ellentétnek, mely a feudalismus idejétől kezdve oly vészhozóan nehezedett a nyugot-európai életre, és Németországban még ma is jogegyenlőtlenséget és sok káros forgalmi akadályt okoz, Lengyelországban a fenforgó viszonyok közt még élesebben *kellett* alakulnia és így a köztársaság, kelletén túl, középkori állapotokban maradt vissza.

Ha Angolország, több évszázad óta, gazdasági és jogi tekintetben megelőzte a szárazföldet, és e pontokban még ma is, daczára ferde növésű alkatának, sokszorosan modernebbnek tűnik fel, mint a jelenkor államai, melyek művészi organismusát szellemi erők sikeresen mozgatják; a különbség nem a legcsekélyebb mértékben abban keresendő, hogy Angolországban város és vidék majdnem soha sem voltak ellentétes fogalmak és hogy a gyönge elválasztójelek, a hol megvoltak, nemsokára leköszörülődtek. És kétségtelenül ebben van a doctrinair államjogtudósoktól kicsinyelt egyik főoka Albion transatlanti leányállama gyarapodásának és nagyságának is.

De Lengyelország bizonyára azért vett az Angolországé-

val rokon alkotmánytól oly eltérő fejlődési irányt, mert egy tekintetben sem tért el inkább, mint ebben, Angolország szervezetétől. Ott a többféle törzseknek és rendeknek másutt csak ritkán előforduló vegyülése és legbensőbb kapcsolata; itt a foglalkozás és nemzetiség közti ellentétek rendkívül gondos megóvása és ápolása, mely a fejletlen keleti állapotokra kell hogy emlékeztessen.

MÁSODIK SZAKASZ.

A német joggal élő községek törvényhozása.

A németországi városokról azt mondták: Lettek, nem alapították, nem csinálták őket. Éppen az ellenkezőt kell a lengyel talaj német ültetvényeiről állítani.

Lengyelország összes városai későbbi létezésök módját és részben még existentiájukat is a fejedelem elhatározásának köszönik. A szabadalom-levél, mely a városra nézve hasonló jelentőségű, mint az alkotmány-charta egy mai államra nézve, minden telepítvénynek megszabta fejlődési normáit.

Még két város sem maradt későbbi jogéletük fejlődésében egymáshoz hasonló; de az összes városi jog alapja, a mint ez az alapítólevelekben letéve van, majdnem mindenütt azonos, nevezetesen a magdeburgi és neumarkti (Sziléziában, lengyelül Srzoda, innen jus sredense), vagy culmi jog; és még a német falusi községek joga, melyet általában többnyire jus teutonicum, jus teutonicale névvel jelölnek, sem különbözött lényegesen ama specialis jogoktól.

A szikla, melyre a német községek építve voltak, az

immunitás elve, melyben a középkori német alkotmányok minden sajátlagossága gyökerezik, mely azonban Lengyelországba csak importáltnak tekintendő. Az immunitás, mely lényegénél fogva adózási mentesség, felszabadítást, vagy a régi frank birodalomban, a hol keletkezett, érintetlenséget jelent az erősbülő államhatalomtól s ezért mindenekelőtt elkülönített biráskodást foglal magában. Mint nyugoti Európában, úgy Lengyelországban is először a papság vette azt igénybe alattvalói és gyarmatosai számára, és a fejedelmek már a XIII. század óta részint a saját birtokaikra telepedő gyarmatosoknak, részint a régi lakosoknak immunitást és önkormányzatot kezdenek adományozni, de mindig csak bizonyos meghatározott területre nézve.

Igaz, hogy német községi jog engedélyezésére az első lökést mindenütt németek adták meg, kiknek bevonása az országba a XIII. századbeli roppant tatárpusztítás után kétszeresen kivánatosnak látszott; és a községek törzsét, valamint arisztokrácziáját a XVI. századon túlig legtöbb helyen németek alkották, de szláv elemek némi vegyülését a tömeges germán bevándorlásba a korai időszakokban sem lehet tagadni.

Már a XIV. században sem igazolható többé az az állítás, melyet a városok fejlődésének egyik leírója Lengyelország egy részére nézve tett, hogy: A hol német jog adományoztatott, németek is voltak, a kik azt kapták. És ugyan mennyi germán vér lehetett «Kijew latin, görög és örmény hitű polgárságában», mely 1516-ban Zsigmond királytól magdeburgi jogot nyert?

Nem, a XV. század óta városi ügy és magdeburgi alkotmány a lengyelekre nézve már egész határozottan elválaszthatlan fogalmak voltak; és a köztársaság keleti

területén sok városi község, melyekben a lakosságnak csak csekély töredéke volt német, alsószász joggal láttatott el, csak azért, mert annak védelme alatt észrevehető felvirágzást tapasztaltak. Sok földbirtokos a maga szláv jobbágyait német gyarmatosi rangra emelte, mert a jus teutonicalében előírt pénzbeli szolgálmány előnyösebbnek bizonyult a robotnál.

Nem ugyan a szász törvények magánjogi határozmányai tették főindokát a német jog roppant elterjedésének, mint sokkal inkább az *önkormányzat* nagy elve, mely a szigorúan pyramidalisan szerkesztett ó-lengyel államban a XIII. századig magától még nem fejlődhetett ki. Ezen elvnek a lengyel községekbe való bevitele részben nagyszerű következményeket vont maga után, de általában nem voltak kielégíthetők a nagy várakozások, melyek kezdetben a szász jog kiterjedt érvényéhez füződtek. Mert az az igazság, melyet a XIX. században nagyon gyakran fájdalmasan éreztek, minden időben igazolt volt, hogy: chablonszerűleg átvett törvényes szabványok csak ritkán idézhetnek elő lényeges javulást az állami állapotokban; egyedül a társadalmi viszonyokon, az állam *természetén* fordul meg az, ha vajjon egyik emberi társadalom a másiknak mintájára átalakítható-e?

Hanem hát az az áldozatkész és művelt arisztokráczia, mely az északnémet selfgovernment-nek épp oly előfeltétele volt, mint az angolénak, még a lengyel területen levő összes német gyarmatokban sem volt meg, nem is szólva a túlnyomóan szláv községekről; és így a magdeburgi jog, mely a városi hatóságoknak a legtöbb városi ügyben korlátlan teljhatalmat adott, a leggyalázatosabb visszaélésekre vezetett. A községek tulajdona és kiváltságai néhány család által — a hatóságok cooptatio útján

egészültek ki, — zsákmányoltattak ki; nem is szólva a számtalan igazságszolgáltatási gyilkosságok (Justizmord) és egyéb borzalmakról, melyeket a jus gladii (élet és halál feletti jog) rosszakaratú és tudatlan városi hatóságnak megengedett.

Éppen az elszigetelt, aránylag mindig kis parczellákra való korlátozás volt az, mely az önkormányzatot Lengyelországban üdvös hatásától megfosztotta, éppen úgy, mint a lengyel összállam szabadsági elveinek a nemességre való korlátozása a legkárosabb következményeket vonta maga után. Nemcsak az önkormányzat, nemcsak a szabad törvények alapították meg Angolország szerencséjét, hanem azoknak kiterjesztése egy nagy egységes területre és egy nagy egységes társadalomra.

Majdnem ugyanazok az eszmék, melyek Angolországot az ősbölcseség sokat csodált országává tették, uralkodtak a magdeburgi jog disznóbőr-kötésű könyve alakjában Litvánia obscurus városkáiban is: de másként fejlik ki ereje a tölgynek napsütötte dombon és másként a pinczelakás virágcserepeiben.

Igen, és ha még a német községek magdeburgi jogának szabad fejlődést engedtek volna azon a kis talajon, melyben meggyökereznie kellett! De részint az uralkodóknak részint hivatalnokaiknak, a vajdáknak és starostáknak, részint a nemességnek és országgyűlésnek szüntelen beavatkozásai nem engedték meg a községeknek még a következetes fejlődés lehetőségét sem. A beavatkozás gyakran jóakaratú volt; de rendszerint többet ártott, mint használt és az új beavatkozás többnyire ellenkezett a megelőzővel.

A német községek fennállásának már első századában sem tartották mindig tiszteletben a szerződésszerűleg

biztosított önrendelkezést; nehezen is volt az keresztülvihető olyan országban, mint Lengyelország; olyan területen, mely még mindig megőrizte volt a nagy Boleslaw idejéből a minden lakos felett egyaránt uralkodó erős államhatalom reminiscentiáit.

Német jog adományoztatott először és pedig 1240. és 1250. között Sziléziában és Kis-Lengyelországban, 1250. óta Nagy-Lengyelországban is. Krakkó 1244-ben kapott német városjogot, sőt némely források szerint ez évben már saját jogára kivatkozott a város. 1253-ban Posen, új város a Warthe balpartján, magdeburgi kiváltsággal ruháztatott fel.

Körülbelül 1400-ig a német jog kiterjesztése a későbbi köztársaság egész területére be van fejezve, mert Litvániának keresztény hitre való térítésével egyidejűleg a legjelentékenyebb helyek keleten és délkeleten részint lakosságuk szerint, de joguk szerint mindig germanizáltattak, igy Troki, Polock, Witebsk, Smolensk, Nowogrodek, Brześc, Minsk, Sluck, Zitomiercz. Becses kiváltságokat nyert 1386-ban Wilno.

A vörös-orosz vidékeken a német városjogot 1339. óta adományozták, a mely évben György fejedelem adott ilyent Sanok városnak; 1356-ban Kázmér király adott Lemberg fővárosnak német jogot, ő, ki általában többet tett mint bármelyik előde vagy utódja, a városok szabadságának kiterjesztése- és megszilárdításáért.

Egyforma törvényhozás a városok számára soha sem volt; ha a lengyel városjog pontos megírásáról volna szó, a minő mostanig nem létezik, nem lehetne megmondani, hogy mi a szabály, és mi a kivétel. És ha valahol, úgy a régi Lengyelországra illik a germanistikus jogi paroemia:

Landrecht bricht gemeines Recht; Stadtrecht bricht Landrecht und Willkür bricht Stadtrecht.

Legtöbb helyen a lakosoknak vagy jövevényeknek határozottan a magdeburgi jogot adták. Ez alatt a Magdeburgban érvényes rendszernek összeségét értették, a mint ez alsószászországi szokásokból és különféle, részben nem valódi privilegiumokból kifejlődött (a 973-iki hirhedt Ottonianum határozottan hamisítva van és Magdeburg előjogainak legrégibb bizonyítékául Wichman érsek 1188. évi okmánya tekintendő). Éppen akkor, mikor a németek bevándorlása Lengyelországba gyakoriabbá lett, jutott az északnémet jog a följegyzés stadiumába; de hasonlóképen azon időből származik a hazai germán jogok megmerevülése is. Azon idő óta csak esetleges feltételek szerint módosíttatott a jog; elvei tovább nem fejlődtek és így a lübeki és culmi jog, melyek mindketteje, a sajátképi magdeburgi mellett, érvényben volt Lengyelországban, csak variansai és nem jobbításai a magdeburgi jogi könyveknek.

A német birodalomban nem sokára eme zürzavaros és tökéletlen városi és tartományi jogok fölé a Corpus Juris uralma emelkedett föl: s a ki nem tartozik a pedans germanisták kis iskolájához, a római magánjog fölvételét Németországban nem csak szükségnek, hanem áldásnak ismeri el. A szász és sváb jogok a magok egészséges alapjaikkal megfeleltek ugyan a sajátlagos német viszonyoknak, de az újkor fokozott követelményeivel szemben fejletleneknek és fejlődésre nem képeseknek tüntek fel. Azt állítják, hogy a római jog benyomulása vonta el a talajt tovább fejlődésöktől; de hogy ez nem így van, mutatja a lengyel városok példája, melyekben a Pandekták és glossatoraik soha sem tettek szert jelentőségre.

Ugyanazon gyermekies jogrendszerek, melyeket a XIII. században a hazai szláv szokással szemben jelentékeny haladásnak tekintettek és az ország városainak adományoztak, a lengyel jog területén új telepítvényekre vagy régiebb helységekre még a XVI. és XVIII. században is alkalmaztattak. És a hol a szokás és az idők folyamában följegyzett egyes specialis határozmányok súlyos esetekben nem voltak elegendők: ott nem vették segítségül a római jogot, hanem a biró tetszése döntött. A byzanczi codexnek csak egyes kifejezéseit fogadták el meggondolatlanul az idők folyamában; ez volt egyedüli hatása a római jogi felolvasásoknak, melyek Krakkóban tartattak.

Igy tehát Lengyelország német városai, a maguk német törvényhozásával, valóban nem voltak irígylendők. A *főbíróságok* intézménye, mely a korábbi századokban még némi rendet tartott, a XVI. század óta mindinkább eltünik. Csak itt-ott keresnek a nagyobb városoknál még egyszer jogi okulást.

A határozottan német jog kiterjedése most (mert sok német jogi fogalom csúszott be észrevétlenül, terméketlenítőleg a nemesség tartományi jogába) következőleg ment végbe Lengyelország egyes részeiben:

A XII. század óta Lengyelországban keletkezett számos német falunak rendszerint csak általános német jog, jus teutonicale biztosíttatott s ezalatt többnyire csak azt a jogosítványt értették, hogy önmagukat megadóztassák és önmaguk fölött biráskodhassanak, úgyszintén értették a földesúr irányában minden szolgálmánytól való mentességet, ha csak szerződésileg kötelezve nem voltak. Magánjogi esetekre ugyan a szász szokásokat kötötték ki, a büntetőjogot pedig, mint azon időkben majdnem mindig,

a discretionarius hatalomnak engedték át, a hol ezt a földesúr magának nem tartotta fenn. Kolostorok és egyházak a vérhatóságot mindig többrendbeli, német joggal élő telepítvényeikre nézve egyszerre ruházták át egy advocatusra, a ki a német parasztok egyéb jogaitól függetlenül mondta ki ítéletét.

A városoknak is gyakran csak általában engedélyeztek német jogot, olykor hozzátévén, hogy «a német jogokból a melyiket inkább szeretik». De a praesumptio itt többnyire az úgynevezett magdeburgi jog mellett szólt, mely többnyire többé-kevésbé vaskos kötetbe foglalva, írásban volt a tanácsházaknál letéve. Magából Magdeburgból a jogot a XV. században már nem írták ki többé; egyik régibb lengyelországi német gyarmatról, mely az alapító-okmányban többször fel is említtetett, átvitték az újabb gyarmatokra. Magdeburgi jog, vagy a mit alatta értettek, uralkodott a köztársaság egész keleti, déli és nyugoti részén. A XVI. század óta különféle nyomtatott kiadásai jelentek meg, latin és lengyel nyelven is.

A kulmi jog a porosz vajdasági csoportban volt uralkodó, a hol a legtöbb város a maga jogszabványait még a német lovagok uralma alatt az «altes Colm» szerint kapta, vagy alkotta. Még jelentékenyebb érvényre tett szert 1476. óta Kázmér király rendelete következtében. Az eredeti privilegiummal, melyet Kulm 1233-ban a Mária-rendtől kapott, kevés közös vonás volt a későbbi kulmi jogban; sehol sem is volt oly sok külön határozmány uralkodó, mint a kulmi jog területén. Nevezetesen Danzig a maga Willkürjeiben, melyek 1761-ben revideáltattak utoljára, sajátságos rendszert alkotott.

A porosz tartományon kívül a Jus Culmensét a maszo-

wiai herczegek a varsói, plocki és rawai vajdaságokba vitték be és itt később ezt kapták az új telepítvények is; érvényben volt még Dobrzynben, Kleszczewo és Narew podlachiai városokban és a pinski litván kerület néhány helységében.

A lübecki jog néhány porosz városban, névszerint Elbingben volt érvényes; különben pedig főkép subsidiarius minőségben használták; hatályát 1639. és 1649-ben megerősítették.

A gonosz eredmények, a melyeket a német jog a maga sajátságos intézményeivel, nevezetesen a följebbezés nélküli büntető biráskodással, a kisebb városokban okozott, azt idézték elő, hogy a köztársaság vége felé a városi törvényhozás alapos reformjára gondoltak.

Az 1776-ki constitutio Litvánia valamennyi kisebb városától megvonta a magdeburgi jogot, mely csak Wilnóban, Lidában, Trokiban, Kownóban, Nowogrodekben, Wolkowyskban, Pinskben, Minskben és Mozyrban maradt meg. Litvánia többi szabad városát a grodstarosták alá helyezték. A királyi mező-városok (miasta stolowe), melyek a bona mensae regiaehez tartoztak, szintén csak részben tartották meg a magdeburgi jogot, így Grodno és Brześć Litewski Litvániában.

Ellenben az 1791. április 18-ki városi törvény mindenütt érvényben hagyta a magdeburgi és kulmi jogot és tiszteletben tartotta a városok autonomiáját. De ez magától megdőlt volna, szemben a modern államegységgel, mihelyt a városi lakóknak az egyenlő törvény által a közös államügyekben biztosított részvétele az ő szükségképi hatásait gyakorolta volna.

HARMADIK SZAKASZ.

Német joggal élő községek hatóságai.

Régen tudjuk, hogy a római szent birodalom szabad városaiban minden inkább megvolt, mint a népszerű kormányforma eszménye. Közelebbi vizsgálódás után az a nézet sem állhat meg, a melyet nehány német és lengyel író terjesztett, mintha Lengyelország városaiban önmagát demokratikusan kormányzó polgárság volna keresendő.

A németjogú falvakban még mindig szabadabb szellem tartotta fenn magát, mint a városokban; a legtöbb ügyet az összegyűlt családapák vagy gazdák intézték el. A *biró* (Schulz), ki olykor *Vogt*nak is neveztetik, hatalma az adók beszedésére és a község képviselésére terjed ki. Az általános vezetést ritkán tartotta korlátlanul kezében; másfelől alkalmazása is ritkán függ a parasztoktól, hanem e tiszt vagy örökletesen volt a földesúr által megjelölt családhoz kötve, vagy pedig a mindenkorra kikötött birói vagyonhoz füződött, avagy mindig ujonnan adományoztatott a földesúr által, vagy állami birtokokon a starosta által.

A biráskodást ritkán gyakorolta egymaga ez a községi hivatalnok (soltys, scultetus, wójt, advocatus), hanem majdnem mindig több esküdttel (lawnicy, scabini) közösen. A biráskodási jövedelmek egy része a földesurat illette, ki a felsőbb biráskodást és majdnem mindig az ítéletmondást is utolsó instantiában fentartotta magának.

Hasonló volt a részben nagyon tekintélyes mezővárosok szervezete is. A sziléziai határon ezek közt nagyon jelentékenyek voltak (Rawicz és Lissa) és a királyi birtokokon is különféle nagyobb helységek csak mező-

városok voltak, melyek a királyi koronajószágok kormányzói alatt állottak, nem pedig szabad királyi városok, mint például Grodno, mely az országgyűlések miatt rendkívül fontos, és Brzesć Litewski, egy vajdaságnak fővárosa. A mező-városok feloszlanak olyanokra, melyeknek privilegiuma a király, vagy az egész országgyűlés által megerősítve és a grodactákba be van vezetve; és olyanokra, melyek a földesúr belátása szerint állami garantia nélkül némi előjogokkal, de szigorú felfogás szerint ismét visszavonható előjogokkal vannak felruházva. Mert jobbágyoknak, vagy a földesúr korlátlan uralma alatt álló helységnek rangemelése, így okoskodtak, csak addig érvényes, a meddig az úrnak tetszik.

A legtöbb mező-város és nevezetesen mindazon helységek privilegiumai, a melyeken a XVI., XVII. és XVIII. században vallási üldözés miatt nagy számmal bevándorolt protestáns németek laktak, állami megerősítés mellett adattak ki és azért visszavonhatlanok voltak.

Ezekben is az uraság, vagy királyi földön a starosta volt a legfelsőbb hatóság.

Mindenütt a végérvényesen döntő elhatározást gyakorolja és erős befolyást gyakorol a hivatalnokok kinevezésére, kik az ő számára a megállapított adókat és illetékeket beszedik és kiknek a várost minden tekintetben igazgatni és képviselni kellett. De a mező-városok polgárságának a birót és az esküdteket illetőleg, kiknek száma tízen felül emelkedett, mégis bizonyos választási vagy kijelölési joga van.

Azon adókat, melyeket az állam részére kellett fizetni, a földesúr többnyire külön meghatalmazottak által hajtotta be.

A biró és az esküdtek és általában a mező-város

physikai vagy jogi személyeknél emelhettek panaszt az olyan földesurak ellen, a kik az ő kiváltságaikat megerősítették vagy biztosították. Mindamellett is önhatalmú privilegium-változtatások az uraság részéről nem tartoztak a ritkaságok közé.

A mező-városok némelyikének oklevélben volt biztosítva a jus gladii; ezt tőlük az 1768-iki constitutio elvette, s egyszersmind valamennyi földesúrtól megvonta az élet és halál feletti jogot. Ugyanazon évben még annyiban is beleavatkozott az országgyűlés a mező-városok ügyeibe, hogy a commissio boni ordinis illetékességét reájok is kiterjesztette.

A mező-városok még csak az utolsó századokban váltak közönségesekké; lakosaik legnagyobb részben földmívelő polgárok voltak és az oly gyakori alapításuk szüksége sokszor csak abban rejlett, hogy a földesurak az országos vásár és szeszes italok kimérése által szerzett nyereséggel, mind a kettő csak városokban volt megengedve, pénztáruk apályát kivánták fölsegíteni.

Ez okból e városoknak a földesurak által elrendelt egész berendezése szembeszökőleg financialis bélyeget visel magán, és e helyek ritkán is tettek jóllétre szert. A holtkézi mező-városok, elég csodálatos, aránylag még a legjobban boldogultak. Itt volt a lakosoknak legtöbb szabadságuk hatóságaik megalakításában és ezeknek a feladata nem pusztán csak az ily helységekben összegyülemlő pénz kisajtolása volt.

Igazi autonomiát csak a számos királyi városok hatóságai élveztek; e városok száma 1772. táján az egész köztársaság területén mintegy 400 volt.

Ezekben eredetileg főhivatalnokképen «a biró úr» («der Herr Vogt») jelenik meg; későbbi időben nem ugyan a

legtekintélyesebb, de még mindig a legéletbevágóbb tisztet viseli. A városok kezdetén a bíróság rendesen a locatornak, vagyis annak és örököseinek adományoztatott, a ki arra vállalkozott, hogy a bevándorlókat összegyűjti és a fejedelemtől megjelölt helyre vezeti; de majdnem minden városnak sikerült a hivatalt ezen tulajdonosoktól különválasztani s az e fölötti szabad rendelkezést kezökbe ragadni. Éppen így a fejedelemnek az alapítólevél folytán a bíróság bevételeiből járó adókat is, melyek az egész jövedelemnek legtöbbször $^1/_3$, olykor $^2/_3$ részét tették, a városok későbbi időkben egy nagyobb összeggel egyszerre megváltották.

A biró működése a nagyobb városokban lényegileg a törvényszékre szorítkozik, a mely, középkori német fogalmak szerint, az emberek bizonyos egyesülete fölé helyezett magasabb hatalomnak, a felsőbbségnek sajátképi működési köre. Hisz a tizenharmadik század költője nem fejezheti ki jobban korának a politikai rend iránt táplált szükségérzetét, mint e szavakkal:

Si diuhten sich ze nihte,
Si 'n schüefen starc gerihte.

A biró illetékességi köréhez tartozik ugyan minden ága a jogszolgáltatásnak s a hitelesítések, fölvételek, ünnepies nyilatkozatok minden neme, a míg csak a magdeburgi jog volt használatban, ő előtte ment végbe és vezettetett be az Acta advocatiaebe; de legfontosabb feladata a büntető jogszolgáltatás volt, a melyet feljebbezés nélkül gyakorolt.

E működésében az esküdtek (Schöffen) állottak oldala mellett, kik vele együtt alkotják az officium domini advocatit; ő és ők a «spectabilis» czímet viselik. A scabinik

a biróra nézve az igazság felderítésének eszközei; az ítéletmondás őt magát illeti. Ők alkotják az ő állandó juryjét, ezért neveztetnek esküdteknek is: jurati. Csak hogy persze a német-lengyel városokban egy *trial by jury* nem volt elégséges a tényálladék megállapítására; már nagyon korán bevonult a lengyel városok lakóihoz azon századok borzalmas kényszer-gymnastikája a maga szerszámaival, melyek tökéletesítésében meríté ki magát az akkori idők mechanikája, és az 1776. éven túlig fentartotta magát náluk, a mikor egy országgyűlési constitutio a kinzás alkalmazását minden bíróságnál eltiltotta. A hóhérmesterséget Lengyelországban főkép a német joggal élő községekben űzték és a lengyel állami bíróságok rendszerint a városok *esküdtbíróságaihoz* fordultak, ha arról volt szó, hogy «egy gonosztevő az életről a halálra, vagy kínpadra vitessék». Ezt több helyen mutatják a lengyel törvények, különösön pedig a Litewski-statutum.

Az esküdtek száma, a város nagysága és egyéb viszonyok szerint, nagyon határozatlan volt és kettőtől harminczig váltakozott. Közülök választott magának a biró két helyettest: a judex surrogatust és a judex banniti-t (t. i. judicii). Az esküdtek alkalmazásának módja különböző volt. Az eredeti eszme szerint a Burding, Bürgerding, vagyis az összes földbirtokosok gyűlése (Schöffenbar-Freien) választotta őket és pedig bizonyos időre. E szokás a XVIII. században részben ismét visszaállíttatott, de már az 1258-ki pudewiczi oklevél is a biróra bizza az esküdtek kinevezését. A mióta azonban a birói tisztújítás a tanácsurakra ruháztatott, az esküdt collegium kiegészítése is többnyire ezt a testületet illette, és az esküdtek, kik korábban a német jogú községekben az első testületet alkották, kénytelenek voltak a XV. század óta minden

szabad királyi városban (a lengyel elnevezés egészen ugyanazt jelenti, mint a magyar «szabadalmas») a második ranggal megelégedni.

Némely helységekben, tagtársaik halála esetében, önmagokat egészítették ki. Alkalmazásukra a starostának ritkán volt joga befolyni; ez őt csak a kis városokban illette meg. Mező-városokban, a hol többnyire ők alkották a főtestületet, a földesúrral szemben nagyon korlátolt helyzetben voltak. Hivataluk majdnem mindenütt élethosszig tartott, a mint ezt a kulmi jog egy rendelete kívánja, és ez állások rendszerint nemzedékeken át ugyanazon családokban maradtak. Alesküdt-collegium, mint egyes német városokban, mely azon családok fiatalabb tagjainak előiskolája volt, Lengyelországban nem mutatható ki.

Az esküdtek száma egy és ugyanazon helyen sem volt soha állandónak tekinthető; többnyire páratlan számúak voltak: hét, kilencz, tizenhárom, tizenhét, huszonhárom. Soha sem voltak kettőn alól és ritkán harminczon felül. Illetékességi körük sem volt pontosan meghatározva; mindazonáltal a kisebb közigazgatási ügyeken kívül jó formán mindenütt a polgári jog ápolása és tovább fejlesztése maradt meg nekik, — míg az azon időben csak kevés, és mai szempontból felháborító hanyagsággal összeállított tételt tartalmazó büntető jogra nézve, nagyon rendezetlen módon, a biró úrhoz voltak kötve.

A lényegesen irányadó hatalom a szabad királyi városokban, a XIV. század óta, a tanácsnál, ennél a 4—13, rendesen pedig 6—8 tagból álló testületnél van. A tanácstagokat (seniores, consules, rajcy vagy burmistrzy), mint ezt a dolog természete is kívánta, kezdetben a burding választotta, de nemsokára a cooptatio elve kezdett tért fog-

lalni, mely a lengyel városi szerkezetre nézve némi támaszpontokat nyujtó boroszlói alkotmányban a XVIII. századig csorbítatlanul fentartotta magát. A magdeburgi jognak, a mint az Lengyelországban érvényben volt, a XIV. századból származó különféle kéziratiban, nevezetesen a poseni városi levéltár pergamen codexében a következő bevezető szavak: «Hie hebet sich an megdeburgisch Recht» után mintegy az egész jognak sarkalatos tétele, ez a lakonikus szakasz foglaltatik: «dass die alden Rathmannen die niuven kiesen».

Ugyan már a XVI. században több helyen királyi rendelet a cooptationalis jogot kijelölési joggá korlátozta; a consuloknak, kiknek hivataloskodási időszaka, mely egy vagy több évre terjedt, letelt, bizonyos számú új embert kellett a királynak vagy a starostának javaslatba hozniok, rendszerint háromszor annyit, mint a hány ujonnan kinevezendő volt. Mégis legtöbb városban az a gyakorlat tartotta fenn magát, hogy a tanácsból évenként mintegy $^1/_4$ részben kilépő tagok határozták meg utódaikat. A czéhek soha sem vergődtek nagyobb jelentőségre a lengyel városokban; még is a surlódások és elégületlenség köztök és a tanács között ritkán hiányzottak. A tanács a nagyobb városokban mindig csak kevés részt engedett nekik a városi kormányzatban, és gyakran a maga vagy családjának tagjait állítá az egyes czéhek élére felsőbbség gyanánt.

Eme, látszólag demokratikus, békétlenség megszüntetése végett, a király a XVIII. század folyamán több izben elrendelte, hogy a tanács tagjait a városi lakosságnak mindig csak csekély számát kitevő teljes jogú polgárok vagy a czéhek válaszszák, illetőleg kijelöljék. Olykor a polgároknak szabadságukban állott az esküdtek

választása, az esküdtekre pedig a tanács kiegészítését ruházták. A kormány arra a gondolatra is jött, de ehhez soha sem ragaszkodott szigorúan, hogy a nagyobb városokban a tanács és a biró meg az esküdtek mellett fennálló harmadik testületet, a polgári bizottságot, mely tagjainak száma szerint hétembernek, húszembernek, harminczembernek (septemviriae etc.) neveztetett és többnyire a czéhekből cooptáltatott, vagy pedig a tanácstól való kinevezésnek köszönte lételét, arra használja fel, hogy viszont ez által egészíttesse ki a tanácstagokat. Hogy a tres ordines civitatis, mint a három testületet nevezték, mentől bonyolultabban legyen összeállítva, arra minden lehető kisérletet megtettek; majdnem megközelítették az olasz köztársaságokban divott kölcsönös áttolási módszereket.

A polgári bizottságnak azonban mindenütt csak igen kevés súlya volt; legföljebb tanácskozó testület volt, melyet a tanács ritkán hivott össze s majdnem mindig merő fejbólintó emberekből állt (Jaherren, mint a német birodalmi városokban mondották). A kulmi jog szerint a polgári bizottságnak, vagy valamely polgárgyűlésnek mindannyiszor össze kell ülnie, valahányszor ezt a bölcsebbek, e szerint tehát a felsőbb hatóságok, jónak látják; «és ennek javaslatait átvevén, a mi azután határoztatni fog, azt tekintse mindenki törvénynek».

Az igazi tekintély, minden czélbavett megszorítás ellenére is, a tanácsé maradt. Ez majdnem mindenütt megtartotta a jogot, hogy a városok legnagyobb tisztviselőit: a praeconsulokat, proconsulokat, soltészeket (Schultheisse) válaszsza, és pedig a saját kebeléből, kik a tizenhetedik század vége óta elnököknek neveztetnek. Ezen előljárók, elnökök, kiknek száma három,

kettő, vagy egy volt, — egy éven túl ritkán terjedő hivataloskodási idejök után a tanács kebelébe tértek vissza, a melynek tanácskozásait előbb vezették.

A tanács tevékenysége, melynek egyes tagjai nagyobb városokban polgármestereknek neveztetnek, kiterjed a közélet minden, a városokra nézve csak szóba jöhető ágazatára. Még a biróval és esküdtekkel versenyző biráskodást is tetszés szerint magához ragadta! A consulok a communitas oppidanorumnak arisztokratikus központjai, sőt ők alkotják a communitas civitatensist magát, — a mennyiben ez külső viszonyokban kifejezésre jut. Az adók, melyeket a király, később a köztársaság részére fizetni kell; minden befolyás, melyet a király, az országgyűlés, egyes vajda vagy starosta a városi viszonyokra gyakorolni akar, a tanácson megy keresztül. Polgári és büntető jogi ügyekben ez kezes az egész községért, és pedig annál nagyobb mértékben felelős, mennél szélesebb körű az illetékessége a város belügyeiben.

A XVI. század óta, mikor a tanács a többi városi hatóságokat magának teljesen alávetette, vagy a tisztújításukat lényegesen a kezében tartja, a totus burgensium seu oppidanorum magistratus alatt, a mint tanácsot, birót és esküdteket, meg a polgári bizottságot, tehát a tres ordinest összefoglalva nevezték, gyakran a város képviseletét értették ugyan — (így mondják például az 1584. és 1611-ki constitutiók is, hogy nagyobb városoknak azok a községek tekintendők, melyekben a magistratus a krakkóinak hatáskörével bir és ehhez képest a polgárok vétségeiért szavatolni tartozik), — de a legközönségesebb esetekben a tanácsot mégis mint a városi község személyes megtestesülését fogták fel, és így például 1520. óta több törvény fejvesztéssel fenyegeti a polgármestereket azon

esetre, ha nemes emberek a városban elkövetett vétség miatt a városi hatóság által, állami birósági hivatalnok közreműködése nélkül, ítéltetnének el. Ezért boszulták meg 1724-ben a thorni magistratus több egyéniségén is a jezsuitákon megesett méltatlanságot, mely miatt az egész várost lefejezni már még sem lehetett.

Egyébiránt különféle városoknak, mint Krakkó-, Posen-, Thorn- és Wilnónak tanácsurai, birodalmi törvény szerint, nemeseknek tekintettek, a mennyiben az ellenök elkövetett bűntényeket ilyen értelemben kellett büntetni és a mennyiben megadatott nekik az ugyan gyakran vitatott és vissza is vont jog a földbirtok-szerzésre. A nagyobb városok tanácsának általában megadatott még a nemes emberek által is a szlachetny, generosus czím.

Egyedül a tanácsnak van joga a nagyobb városok összes hivatalnokait kinevezni és itt szigorúan a kulmi jog szerint érvényben volt az az ősnémet, Angolországban még ma is érvényes szabály, hogy mindenki, a kire valamely hivatal ruháztatott, ezt elfogadni tartozik és erre szükség esetében kényszer-eszközökkel is rászorítható. A tanács az összes városi hivatalokra szükséges személyeket, a hol éppen ment, a maga vagy barátai családjaiból szemelte ki, és úgy ezen állások, mint gyakran az esküdt-collegiumban elfoglalt helyek is előkészületül szolgáltak a tanácsosi állásra.

A tanácsurak is, a hol lehetett, egyes jövedelmező hivatalokkal kötötték egybe a maguk sella curulisát (a városi tanácsok nem ritkán senatusnak nevezték magokat). Áll ez például a procuratorra, vagy syndicusra nézve, ki a városi község jogi mandatariusa volt és a gazdákról (lonheri, quaestores, lonorzy), kik számra nézve hárman, négyen vagy öten a városi pénzügyeket igazgatták. Ez

állások fizetésesek voltak, míg a tanácsnoki állásokat rendszerint díjtalanul kellett ellátni.

A tanácstól személyileg elkülönítve voltak azonban az iródeáki állások. Nagy befolyást és jó fizetést élveztek a notarii actorum officii consularis, de viszont a polgármesterek üléseiben csak tanácskozó szavazattal bírtak. A birói és esküdtbirósági iródeákok is később jobbára a tanács által neveztettek ki. Némely városok kedvező időkben még secretariusokat és cancellariusokat is tartottak magoknak, kik a levéltárak és iratok feletti felügyeletet vitték.

A tanács által önhatalmulag alkotott bíróságnál levő, valamint az esküdtbíróság melletti jogtanácsosokat (ügyvédeket, Fürspreche, rzecznicy) is a tanács hatalmazta meg. Ezek sportulákból tartották fenn magokat; valamely jogügyben felmerülő követeléseik simplumaként I. Zsigmond nekik Krakkóra nézve «pro cura et labore» napi 4 lengyel garast állapított meg.

Azon biráskodásoknál, melyeket maga a biró végzett, ügyészekre nem volt szükség, és ilyenek oda nem is bocsáttattak. Még volt egy neme a városi biráskodásnak, mely a várgróftól (burgrabia, comes) indult ki, a ki a legtöbb városban rendőrhivatalnok volt s tehát csak kisebb ügyek felett ítélt; eme judicia burgrabilia irataiban is ritkán találunk ügyészekről említést. A jog, a mely szerint eme városi bíróságoknál eljártak, nagyon bizonytalan volt: részint a magdeburgi vagy kulmi városi jog útmutatása szerint jártak el, a mint az az egyes jogi könyvekben följegyezve volt; részint szóbelileg átörökölt szokás és egyes városi törvények (Willküren, plebiscita, wielkierze) szerint; részint előzőleg hasonló ügyekben hozott ítéletek szerint, a mint ezek a gondosan őrzött

birósági actákból kitüntek; végül pedig részint úgy, hogy a hol mindez nem volt elégséges, az általános birodalmi törvények után indultak, melyek közül a városoknak tulajdonképen csak a határozottan reájok vonatkozó czikkeket kellett megtartaniok. Érthető most, mily erőszakos volt az ily bizonytalan jogállapot mellett, a városi törvénykezés hatalma; mily rendkívül sok fordult itt meg a személyes viszonyokon. A városi polgárok tulajdona és élete fölötti hatalom tehát egynehány hivatalnoknak volt a kezében, kik az önmagában bevégzett jogkörű tanácstól függtek, vagy azzal azonosok voltak. Azon törvénykezésen kívül, melytől büntető esetekben még feljebbezés sem volt. rendelkezésére állott ennek az arisztokrácziának még a kormányzás is, és nevezetesen a nagyon messze terjedő, indirect adóknál pedig korlátlan adóztatási jog. A városi katonákat szintén a tanács eskette és vette fel, s ezek a tanács parancsainak engedelmeskedni tartoztak.

A tanácscsal körülbelül hasonló fokon álló hivatalnoki osztály alatt volt még egy második és harmadik rétege is a városi alkalmazottaknak, kik azonban valamennyien a tanácstól függtek. A közbenső fokon állottak az adószedők (exactores, poborcy), a városi, nevezetesen katonai és betegápoló intézetek felügyelői (provisores), a házak, földbirtokok és falvakból álló városi tulajdon kezelői (officiales, administratores), a határosztók (wiertelnicy, quartalienses), az örökségeknél telkek felosztására fölesketett hivatalnokok, a városi csapatok vezetői és a rendőrhivatalnokok (aediles).

A városok legalsóbb hivatalnokai közé tartoztak az őrök, kapuörsök, fogházi és birósági szolgák; a csatorna-, szivattyú- és tégla-mesterek (a nagyobb városok közül

a legtöbbnek téglaégető kemenczéi voltak), különféle általános czélokra használt városszolgák (praecones, famuli, pedelli), — nem is említve a bakót vagy hóhért (a lengyel jogban nincs megkülönböztetve), a «mestert», ki jelentékeny fontossággal birt a lengyelföldi német községek sajátságosan rendezett állapotaira nézve.

Ugyan kevés szabad királyi városban tartották, mindezeket a hivatalnokokat, de a felsorolt alkalmazottak közül sokan majd mindenütt találhatók voltak. Pontosabb vizsgálat után úgy látszik, hogy a városi polgárokat az ezen hivatalnokok fentartására szükséges adók igen nagyon megterhelték volna. A városi lakók helyzete semmi tekintetben sem látszik irígylésre méltónak; rövidlátó és jobbára tudatlan arisztokráczia által, a város területén belül, kiszipolyozva és rossz bánásmódban részesítve, különben pedig általában lenézve és háttérbe szorítva!

Magok közt a városi lakók közt is, birtok és születés szerint, sokféle fokozatú egyenlőtlenség uralkodott és így az egyenlőtlen állás, mely a többi társadalmi osztálylyal szemben az ő egész rendjöknek osztályrészül jutott, nem volt oly feltünő, mint a minőnek ma látszanék.

NEGYEDIK SZAKASZ.

A városi lakók társadalmi helyzete.

«A városi lakó úgy élt, mint vendég az idegen házban, megtűrve és függve a gazdag nagylelkűségétől, — vagy inkább szeszélyétől», mondja az a lengyel, a ki először foglalkozott a még most is mindig elhanyagolt lengyel városi történettel. Valóban a német joggal élő községek

lakosainak társadalmi helyzete nagyon bizonytalan volt. A lengyel társadalomból már nem lehetett őket kiselejtezni, — mióta nekik a Piast-uralkodók és különösön még Nagy Kázmér oly szilárd alapra fektetett helyet jelöltek meg az államterületen; de a nemesség, mely ennek az uralkodócsaládnak kihalta után a törvényhozás jogarát azonnal kezébe ragadta, azzal az osztálylyal, mely sem nem függött tőle, sem vele egyenlő nem volt, soha sem tudott jól megférni. Miután a communitates oppidanae örökre sajnálandó gyávaság- vagy érzékhiányból elmulasztották, hogy a communitates terrestres mellett az országgyűlésen képviseltetést követeljenek magoknak, a nemesség közvéleményében nem sokára a parasztokkal egy színvonalra kezdettek sülyedni és csakhamar ezekkel együtt mint plebejusok együvé foglaltattak.

De a városi lakók is elkezdének most mozgolódni. A tizenötödik században azt tartották, hogy kerülhetik az országgyűléseket és képviselőik költségeit megtakaríthatják, mert akkor úgy látszott, hogy a parlamenteknek még kiválóan törvénykezési és magánjogi jellegük van és mert azt vélték, hogy ők a saját törvénykezésük és német joguk által a király többi alattvalóitól úgyis meg vannak különböztetve, sőt azok fölébe helyezve; hanem a tizenhatodik században, mikor az országgyűlések közjogi és politikai jelentősége világosan előtünt, a városi lakókra nézve pedig a reájok vonatkozó több rendbeli hátrányos statutumok által meg éppen érezhető nyomás fejlődött ki, kezdték követelni a jogot, hogy a törvényhozásban ők is részt vehessenek.

De már késő volt; az uralom a nemesség kezében volt, a király már nem akadályozhatta meg többé a városi lakók visszaszorítását. Most már világossá lett előt-

tük, hogy minden talpalatnyi társadalmi jogot, mely nekik még megmaradt, saját erejökből kell védelmezniök, ha azt akarják, hogy anyagi szerzeményök, mely előttük még is csak a fődolog volt, egészen meg ne semmisíttessék, és így miután állami jelentőségre nem vergődhettek, egyenetlen harczban mégis megakadályozták, hogy azon módon legyenek a souverain nemes emberek alattvalóivá, mint a parasztok. És így még is csak megmaradt mindig egy jelentékeny ür a rusticus laboriosus, mely czím a szerencsétlen földmivelőt hivatalosan mindig megillette, és az oppidanus famatus vagy honestus között. És miután ez utóbbi, a mennyire csak lehetett, az államon *kívül* igyekezett tartani magát, sikerült neki a nobilisszal vagy equesszel, ki az államban irányadó lett, némi tekintetben egyenlő társadalmi fokon tartani magát.

Nevezetesen a bíróságokhoz való viszony tekintetében a városi lakó nem állott kedvezőtlenül, szemben a nemessel.

Sybel, a forradalmi korról írt s méltán nagy elterjedésnek örvendő könyvében, kellő világításba helyezte a diplomatiai és katonai eseményeket, a melyek a lengyel birodalmat megbuktatták; de a hatalmas okról, mely Lengyelország pusztulását végelemzésben lehetővé tette és felette döntött, t. i. a köztársaság alkotmányáról, csak elégtelen források szolgáltattak útbaigazítást a nagy tudósnak. Mert helytelennek kell mondanunk a hires iró azon állítását, hogy «csak harmincz év óta állott fenn az országban olyan törvényszék, mely a polgár panaszait a nemes ember ellen elfogadta».

Nem, Lengyelországban is érvényben volt emlékezet óta az az ősrégi jogelv, hogy a panaszosnak a bepanaszolt fél illetékes birájához kell fordulnia. A polgár tehát

bármikor bepanaszolhatta a nemes embert, igaz hogy igen sokféle állami bíróságoknál és pedig nemcsak jogsérelmek miatt, melyeket maga a nemes ember részéről szenvedett, hanem oly követelések miatt is, melyeket a nemes ember parasztjaival szemben támasztott. Sőt, mint a grodacták bizonyítják, ezen esetekben még nagyon gyakran is, majdnem azt lehetne mondani, rend szerint városi birákat adtak az államiak mellé. Vagy pedig egyidejűleg kettős ítéleteket hoztak, egyfelől a tanács vagy a biró és esküdtek részéről, és másfelől a starosta vagy a törvényszék részéről; és ha az ítéletek egymástól eltérők voltak, akkor a királyé volt a maga udvari törvényszékében, ritkábban pedig az országgyűlési bíróságban, az utolsó szó, s az ő ítélete gyakran ütött ki a városiak javára. Így a poseni városi levéltárban sok kötet van az ilyen vegyes biráskodásról, melyekből kitünik, hogy még a XVII. században is nemes embereket, a polgárok ellenében elkövetett kihágások miatt, a starosta és a biró egész rendesen és közösen szigorú büntetésekre ítélte.

Azért a jogtörténetnek irányzatos elferdítése az, ha az 1520-ki többször ismételt rendeletben, az úgynevezett Statutum Torunensében meg nem érdemelt hátrányt látnak a városi lakók társadalmi helyzetére nézve. Ez a statutum megengedte a tanácsnak vagy a birónak, hogy a nemes embert a városi polgárok ellen elkövetett vétség vagy bűntény miatt a város területén belül elfoghassák, de szigorúan megtiltotta, hogy fölötte egyoldalúlag biráskodjanak. A városi lakók itt a területi biráskodásra vonatkozó középkori germán jogelvet kivánták érvényesíteni, melynél fogva minden bűntény felett, mely az ő területükön követtetett el, többször biráskodtak, a mint többi közt a

poseni biró is, a város alapításakor, azt a biztosítást kapta, hogy a lengyelek és németek közti *minden* pörpatvart ő intézzen el. Most a bepanaszlott forumáról szóló, kétség kívül sokkal általánosabb elv, a mely szerint a panaszosnak alkalmazkodnia kellett és a mely magánjogi ügyekben mindig uralkodott is, a büntetőjogban is érvényre emelkedett. De a lengyel büntetőjog általában csak magánjogi normák szerint ítélhető meg és így a thorni statutum csak az akkori felfogásoknak következetes alkalmazása volt.

Ha a városi lakó ellen nemes ember emelt panaszt, ugyanez az elv maradt érvényben; mert mint egy fraustadti 1349. évi okmány bizonyítja, a városi lakó csak *német* jog szerint tartozik felelősséggel és a mint egy 1325. évből való schulitzi kiváltságlevélből kitünik, ily esetben az országos biró a városi biróval együttesen hoz ítéletet. És az ilyen esetekben késő időkig fentartotta magát a vegyes törvénykezés.

Mindazonáltal a lengyel törvényekben a városi lakókra nézve több rendbeli társadalomjogi megszorítások foglaltatnak; de óvakodni kell az olyan föltevéstől, mintha az, a mi egyes constitutiókban a városiaknak megtiltatik, a constitutio kibocsátása előtt nekik meg lett volna engedve és általuk tényleg gyakoroltatott volna is. Sőt inkább a lengyel törvény, mint tudjuk, oly számtalan sokszor, csak a már régóta érvényben levő s tán csak futólag kérdésessé vált szokások megerősítése.

Igy a törvényekben előforduló, a városi czéhekre vonatkozó tilalom, valamint a városi reáljogok megszorítása tán azon természetes gyűlöletből is megmagyarázható, melylyel a földmívelő lakosságnak az iparszabadság és szabad kereskedelem minden megszorítása ellen viseltetnie

kell, a mely gyülöletet Quesnay, Mirabeau és a többi franczia physiokrata elméletei fejezik ki legvilágosabban: de nem mutatható ki, hogy fraternitasok a lengyel állam beleegyezésével valaha fennállottak volna; hiszen ez az állam, már mielőtt benne a nemesség irányadó hatalommá vált volna, minden testület iránt ellenszenvvel viseltetett. A mennyiben itt a városiak társadalmi szabadságának korlátozásáról lett volna szó, sokkal inkább a germán társiasság elvének a messzeterjedő szláv államhatalommal való conflictusa forgott fenn (a czéhek elnyomása tudvalevőleg az összes törvények ellenére sem sikerült; a tizenhetedik és tizennyolczadik században, mint a levéltárakban levő azon időbeli czéhkiváltságok bizonyítják, a czéhek a királynak, sőt az országgyűlésnek is teljes elismerését élvezték). A városokban levő társadalmi egyesületek tudvalevőleg monopoliumszerűen állapították meg az árúk és kézművesi készitmények árát; de a forgalom ingó tárgyai maximális árának megállapítása tagadhatlanul a lengyel államhivatalnokok, nevezetesen a marsallok, vajdák és starosták hatáskörébe tartozott.

A fenforgó esetben a városiak győzedelmeskedtek. 1420. évben az összes czéhek 70 márkányi pénzbirság terhe alatt betiltattak (siedn-dziesiat, névleges, de a valóságban nagyobb büntetés); 1538-ban I. Zsigmond azokat «indíttatva az összes nemesség és annak követei, valamint birodalmunk minden alattvalójának gyakori panaszai által», ismét feloszlottaknak nyilvánítja. És 1550-ben a teljes tilalom megerősíttetik: de száz évre rá a czéhek egész Lengyelországban nagy fényben állnak fenn, még pedig királyi jóváhagyás mellett.

Ellenben némely más esetekben egész határozottan a városiak húzzák a rövidebbet. Míg ugyanis nemes emberek

széltiben városi házakkal és telkekkel birnak, az alatt a városiaknak tiltva volt földbirtokot szerezni. E tilalmat, mely alól határozottan csak a krakkóiak és porosz városiak, Chwalkowski publicista szerint pedig szokásjogilag a poseniek is kivételt képeztek, 1496. óta többször ismételték. Nehezen tehető fel, hogy városiak közül akkor sokan birtak volna földbirtokkal, jóllehet Sándor azon városiaknak, kik az 1496-ki constitutio után még földbirtokkkal rendelkeztek, 1505-ben megparancsolta, hogy ugyanazon hadi szolgálatot teljesítsék, mint nemesi szomszédjaik.

A kizárásnak — a melyet még 1550., 1611. és 1775-ben is nyomatékkal ismételtek (az utóbbi évben néhány városi lakóra nézve kivételt tettek, mely alkalommal a földbirtokok birásán kivül egy jog sem, de annak minden kötelessége reájok átruháztatott) és csak az 1791. évi constitutio által töröltek el végképen, de mind a mellett mégis a birodalom végeig és még azontúl is érvényben maradt, — indító okául korábbi időben azt hozták fel, hogy a városi lakók éppen a nemesi hadi szolgálat alól igyekeztek kivonni magokat, a mely pedig nekik mint földbirtokosoknak kötelességük s hogy a városi lakók meggátolták a nemes embereknek városokban földbirtok szerzését.

A német jogú férfiak tényleg nem szívesen látták, ha nemes emberek közéjök telepedtek. Tartósan nem akadályozhatták meg, de soha sem vitték keresztül, hogy a nemes emberek a városi hatóságok rendelkezéseihez, a mennyiben ezek nemesi kezekben levő birtokokra vonatkoztak, alkalmazkodjanak s a városi földadók az ilyen helyek után soha sem voltak rendesen behajthatók. Igy tartott ez az 1550. évi constitutiótól kezdve, mely a nemeseknek először hagyta meg, hogy e tekintetben a városok jogai- és szokásaihoz alkalmazkodjanak, az

1791-ki constitutióig, mely utóljára akarta a nemesség efféle alárendelését keresztül vinni.

Egyébként a városi lakók társadalmi mozgalmát kevéssé akadályozta az *állami* korlátozás. Az állami *hivatalokból* persze teljes mértékben ki voltak zárva. Még a vám- és törvénykezési hivatalok legalsóbb állásaira is csak nemeseket lehetett alkalmazni. Még azon jogtól is megfosztották őket az 1726. és 1768-ki constitutio által, hogy a törvényszékeknél és kincstári bíróságoknál ügyészi állásokat elfoglalhassanak és e . tilalmat kiterjesztették az országos és grodbíróságokra is.

Érdem is csak ritkán nyitott utat a városiaknak az ennyire szorongatott viszonyokból való kijutásra. Azok a nemesi előjogok, melyeket a krakkói tanácstagoknak rég idők óta, az idők folyamában pedig néhány más tanácsi testületnek is, így 1561. és 1670-ben a wilnóinak, 1658-ban a lemberginek és 1703-ban a lublininak adományoztak, nem birtak jelentőséggel, mert a netaláni alkalmazáskor a nemesség majdnem soha sem ismerte el azokat. Gyakorlati érvénye csak annak volt, hogy az, a ki ilyen személyek ellen bűntettet követett el, úgy lakolt, mintha azt nemes ember ellen követte volna el.

A városlakóknak összevegyítése nemesi elemekkel, a mi mind a két félre a legáldásosabb következményű lett volna, lehetetlen volt, mert a nemes ember elveszté nemességét, mihelyt városi iparhoz látott vagy városi hivatalt fogadott el. Még csak a négyéves országgyűlés férfiai határozták el, hogy itt erélyes reformokkal kell föllépni és »Szabad királyi városaink a köztársaság államaiban« című 1791. április 18-ki törvényük tán egyedüli munkájok volt, melynek gyakorlati hatásai voltak és jogérvényes maradt. És valamennyi párt

a mellett volt, hogy ez a törvény meghozassék s hogy ez a törvény életbe is lépjen, noha a targowici confoederatio később el is törölte. A kalischi Suchorzewski, egyike a legoroszabb érzelmű követeknek, ki csak holttestén keresztül akarta megengedni az 1791. május 3-ki ustawa elfogadását, pár héttel előbb keresztül vitte a városi törvényt.

Jóakaró indulattal elhatározták egyik rendnek a másikhoz való fölemelését s ezért a mint egyfelől megengedték a nemességnek, hogy városi hivatalokra törekedjék és városi érdemeket szerezzen, biztosították másfelől a városi lakók részére a nemesség összes társadalmi alapkiváltságait. Biztosították nekik a nemes emberek személybiztonságát és a birtokszerzés jogát, és megnyitották előttök az útat a hadsereg összes tiszti állomásaira, valamint sok állami alsóbb hivatalra, s megigérték nekik az előléptetést az egyházi hierarchiában is.

Azonkívül kimondották, hogy minden országgyűlésen 30 olyan városi lakó nemességet nyerjen, kik városi birtokokkal birnak és a kiket a tartományi és városi követek ajánlani fognak; továbbá hogy mindenki, a ki két évig városi megbizott volt az országgyűlésen, úgy szintén mindenki, a ki olyan falut, vagy kisebb mezővárost vesz meg, mely a «tizedik garas» nevezetű adóhoz kétszáz forinttal járul és mindazok, a kik az állandó hadseregben századosokká vagy a törvényszékeknél regensekké lettek (ez volt a legmagasabb jegyzői állás, mely elérhető volt), ebből folyólag szintén nemesekké legyenek.

E szerint a két rendnek egymással való lassankénti összeforrasztására erős hidat épitettek és teljes tisztelettel kell erről a törvényről megemlékezni, ha meggondoljuk, mennyi előítélettel kellett a kasztszerű elkülönzésen ejtett

éppen *első* réstörésnek megküzdenie és hogy a városi lakók felvétele a nemesi szabadságba a városok nagyon nyomorúságos és homályos helyzete mellett keresztül vihetetlen volt, és nem is az ő kívánságukra történt. Hiszen ezek addig még egymás közt sem érezték magokat szövetségben levőknek; hogyan illeszkedhettek volna be azonnal és összességükben harmonikusan a nemesi nemzetbe?

ÖTÖDIK SZAKASZ.

A német joggal élő községek egymáshoz való viszonya.

A lengyelországi német telepítvények voltaképen nem a bevándorlók akaratából keletkeztek, hanem az alak és a jogalap, melyet kaptak, úgy szintén a hely, a letelepedés és a városi község ellátása földbirtokkal, mindig határozottan a fejedelem által volt megállapítva s a városok kiváltságait minden fejedelemnek ujonnan kellett megerősítenie, úgy hogy a végérvényes városi okmány elején hét egész tizenkét, időrendileg egymásután következő megerősítés űzi-hajtja egymást.

Így aztán az uralkodó maradt az egyetlen erő, melyhez a városiak magokat közösen vonzatva érezhették. Közigazgatásuk — mindenütt, minden kis gyarmaton teljesen autonom és más városokra nézve minden vonatkozás nélküli — csak a fejedelemben talált általános felügyelőre. És így történt, hogy a városok soha sem bocsátkoztak egymással szorosabb viszonyokba. Soha tartós szövetségeket nem kötöttek egymással és így alkalmazkodtak a lengyel állam természetéhez, mely tagjainak állandó egyesülését vagy éppen nem, vagy csak a lehető leg-

nagyobb megszorítással tűrte el. De fölötte ritkán léptek futólagos összeköttetésbe is — közös czélok elérése végett, holott a nemesség confoederatióiban folyvást meg-megújuló példát láttak maguk előtt. Az anyagi érdekeknek — pedig a lengyelországi német városoknak sajnos ez volt egyedüli életczéljuk — ma gyakran világösszekötő és állam-összekapcsoló erőt tulajdonítanak: a régi Lengyelország német jogú városaira ezek csak elkülönítőleg hatottak.

Ha a városi lakók között jelentékeny politikai tehetségek lettek volna, ezeknek kétségkívül föl kellett volna ismerniök, hogy az összes német jogú telepítvények szoros összetartása kézzel fogható közös előnyökkel kell hogy járjon, de mint Wuttke helyesen mondja, «a polgárok tekintete nem hatott fel az államélet magaslataiig; a városi patriciusokra nézve a köztevékenység a városi terület határainál véget ért. És így Krakkó lakosai, a magok rövidlátása mellett, csak azt vették észre, a miben a saját érdekeik a poseniekétől eltértek és a fraustadtinak nem volt fogalma arról, a mi neki a lembergivel együttesen hasznára válhatott. És minden város eléggé biztosítottnak tekintette magát, ha kizárólag a maga számára annyi kiváltságot kaparíthatott össze, a mennyit csak lehetett; a városoknak közczélokra irányuló egymásközti viszonya, mely mihelyt egyetértőleg fentarthatta volna magát, az államhatalom méltánylását vivta volna ki, majdnem soha sem jött létre.

Csak a városokkal közös magánjog, az alsónémet szokások és szabványok, melyekre a kereskedelemben, iparban és forgalomban szükségképen nagy súlyt fektettek, valamint ezeknek értelmezése és kifejlesztése idézték elő egyes városok némi összesimulását. És még

sem a városok voltak azok, melyek a jogszolgáltatás révén együvé sorakoztak, hanem a fejedelem keze alkotott közös intézményeket.

Egymásra voltak utalva egyes városok akkor, ha valamely fiatalabb és kisebb telepítvénynek régibb és nagyobb gyarmat jogait és kiváltságait adományozták, a mi a XIII. századtól kezdve a XVIII-ig tartott. Igen gyakran történt az is, hogy valamely várost, melynek a maga magdeburgi joga és egyéb iratai a városokat ért gyakori szerencsétlenségek alkalmával elégtek vagy elvesztek, egy másik város okmányai- és hagyományaira utaltak; így Nagy-Lengyelországban a kisebb városok, mint Gnesen és Peisern, Posenre. A kisebb helységek, melyekben állandó és kiterjedt jogfejlettség lehetetlen volt, természetszerűleg fordultak a szomszéd esküdtszékekhez és Vogtbíróságokhoz és e jogi vonatkozásokból gyakran fejlődött ki olyan viszony, mint az anyagyarmat és a leánytelepítvény között.

De ebben szilárd rendezettség nem volt s valamennyi nagyobb és kisebb lengyel város közönségesen Magdeburg, Halle vagy általában Észak-Németországhoz fordult jogi útmutatásokért. És a Lengyelországon kívüli «főtörvényszékekhez» való eme viszony megmaradt továbbra is, miután Kázmér Lengyelország intézményeiben a magdeburgi jog helyes hasznára nézve rendszabályokat alkalmazott. Még jól bent a XV. században is Magdeburgba feljebbeztek a poseni esküdtszéktől, vagy ez utóbbi önként egyenesen oda utasította a panaszosokat és vádlottakat, — a mint ezt a poseni városi levéltár bizonyítja.

Hogy minők voltak a nagy király által felállított felsőbb bíróságok, még ma sincs földerítve. Eddig bizonyosnak csak azt lehet tekinteni, hogy Kázmér egyszer a magde-

burgi jognak egy codexét állíttatta össze, melyet vitás esetekben igénybe kellett venni, s ezt a krakkói kincstárban helyezték el, de hogy ugyanő 1365-ben Krakkóban, annak rendje szerint, feljebbviteli bíróságot létesített és birtokelkobzás terhe alatt megtiltotta a Magdeburgban és más helyeken való jogi megkérdezéseket. De csak a krakkói vajdaságra vonatkozó összeállítása eme krakkói törvényszéknek, mely közönséges esetekre a krakkói bíróból, a királyi ügyészből és hét ülnökből, kik a Krakkó körül fekvő városokból vétettek, különös esetekben pedig Krakkó, Sandecz, Bochnia, Wieliczka, Kazimierz és Olkusz városok két-két tanácsosából állott, kik a király személyes elnöklete alatt tanácskoztak: engedi azt következtetni, hogy e bíróságnak illetékessége is csak a krakkói vajdaságra terjedt ki.

Bizonynyal téves föltevés tehát, hogy Kázmérnek ezen intézménye a tágabb értelemben vett Kis-Lengyelországra vonatkozott, nem is szólva egész Lengyelországról. Ellenkezőleg, világos bizonyítékaink vannak arra nézve, hogy a XIV. század óta hasonló felsőbb bíróságok Lengyelország más tartományaiban is voltak.

Így nemcsak Lembergben és Sandomirban voltak olyan bíróságok, melyeket különféle városok esküdtjeiből alakítottak, hanem Posenben, mint a városi levéltárból kitünik, évenként háromszor tartottak a poseni biró és a nagylengyelországi főstarosta elnöklete alatt olyan törvényszéket, mely a Kázmér által Krakkóban létesített intézményhez teljesen hasonló volt. Kujaviára nézve azonban az ilynemű feljebbezések Leslauba és Inowraclawba mentek; Maszoviában még a XVI. században is Plockban és Varsóban voltak főtörvényszékek; a porosz városok pedig a XV. század óta a thorni bíróhoz és az általa összehivott

birákhoz appelláltak. Ott volt az ő «Obercolm»-jok, miután a tulajdonképeni Culm városnak, «dar man die ratlute sonsten vragen solte», hosszadalmas háborúk alatt, csillaga teljesen lehanyatlott.

Még a XVI. század folyama alatt is érvényben voltak e bíróságok; de azóta a városok folyton növekvő kölcsönös féltékenysége következtében hanyatlásnak indultak. És így a városokból jövő feljebbezésekre nézve az udvari bíróságok, «melyeket a király a maga jogtudósaival alkotott», valamint a kanczellár döntvényei majdnem kizárólagos érvényre jutottak.

De a XVIII. századig mégis megmaradt e főtörvényszékek némi árnyéka és az 1791. évi városi törvény felhasználta a meglevő támaszpontokat, hogy formaszerinti városi feljebbezési bíróságokat alkosson, melyek háromezer forintot, vagy háromheti fogságot meg nem haladó polgári pörökben, hasonlóképen oly bűntényekre vonatkozó bűnpörökben, melyek élethossziglani fogságot nem vontak magok után, utolsó instantiában ítélkeztek, — különben pedig másodfokot képeztek az assessorialis törvényszékkel, mint az összes városi ügyek souverain bíróságával szemben.

Ezen feljebbviteli bíróságoknak Posen-, Kalisch-, Gnesen-, Leczycza-, Sieradz-, Varsó- és Plockban; Krakkó-, Lublin, Luck-, Zytomierz-, Winnicza-, Kamieniecz- és Drohiczynban, Wilno-, Kowno-, Nowogrodek-, Minsk- és Pinskben, úgyszintén Grodno- és Brzesc Litewskiben kellett székelniök. Litvániában egyúttal visszaadták a kisebb városoknak az ő magdeburgi jogukat; a jus gladiit azonban, melyet a városoktól a vele történt visszaélés miatt elvontak, jövőre általában csak a feljebbviteli bíróságok gyakorolhatták, a halálos ítéleteket pedig az asses-

sorialis bíróságnak kellett megerősítni. Ezen feljebbviteli vagy felsőbb bíróságok esküdteit minden ilyen bírósághoz tartozó kerület összes városaiban kétévről-kétévre az összes birtokos polgároknak kellett választaniok.

Ilyen kerületekre osztotta e törvény a városokat az országgyűlési képviselőválasztásokra való tekintetből is; és az állás, mely a városoknak az országgyűlésen adatott, azok összességét zárt testületté tette, a mi az előtt soha sem voltak, s e tekintetben a nemességgel egyenlő rangra emelkedtek.

Az utolsó időben magok a városok is egységnek kezdték magokat érezni és 1788. óta együttesen lépnek föl nyomasztó helyzetükből való fölemeltetésök érdekében. Nagyon érdemes volna, közelebbről megvizsgálni, hogy mindaddig miért volt lehetetlen az ily sorakozás. Hiszen a német városi szövetségek, melyek oly nagyot vívtak ki, főkép a Hansa, melyhez egyszer-másszor Posen és Krakkó is tartozott, továbbá a tiszteletreméltó állás, melyet az egyesült német szabad városok a római szent birodalmi gyűlésen ki tudtak vívni, Lengyelország német jogú községeinek feltünő ujjmutatásul szolgálhattak.

Bár csak a lengyelországi német városok azzal a bátorsággal birtak volna valaha, hogy kövessék az egyesült Németalföld jelmondatát: «Egyetértés által kis dolgok nőnek», magok között benső viszonyt létesítettek volna; — valóban, más helyzetet vívtak volna ki magoknak a lengyel államban, mint a mely nekik jutott. A magok és az állam javára le kellett volna különállási szellemükről mondaniok. Persze, akkor a német sajátlagosságok nem tartották volna fenn magokat!

HATODIK SZAKASZ.

A városok és az állam.

Személyes főura a német jogú községeknek, melyek annak közvetlen földjén, az államhatalom tulajdonképeni területén telepedtek meg, a király maradt. Az ő szabad városai kezdetben sokkal függetlenebb állást foglaltak el vele szemben, mint a nemesség; csak Lajos kassai privilegiuma óta kezdenek a nemességhez képest láthatólag veszíteni; míg a nemességnek, a két garasnyi ekeadó kivételével, minden adót elengednek a nélkül, hogy a király részéről bármely jövendő megadóztatásról szó lenne: az 1374-ki Chartában az mondatik, hogy a városi lakóknak szabadjokra hagyatik, jövőben annyi adót fizetni, a mennyit akarnak.

A következő időben azonban úgy alakulnak a hatalmi viszonyok és ezek folytán a jogi helyzet is a király közt, ki a tulajdonképeni államhatalmat a maga személyében képviseli és a két külön erő: a nemesség és a városok között, melyek eredetileg mind a ketten neki alárendelve voltak, hogy a nemesség felügyelőjévé, majd uralkodójává veti fel magát az államhatalom birtokosának és ezen személyiség által gyakorolja befolyását a német jogú községekre. Ez sikerült a nemességnek azért, mert az állam kezdete óta az államczélok elérésére vér- és vagyonbeli áldozatok meghozatala által többet tett, mint a városok, és így közelebbi, eredetibb viszonyban állt az államhatalomhoz, mint a városok, melyek a királytól, ki nekik idegen, a nemességnek pedig törzsfőnöke volt, csak külső mechanikus kötelékek által függtek.

Mindazonáltal a német községeket is gyakran bevonták

az államügyekbe, — a mig azokat a király gondozta vagy látszott gondozni. Hiszen föld, árúk és kézműkészítmények valamint a forgalom és biráskodás után nem jelentéktelen szabályszerű adóösszegeket, úgyszintén nagy, rendkívüli, többnyire önkéntes adókat szállítottak az államkincstárba s azonkívül ugyancsak rendes hadi szolgálatra, háború eseteiben pedig jelentékeny számú legénység beszolgáltatására voltak kötelezve. A hatalmas viadal, mely a lengyel királyok és a német rend között majdnem másfél századig tartott és nevezetesen a hatalmas tragédia utolsó jelenete nem kis részben az akkor még határozottan túlnyomó német városok pénz- és embereje által vitetett keresztül.

Így tehát természetes volt, hogy különösön azon tárgyalásokban, melyeket a lengyel birodalom «A legszentebb szűz Mária házával» folytatott, a városoknak kiváló részt juttattak.

Az 1343-ki kalischi békét, melyben Kázmér király — azon határozott lemondása által, a melylyel egy látszólag hálátlan, ha mindjárt a középkori Lengyelország érzületét hatalmasan érintő tárgytól, Nyugot-Poroszország visszanyerésétől elfordult — hatalmas államférfiúnak tünik fel: Krakkó, Posen, Sandomir, Sandec, Kalisch, Leslau és Brzesc városok írták alá.

Éppen így pecsételték meg a keresztesvitézekkel 1436-ban kötött békét Krakkó. Posen, Kalisch, Lemberg, Plock és Varsó városok.

A királyok a XVI. századig a benső állami tevékenységbe is gyakran bevonták a városokat. Nagy Kázmérról és Lajosról ezt egész határozottan tudjuk, de még Sándor király is meghivá őket 1505-ben a radomi országgyűlésre. És a nemesség nyiltan nem zugolódott

a magdeburgi jog embereinok eme részvétele ellen; a rendi különbségek a középkorban mindenütt, a hol a különféle jogokat élvezők közvetlenül érintkeznek, nem tünnek oly élesen elő, mint az újkorban. Akkor minden folyamatban, gerjedésben, pezsgésben volt; a mereven egymásra halmozódó és egymást eltaszító kristályodási formák általában az újabb évszázadok tulajdonai, melyek jogukban sem tagadhatják meg, hogy a mechanikus találmányok és az exact tudományoknak haladásai tették őket azzá, a mik.

Így hát a nemesség minden tétova nélkül szövetségeibe vonta az egyes városokat. A nagylengyelországi nemesség 1383-ban Posen várossal kölcsönös biztonságra szövetkezett és az 1438-ki általános nemesi confoederatio, mely minden békeszegő és eretnek ellen irányul, a városok bevonása mellett létesült.

De a tizenhatodik században a városi követeket többször elutasították az országgyűlésekről és Krakkót kivéve, mely egy 1378-ki okmányból polgárainak a nemes emberekkel való teljes egyenlőségét akarta következtetni, egyetlen egy város sem tarthatta fenn magát a rendes országgyűlésen való részvételben. De még különben Krakkóról is alig tesznek valamely fontos constitutio alkalmából említést, kivéve az 1569-it, mikor a lublini uniostatutumot a város mindkét képviselője aláírta.

Csak az interregnumok alatt figurálhattak a városok aláírásai névleges jelentőséggel. Néhányan közülök aláírták szokásjogilag az ilyen esetekben a confoederationalis okmányt (János Kázmér 1669-ki lemondási okmányát is Krakkó, Posen, Wilno és Lemberg aláírták), úgyszintén a választási jegyzőkönyveket, és 1632. óta pactum conventumát az új királynak, kinek kezét a városi követek a

koronázó országgyűlésen az összes jelenlevő senatorok és lovagok után megcsókolhatták. Ez volt az egyedüli politikai jog, mely a városoknak a nagy felforgatás idejéig megmaradt. Nem csoda, ha annál több politikai terhet raktak rájok, bármennyire igyekeztek is az állammal való érintkezéstől szabadulni!

A szabad királyi városok, alapításukkor majdnem mindig határozottan az uralkodó közvetlen uralma és nem hivatalnokainak hatásköre alá rendeltettek, és éppen ebben állott helyzetük lényege. «E várost kiveszszük a vajdák, várnagyok, birák, kamarások vagy bármely más tisztviselőink minden hatalma alól», így szól a tizenharmadik századtól a tizenötödikig majdnem egybehangzólag a legtöbb alapító és megerősítő oklevél. És a törvénykezésben vitézül ragaszkodtak is a magdeburgi jogra utalt gyarmatok a király személyes főuraságához; nemcsak egész községek, hanem egyes városi polgárok is perhorreskálták olyan ügyekben, a melyekben a beperelt nemes ember forumához kellett volna alkalmazkodniok, az egyes államhivatalnokok biráskodását és a törvényszékeket, vagy pedig akkor is mindig magához a királyhoz feljebbeztek.

A király aztán személyesen döntött az egyes városok czéhei és hatóságai, a hatóságoknak egymásközti, valamint a különféle városok közti oly gyakori viszályokban, úgyszintén a német jogú községeknek lengyel jogú emberekkel, a városi hatóságokkal és az egyházzal való legtöbb fontos conflictusában. Hanem «tanácsosai és jogtudósaival» döntött bennök, mert ezek voltak a hivatalos kifejezések a senatorokra és kanczellárokra, kik a királylyal vagy *helyette* is az udvari vagy assessorialis bíróságban ültek. Ezekhez pedig a XVII. század óta rendesen

bizonyos számú követ is járult, mint ülnök, mert a fontosabb városi ügyek mindig az országgyűlés idején kerültek a királyi törvényszék elé.

E szerint a városi lakók fölött névleg a király biráskodott, ki az ítéletekben a többes szám első személyében beszélt; de a mint a dolgok valóban állottak, ugyanazon hatalmak, melyek különben is a király mesterei, ebben is az ő vezetőivé váltak és ő azok eszközévé. Ez nagyon világosan meglátszott a szerencsétlen thorni ügynél, melyben a lengyelek ellenfeleiknek kezébe oly kész eszközt szolgáltattak a támadásra és gyanúsításra. Ekkor tűnt ki, hogy az országgyűlés azon arányban, a mint ez a királyra, a király pedig a városokra hatni képes volt, a jezsuiták befolyása alatt állott. Itt azonban az erőknek mégis egy parallelogrammja fejlett ki, mert a vallási gyűlölettel egyidejűleg befolyásolta az 1724-ki elvakult birákat egyik rend elkeseredése a másik ellen.

Ha már az államhatalom bíróságában is ennyire ment a dolog a városokkal, az ezek fölötti azon rendelkezés, melyet rendeletekkel és adókivetésekkel a király, mint a városok tulajdonképeni földesura gyakorolhatott, még fokozottabb mértékben átment az országgyűlésre, mely a királyt a XVI. századtól kezdve csak az ő saját hivatalos és nélkülözhetlen szájának kezdé tekinteni. Azon constitutiók száma, melyek a városok összességére kedvezőtlenek voltak, nem nagy ugyan; de kiváltságukkal jól elsánczolt állásukat annál biztosabban támadták meg, mert többszöri országgyűlési határozatokban, melyek mint tirailleur-vonalak tolattak előre és vissza is vonattak, hol ezen, hol azon város ellen irányultak a támadások.

És a rendes adóktól, melyekre a háznak, a melyben vendégekül laktak, a tizenhetedik század óta a maga

fentartására szüksége volt, nem szabadulhattak a városok, némely tiltakozások daczára sem. Drága vendéglős-számlát fizettek! Persze némely adókat már korábbi századokban is fizettek a királynak; így a kéményadót (podymne) és egy nemét a földadónak (szos), melyet a fejedelmek vagy fentartottak magoknak vagy pedig később rendeltek el. Éppen így a piaczi adó (targowe) is, melyet minden portéka után szedtek, valamint a különféle vámok is nagyon régiek voltak.

A tizenhatodik században különféle acciseket s nevezetesen általános italmérési adót (czopowe) vetettek ki minden városra s a tizenhetedik században még «téli kenyeret» követeltek tölük, melynek a zsoldos sereg ellátása volt a rendeltetése (hiberna), meg a subsidium charitativumot, mivel mind a két adónemet a papság viseli, mely pedig szintoly immunis, mint a városok! Itt mégis csak az a feltünő, hogy a városok saját beleegyezésök nélkül fizettek az államnak; túlterhelve ugyan nem voltak, mert hiszen a legtöbb privilegium a készpénznek a városokban való összefolyását idézte elő. Az ujonnan alapított vagy a balsors sujtotta helységeknek nem ritkán adómentes éveket engedélyeztek.

Némelykor fejadót (poglówne) is szedtek be a városoktól, de ettől a patricius-családok mentesek voltak és háborús időkben azon katonákon kívül, a kiket saját költségükön a város védelmére tartani kötelesek voltak, még hadviselési adót is tartoztak fizetni. Várműveik és ágyúik jókarban tartására, kijavítására és megerősítésére a tizennyolczadik századig különféle constitutiók figyelmeztették a városokat.

Hogy a királynak, kit átutaztakor ellátni és hirnökeinek előfogatot állítani tartoztak, hajlamait maguknak biz-

tosítsák, neki és családjának emlékezet óta gyakran rendes és rendkívüli összegeket fizettek. Minden kiváltság-megerősítés és minden ítélet természetesen szép összegbe került.

Ilyen fizetéseket teljesítettek a városok, a XVI. század óta kényszerítés nélkül, a király tisztviselőinek is. Mert azon időtől fogva kezdett az államhatalom tartózkodás nélkül beavatkozni a városi viszonyokba. És a városok nem szegültek ellene erőszakkal e nyilvánvaló privilegium-szegéseknek, hanem előnyösebbnek tartották szabályszerű járulékokkal enyhére hangolni a starostákat és vajdákat.

Nevezetesen a starosta volt a szabad királyi városok mumusa. Ez nemcsak felhasználhatta discretionarius hatalmát s a városokat büntetlenül megkárosíthatta, — közönséges zaklatás volt részéről, hogy közvetlenül a város kapui előtt új várost alapított, vagy alapítani fenyegetőzött, csak az 1768-ki constitutio engedte meg, hogy ilyesmi csak két mérföldnyi távolságban történhessék, — hanem gyakran reá ruházta a király a városi tisztújításokat is a communitas burgensis által kijelölt férfiakból; ez országgyűlés pedig a városok formaszerinti felügyeletére hatalmazta fel őt, mint a hogy az 1565., 1630. és 1631-ki constitutiók kötelességévé tették neki azt is, hogy a városok bevételei és kiadásai felől évi számadásokat követeljen.

A városokat azon anyagi haszonért alapították, melyet az államhatalom tőlük várt és magok a városok is az anyagi érdekeket tekintették saját sphaerájoknak. E szerint nem panaszkodhattak, ha az országgyűlés fejős tehénnek tekintette őket, a melynek takarmányát szabályszerűen megszabni és életrendjét ellenőrizni kell, nehogy a jó forrás kiapadjon. A köztársaság mindazon jogokat, melyek tulajdonképen csak a királyt személyesen illették

volna meg, önmagára áthárultaknak tekintette. És nehogy a városok improductiv módon fektessék be pénzüket, kibocsátották a luxustilalmakat, melyek alól csak a tanácsbeliek és családjaik vétettek ki, így az 1613., 1620. és 1629-ki constitutiókban a Koronára nézve, 1655-ben Litvániára nézve is, azután újra az egész köztársaságra vonatkozólag 1683., 1764. és 1776-ban. Eme törvények megszegése tekintetében a városi bíróság volt a forum, és így ez éppen nem volt gonosz beavatkozás.

A megállapított városi jognak azonban nagy sérelmére voltak a *jórend bizottságai*, melyeket Szaniszló király alatt azon városi községek felügyeletére és ujjászervezésére ismételten alakítottak, a mely városok az általános, szemmellátható hanyatlás következtében az adókat pontosan többé már nem fizethették. E bizottságok tagadhatlanúl jótékonyan hatottak, mert a városok az utolsó kormány alatt úgy erkölcsi érzületben, mint jóllétben emelkedtek, de bizonyos számú nemes emberekből és hivatalnokokból állottak, a városi lakók bevonása nélkül. Országgyűlési határozat alapján vajdaságok és tartományok szerint alakíttattak, — élükön vajdák és starosták állottak, — beutazták a városokat, mindenütt leltárokat vettek föl és javító, gyakran merőben átalakító intézkedéseket tettek.

Mikor aztán a városok a magok kivánságait és panaszait a négy éves országgyűlésen előadták, nem kivántak az általános államkormányzat mechanismusából ismét kilépni, hanem a köztársaság azon határozataiban, a melyek a városokat érintették, tevőleges részvételt követeltek. Az országgyűlés ily értelemben is cselekedett. És a mint az országgyűlés később, az 1791. junius 24-ki, életbe már nem lépett törvény által a városok beligazgatását demokratikus önkormányzattá alakította át s az állam-

hatalomnak az önkényes beavatkozásokat megnehezítette, úgy már az április 18-ki törvény által ismét megadta nekik a jogot az országgyűlésen való megjelenésre, melyet magok a városok mint őket államjogilag megillető történeti jogot mutattak ki. És a városi követek tényleg részt is vettek még egy ideig a lengyel állami tárgyalásokban.

Az összes szabad királyi városokat 24 osztályra osztották s minden osztálynak minden két évben két meghatalmazottat kellett az országgyűlésre küldeni.

A városi követek nem csak a törvényhozásban tanácskozólag és minden pénzügyi és városi ügyben határozólag vehettek részt; nem csak választhatók voltak városi ügyekben a főtörvényszék, a koronai és litvániai assessorialis bíróság ülnökeivé, hanem részökre fentartatott egy hely az államkormányzatnál is, a mennyiben meghatalmazottjaik épp úgy, mint a senatorok és tartományi követek, a minden két évben megújított rendőri és kincstári bizottságokba beléphettek, a lovagrend biztosaiéval egyenlő javadalommal.

Ily módon igyekezett akkor a nemességnek egy nagy pártja jóvátenni azt az igazságtalanságot, melyet hosszú időn át a kasztérdek a városi lakókon elkövetett. Egy ideig majdnem úgy látszott, mintha a nemesség a német jogú bevándorlóknak olyan ajándékot szánt volna, mint a cyclops a magasztos szenvedőnek, Odysseusnak: mintha rabszolga-barlangjának, a mint Lelewel egyszer a lengyel köztársaságot nevezte, lakosai közül utoljára őket akarná felfalni. Most azonban az a reformpárt, hogy az államot megmentse, már önmegtagadást tanúsított, hogy egyfelől a nemesség károsan túlnagy szabadságait feladja, másfelől pedig elhatározta, hogy új friss erőket a nemesség alapjogainak magaslatára emel föl.

Abban az időben általánosan azt hitték, hogy az állam boldogítására és megmentésére alig szükséges más intézkedés, mint átalakító törvényhozás, s hogy az állam fentartására elégséges, ha a hatalom összesége az igazságosan szervezett *törvényhozó testületre* ruháztatik át. Ha e tételek általános érvényre számot tarthatnának, akkor meglehet, hogy Lengyelországot a souverain nemességgel való megközelítő egyenlővé tétel, melyben a német jogú községeket részesíteni kezdték, megmentette volna; és a nemesség remélte is komolyan, hogy a városok ellen irányult hagyományaival való eme szakítás által megtartja a hazát.

De a tapasztalás azon forradalmi idők óta arra tanított bennünket, hogy minden államban a kormányhatalom a lényeges erő, éppen a mint az *akarat* az irányadó az egyes ember életében. — A hol a *kormányhatalom* a maga gyökereiben annyira meg volt lazúlva, mint Lengyelországban a királyság, ott sem az állam összes lakosainak egyenlő bevonása a törvényhozásba, melyet a tizenkettedik órában kezdtek meg, sem a jószándékú javítások, melyeket az *államigazgatás* mechanismusán tettek, nem biztosíthatták az államot. Hanem azt, a mi az állam erőteljes és következetes functióit lehetővé teszi, a kormányhatalmat kellett volna mint egy bronz-szirtet fölépíteni. Ennek radikális ujjászervezése nélkül mindazon társadalomjogi javítások, melyeket az állam, lakossága leszorított és elnyomott osztályainak nyujtott vagy igért, nem vezethettek czélhoz.

De a szerencsétlenség, mely sokáig fogja még bevilágítni a világtörténelmet, a lengyel államra nézve éppen az volt, hogy szándékolt ujjászületésének korszaka a franczia forradalom első rángásaival összeesett. Azokban a napok-

ban merőben különbözők voltak Lengyel- és Franczia-ország szükségletei. Az utóbbinak szabadságszózatai oly hatalmasan harsogták be a világot, hogy a törvényhozó testület Lengyelországban nem lett volna képes éppen azon időben teljesen önálló királyságot vagy legalább dictaturát létesíteni. Tíz évvel korábban vagy tíz évvel később tán megtehették volna a kisérletet.

De akkor még mindig előáll az a kérdés, vajjon az ily erőszakos szakítás a multtal az országgyűlésnek egy törvényhozási actusa által keresztül vihető lett volna-e? Hiszen a nemzeti szellem teljesen elidegenedett volt a monarchikus érzülettől, s a lengyel államjog a maga szokásos szinezetében nem volt más, mint az egész «nation noble» szellemének egyik legtisztább kisugárzása.

Az a tulajdonság, mely erőteljes államoknak bizonyára nagy javukra lehet: a vallási egység, Lengyelországban épp úgy, mint Spanyolországban, a nemzetiség characteristicumává fejlődött. Éppen nem voltak mindig tiszták az eszközök, melyek által ezen, a népekre kívülről rákényszerített, de még ma is meglevő tény végbement s mind a két nemzet szelleme sokat szenvedett annak mérgező utóhatása alatt. De Lengyelországban a mód, melylyel az országot katholikussá tették, szükségképen még gonoszabb politikai eredményekre vezetett, mint Spanyolországban.

Mert eltekintve a földrajzi helyzet különbségétől, — Spanyolországban a kormányhatalom volt az, mely a hitegységet a maga megszilárditására keresztül vitte; de Lengyelországban a jezsuiták a magok tendentiáit a nemességnek az államhatalom minden megerősítése iránt meglevő ellenszenvéhez fűzték; hizelegtek a mágnások és lovagok hajlamainak; a választási szabadságról

és egyhangúságról szóló elméleteket iratokban és beszédekben sophistikus bizonyítással kiélesítették; a nemességet, a gyermekkortól kezdve, ezen édes politikai hittételekben nevelték, hogy a vallási hittételekhez való annál szilárdabb ragaszkodást érjék el.

A jezsuiták voltak azok is, kik a nemesség kasztszellemét vallási álokokkal megerősítették; és ők voltak a német-evangelikus városoknak is legelkeseredettebb ellenségei. Riga ellen, mely már 1621-ben svéddé lett, egész addig 400 pört indítottak.

De a hol sikerült nekik uralmuk alá vonni a hatóságokat valamely katholikus városban, ott türelmetlenségök által gyakran megsemmisítették a német jogú község jóllétét, éppen úgy, mint a hogy az államot szétrombolták.

A Jézus-társaság nagyszerű szervezete és tervszerű működése iránt tisztelettel viseltethetünk, de e tisztelet sőt csodálat csak olyan lehet, a minőt a boa-, vagy egy vízözön előtti sárkánynak pusztításra ügyesen kigondolt alkata ébreszt föl bennünk. Utoljára is a jezsuitáké marad Lengyelország tönkretételének dicsősége. Gonoszabb átok voltak ők ez országra, mint az inquisitió Spanyolországra nézve. Hogy valamit, a mi az államban mint mellékes dolog jótékony hatású lehet: a különféle hitfelekezetek összeolvasztását keresztül vigyék, azt, a mi minden államban fődolog, a kormány-hatalom tekintélyét a kedélyekből rendszeresen kiirtották s az összes lakosoknak az államérdek körébe való bevonását czélzó, modern alkotmányos életet hosszú időn át, s a mikor már okvetetlenül szükség lett volna rá, lehetetlenné tették.

NYOLCZADIK KÖNYV.

Hitfelekezetek.

Dolemus maxime in tantum adduci periculum Poloniae regni statum et formam cum qua ipsius catholicae religionis conjuncta est securitas.

XIII. Kelemen pápa, a bári confoederatio idején.

ELSŐ SZAKASZ.

A vallás jelentősége a lengyel államban.

«A legtöbb politikus által egyedül tárgyalt kérdés mellé, hogy: Mi teendője van az államnak az egyházzal szemben? egy másik sorakozik: Minő változásokat szenved az állam charactere az egyház befolyása által?» Ezt véli századunk egyik merész gondolkozója.

Kétségkívül még nagy a parlag, mely az ekként jelzett irányban megművelésre vár. A gyakorlat a mult századig szigorúan szem előtt tartotta e szempontokat; hogyan is volnának másként megmagyarázhatók az inquisitio mágyái, a német «cujus regio, ejus religio», valamint I. Jakab «no bishop, no King»-je? Tartottak attól, hogy az új confessiók megváltoztatják az államiságot. De az egye-

düli említésre méltó eredmény, melyet az elmélet azóta e téren elért, negativ természetű; annyit tudunk, hogy a jelenlegi viszonyok közt az egyházi érdekeknek az államiságtól való lehető távoltartása a legczélszerűbb.

Hanem hogy mily erős és mily nagy annak a visszatarthatlan, magának természeti erővel utat törő hatalomnak a mértéke, melyet az egyházi viszonyok az egyes államok alkotmányára és kormányzatára gyakorolnak, eddig kevéssé képezte vizsgálódás tárgyát. Hisz még a belga állam megítélésében is figyelmen kívül hagyták a katholicismusnak a közjog fejlődésére éppen ott oly elhatározó erőit.

De miként terjedhetett volna el általában a politikusok közt az állam és egyház szétválasztásának ezen tétele, az összes vallási pártok nagy többségének kiegyenlítő, kibékítő gondolkozásmódja, tehát vallási befolyás nélkül? A hitvallások másokká lettek az idők folyamában; az eretnek-irtás, vagy eretnek-gyérítés a negyedik századtól a tizennyolczadikig a keresztény felekezeteknek épp úgy vallási szabálya, mint a felebaráti szeretet és a bibliai mondás: «A boszorkányokat ne engedd élni».

Egyébiránt, ha Treitschke gondolatát tovább akarjuk követni, pontosan meg kell különböztetni, hogy minő befolyást gyakorolt az állam fajtájára az államban meglevő hitfelekezetek dogmája és minőt ezek szervezete és intézményei. Az egyházi élet dogmai oldalának nem kell az államjogba mélyen benyúló jelentőséget tulajdonítani. Azon kormányzati elvekben, melyek a porosz államon eddig uralkodtak, felismerhető ugyan az evangelikus hitvallás józan világossága s az olyan népnek, mely a muhamedán paradicsom örömeire reménykedik, bizonynyal más vezetésre van szüksége, mint az oly embereknek, kik a tisztítótűzben égő fejedelmeik árva lelkéért imákat

küldenek az égbe; de másfelől az angol államjogra nézve bizvást közönyös volna, hogy vajjon az államegyház vallja-e vagy nem a transsubstantio tanát s az orosz államban semmi sem változnék, ha a szent synodus holnap a heidelbergi káté főtételeit az orosz nemzeti egyház symbolikus könyvének nyilvánítaná.

Éppen a szláv országokban és Lengyelországban is a dogma csak alárendelt hatást gyakorolhatott az államra. Mert a szláv szellemben semmi sincs meg oly kevéssé, mint a bigotteria, melyről gyakran vádolják; egy szláv törzs sem tanúsított valaha hajlamot az érzékfeletti iránt; nyelvek és irodalmak e tekintetben világosan beszélnek. Dogmai kérdések csak nemzeti érdekekkel kapcsolatosan hozhatták izgalomba a nép nagy tömegeit a csehknél, lengyeleknél és oroszoknál.

Meglepő gyorsan ment végbe e népek és nevezetesen a lengyelek áttérése a kereszténységre s későbbi időkben épp oly gyorsan léptek föl secták, és tüntek el ismét hasonló gyorsasággal, majdnem nyomtalanul. Az önsanyargatók, a hussitismus, azután a reformátorok tanai, sőt még a tulzó sociniánusok rendszere is időnként roppant visszhangra találtak Lengyelországban, de sem nem változtattak valamit a nemzeti jellemen, sem a hit*vélemények* változása egyedül és magában véve nem alakította volna át az államjogot. Még a római katholikus tannak behozatala is a szláv nemzeti vallással szemben, melyről voltaképen majdnem semmit sem tudunk, sem idézett elő észrevehető átalakulást.

Sőt az államhatalom és az államérdekek oly erősek voltak az egyházzal szemben, hogy a katholicismusnak aristokratikus szervezete, a hierarchia, is csak nagyon lassan tudott érvényesülni. A fejedelem, ó-szláv fogal-

mak szerint, népének főpapja volt; mint minden árja törzsnél, neki kellett az egész népért az áldozatokat bemutatni s a papok, kik netán külön renddé alakultak, az ő vezetése alatt állottak. Ezért sikerült a kereszténység is rendkívül gyorsan; mihelyt a fejedelem az új tannak meg volt nyerve, ez maga után vonta a népet, mely vallási ügyekben megbízott benne. Nagyon érthető volt tehát, hogy a fejedelem a keresztény papokkal is csak kurtán, mintha hivatalnokai lettek volna, volt hajlandó elbánni. A püspököket tanácsába fölvette: de mint a pápák panaszai a tizenharmadik századig bizonyítják, tetszése szerint alkalmazta, áthelyezte őket és elvette méltóságukat, éppen mint a hogy a vajdákkal és várnagyokkal tett vagy akart tenni. Haragjában meg is ölte őket, éppen mint világi hivatalnokait.

Az ó-lengyel államban az egyház másodrangú elem volt a kormányzatban, — majdnem azt lehetne mondani, éppen úgy, mint némely modern országban. Az egyháznak a középkorban a fejedelmekre nézve oly rettenetes hierarchiája szolgálatra készen alkalmazkodott az egészhez.

De a nyugati példák visszahatása a gyönge Piast kisfejedelmek alatt nem maradhatott el; éppen a klérus volt szerzője azon immunitas-osztogatásoknak, melyek Boleslawnak az egész államtársadalmat átkaroló, szigorúan monarchikus rendű épületét aláásták. A sok pápai legatus, kiket a tizenharmadik század óta Lengyelországban találunk, legkevésbbé sem tört utat az imperium és sacerdotium viszonyáról táplált középkori eszméknek.

A papság, kanonjogára támaszkodva, a fejedelmekkel szemben függetlenné tette magát. Maga és alattvalói számára tisztán egyházi biráskodást eszközölt ki; nem fizetett adót és alattvalói a hadi szolgálattól mentesek

voltak, a mit a régi időben a kmeteknek kellett teljesíteniök. De kevéssel ezután hasonló kiváltságokat ért el az összes nemesség is — és most e rend nagyobb súlylyal nehezedett vissza a klérusra.

Nem csak hogy a nemesség befolyása megrövidítette a papok szabadságait, s ezeket, magánjogi dolgok miatt, nagyon gyakran az állami bíróságok elébe idézték, holott a papi törvényszékek illetékességét világi személyek fölött nem ismerték el; adót fizetni, sőt időnként még katonát is kötelesek voltak állítni; a nemes emberek a tized folytonos megrövidítése által kényszerítvén parasztjaikat, hogy ezt nekik és ne a papoknak szolgáltassák, megrabolták a papság bevételeit; minden ajándékozás az egyház részére meg volt tiltva, vagy pedig a nemesség szigorú felügyelete alatt állott, mely a maga bonum terrestre-it mint egységet fogta fel, melyet nem szabad csökkenteni.

A nemességet, mint rendet a papság iránti ellenséges magatartásában sem a jezsuiták hittérítése, sem azon körülmény nem változtatta meg, hogy a tizenötödik század óta minden, valamelyest befolyásos egyházi állás, mint prépostságok, kanonokságok, apátságok és püspökségek, valódi régi nemes emberek által töltettek be, s ugyanez a tizenhatodik század közepe óta, országgyűlési határozatok által, a görög hitfelekezet jobb állásaira nézve is érvényesnek mondatott ki. Az egyház szervezete azon időtől fogva ismét teljesen az államrend érdekkörébe vonatott be, vagyis azon rendnek érdekkörébe, a mely az államban a hatalmat bírta. A nemesség támogatásával és javára IV. Kázmér király megszerezte azt a jogot, hogy a káptalanok megkérdezése nélkül minden püspöki állást betölthessen, mely állások tehát teljesen azon elbánás alá estek, mint a többi senatusi

állások. Az egyházi javadalmakat pedig, melyeknek adományozása a királynak tartatott fenn, a panis bene meritorummal egyenlőknek tekintették.

Azon hitfelekezet szervezetét, melyhez valamely állam lakosainak többsége tartozik, rendszerint az állam ügyeli vagy határozza meg, mert jelentékeny visszahatással van az államra és ettől elválasztva alig képzelhető. A mint Amerikában a különféle protestáns felekezetek intézményei összhangban vannak az állam demokratikus természetével; a mint az eddigi porosz hivatalnoki és hadseregi államra nézve az országos egyháznak más tagozata alig volt képzelhető, mint az, mely consistoriumok és superintendenturák szerint van szervezve: a lengyel nemesség is a XV. század óta csak az oly egyházi intézmények iránt viseltethetett őszinte hajlandósággal, melyek neki hasonló előnyöket nyujtottak, mint az államszolgálat már régóta fenn álló hierarchiája. Az már egyszer úgy van, hogy a politikai világot kiválóan érdekek és nem általános elvek kormányozzák.

És csak így érthető a Lengyelországban annak idején virágzó protestantismus szégyenletes bukása. Ha Zsigmond Ágost király követte volna VIII. Henrik és Erzsébet példáját; ha megtartotta volna az egyház szervezetét s egyebekben beérte volna az egyes dogmák és szokások módosításával és Rómától való, minden oldalról kivánt elszakadással, — akkor Lengyelország bizton beékelődött volna az evangelikus államok közösségébe és Poroszország későbbi föllendülése oly módon, a mint az történt, nem lett volna lehetséges; keleti Poroszország pedig Lengyelországba olvadt volna be. De hát a tény az volt, hogy éppen az új tannak Lengyelországban legelterjedtebb irányzatai az egyház hierarchikus rendjében a leg-

gonoszabb hibák egyikét látták. A lengyel protestansok egyike sem nyilatkozott a püspöki hatalom fentartása mellett. Részint Észak-Németország példája, részint pedig Calvinnak az egyházszervezetről való elméletei hatottak reájok. Lengyelországban csak a protestantismus püspökségek és egyházi javadalmak nélkül, vagy pedig a hierarchia, a katholikus tannal egybekötve, látszott lehetségesnek. A nemesség hosszabb megfontolás után az utóbbit választotta. Mert a mily kevéssé lehet Angolországtól a maga állami egyházát a gentry hatalmának érzékeny sérelme nélkül elvenni, épp oly kevéssé lehetett Lengyelországban a hierarchiát megszüntetni a nélkül, hogy a nemesség, mely az államban már döntő tényezővé lett, állásában erősen meg ne rendüljön.

És élesen látó politikus gondolkozó előtt a hierarchia feloszlatása Lengyelországban agyrém is volt; mert ugyan mit lehetett volna az egyház mérhetetlen fekvőségeivel kezdeni és miként lett volna Lengyelországban más, mint hierarchikusan szervezett országos egyház képzelhető, Lengyelországban, hol az egész kormányzat nem collegiumokban vagy gyűlésekben, hanem fokozatosan egymás fölött álló egyes személyiségekben volt összpontosítva! És lehetett volna-e tán azt követelni a nemességtől, hogy a tervezett evangelikus országos egyháznak vezetését a német mintára majdnem teljesen nem-nemes prédikátoroknak engedje át? Németországban egészen másként álltak a dolgok; itt a fejedelmek csinálták a reformatiót és határozottan felsőbbségi viszonyban álltak az új papokkal szemben, mit a nemesség magáról nem mondhatott el.

Hogy a protestantismus Lengyelországban teljesen lehetetlenné váljék, hozzájárult még, hogy a lengyel akatholiku-

sok között határtalan elforgácsolódás uralkodott. A Sandomirban 1570-ben tett kisérlet, melynek czélja volt «lengyel felekezetet» létesítni, az egyes evangelikus testületek gyakorlatiatlan érzéke miatt hiúsult meg. E testületek vezetése majdnem egészen polgári hitszónokok kezében volt, kik nyilvános szerepeléshez nem voltak szokva. A különféle felekezetek egyike mellett sem képződhetett valami erős többség, nem is szólva arról, hogy az egyiket a másikért feláldozták volna. Így tehát az egység eszméje, mely különben a lengyel közéletben a legnagyobb jelentőségű, a lengyel protestantismusban még csirájában sem volt meg, s a nemesi nemzet zöme már ezért sem lelkesülhetett érette. Hová is fordulhatott volna, a cseh testvérekhez, a lutheránusokhoz, vagy a calvinistákhoz? Megkülönböztető tanaikat valamennyien egyenlő pedans szigorral hirdették és ugyancsak valamennyien ohajtott támadó pontokat szolgáltattak ellenfeleiknek, Hosius bibornoknak és jezsuitáinak, még e tanok legnagyobb elterjedésének korában is, a mikor együttvéve több hatalommal és befolyással birtak, mint a katholikusok.

És még magok a lengyel nemes protestánsok sem mertek, részint elforgácsolt gyöngeségök érzetében, részint kölcsönös irígységből soha beleülni az uraságba; az 1573. és 1575-ki interregnumok alatt, a mikor pedig tehették volna, meg sem kisérlették, hogy evangelikus választási jelöltet hozzanak javaslatba. Még mielőtt III. Zsigmond király minden befolyást, mely neki még megmaradt, a protestantismus elnyomására fordított volna, már el volt döntve, hogy a protestantismus soha sem fog a lengyel államjogra nézve positiv jelentőségre szert tenni. Hogy a tizenhatodik század alatt Lengyelországban megfordult valamennyi hitvallás kültöldi származású volt,

nem kevéssé járult hozzá ahhoz, hogy a jezsuitáknak a harczot az «őseink vallásáért» megkönnyítse.

Minden visszafutó mozgalom annak a veszélynek van kitéve, hogy a czélszerűség határain túlcsap. Mihelyt Lengyelországban a nemesség nagyobb része ismét katholikussá lett, nem elégedtek meg azzal, hogy a katholikus egyház szervezetét, a hierarchiát mint állami intézményt biztosítsák; nem azzal, hogy a katholikus dogmát uralkodónak nyilvánítsák s a trónkövetelőknél katholikus hitvallást feltételezzenek, — hanem a lengyel nemesség, mely a tizenhatodik századig, mint minden szláv, türelmes volt, orthodox görög lovagokat és mágnásokat teljes jogú testvéreinek tekintett; izlamita tatárokat mint szivesen látott bajtársakat a német lovagok és moszkoviták ellen soraiba fölvett és nekik Litvániában kiváltságos helyeket adott, a zsidókat pedig több szabadsággal, mint a mennyi nekik valahol adatott, egész területén istápolta: elkezdte most már, a jezsuiták által átalakítva, üldözni az akatholikusokat, és protestans törzsrokonaitól egyik jogot a másik után elvonni! A katholikus egyháznak, a «qua domina»-nak a Lengyelországban az államkormányzására képtelen dissidens hitfelekezetektől nem volt mit tartania. A lengyel államjog itt külföldi, tudniillik római és pedig rosszúl értelmezett római érdekek eszközévé vált; nem csoda, ha más külföldi hatalmak a biztosított hitszabadságukban ok nélkül szorongatott vallási pártok panaszait arra használták fel, hogy az állam szétbontására törekedjenek.

MÁSODIK SZAKASZ.

A római egyház Lengyelországban.

A pápaság a tizedik században megbecsülhetlen előörsöt nyert Lengyelországban, és hatszáz évvel később megtartotta azt magának az európai északkelet protestans és orthodox államai ellen való kettős harczra. De bármily nagy volt is a befolyás, melyet az egyház a nemzeti szellemre gyakorolt, az egyház mint testület s a papság mint rend még sem bírt Lengyelországra nézve soha sem oly jelentőséggel, mint más katholikus országokban. Ha a klérusnak erőteljes királyság és zárt városi képviselet állt volna az oldala mellett, mint a nyugoti rendi államokban, a nemesség elleni harczban tán szilárd positiót nyert volna; de itt nélkülözte e szövetséges társakat és így azt a mindenható nemesség nemcsak erősen korlátozta politikai működésében, hanem fel is szívta magába, s az apátok és püspökök már a tizennegyedik században kényszerítve vagy nem kényszerítve, nem annyira egyházuk, mint inkább nemzetségök érdekeit képviselték s a tizenhetedik században a király ellen küzdöttek az összes testvérek szabadságaiért, vagy pedig a köztársaság egyes tartományainak vagy területeinek előjogaiért.

Az országgyűlésen csak a püspökök birnak üléssel s még ők sem alkotnak egy curiát, de sőt még az angol felsőház papi tagjainak jelentőségével sem bírnak, hanem közönséges senatorok realis elsőbbség nélkül, nagyobb súly nélkül, nem úgy, mint világi kollegáik, a kikkel már csekély számuk miatt sem mérközhettek. De a püspökök nem is mertek soha, a többi senatoroktól külön válva, valamit keresztül vinni és némely püspök még a vallásszabadság

elleni tiltakozásokban is mindig kivonta magát, s helyettük aztán vajdák és várnagyok álltak készen az aláírásra. Ez a kifejezés: «egyházi és világi tanácsosok» soha sem ébreszthette a senatus curiákra oszlottságának gondolatát.

Más politikai képviselete a lengyel római katholikus papságnak, mint ez a tizenhárom, később az első felosztásig, tizenöt senatusi állás nem volt. A követek közt olykor helyet foglalt a testvérektől megválasztott egy-egy lelkész, de csak bene natus és possessionatus minőségében; a papi pályára való lépés nem derogált a nemesi jogoknak s majdnem minden nemesi pap inkább érezte magát születési rendjéhez, mint hivatási köréhez tartozónak. Többnyire csak a javadalmakat élvezték, a nélkül hogy a papi hivatal kötelességeit teljesítették volna, melyek a városi és parasztrendből származó vicariusoknak és plebánosoknak jutottak. E helyett az apát, prépost és kanonok urak gyakran engedték magokat a király és az országgyűlés által államügyekre felhasználtatni, nevezetesen többször diplomatiai megbizatásokat kaptak s az állam secretariatusai, referendariatusai és notariatusai nyitva álltak előttök, valamint a kanczellári állomások is.

Az állam természetszerűleg némi belenyúlásokat engedett meg magának az egyház hierarchikus szervezetébe, mely a saját lényéhez oly közel rokon volt. Kázmér király 1463-ban a jelöltet, kit ő krakkói püspöknek óhajtott, a káptalan és a pápa által választott másik két jelölt ellenében keresztül vitte; és azóta a káptalanoknak gyakran, nevezetesen a Piastok és Lajos alatt vitatott választási joga teljesen a királyra ment át. Éppen így fentartott az uralkodó magának nehány más állást és alapítványt is. Itt a harcz egyfelől a király, másfelől a lengyel papság és a pápa közt folyt, kik az 1525. és 1532-ki concor-

datum óta az állásokat oly módon töltötték be, hogy a páros hónapokban megüresült állomás szokás szerint a püspök, a kolostori convent vagy a káptalan által, a páratlan hónapokban megürült hely pedig a pápa által töltetett be még hosszú ideig.

Végre 1738-ban Rómával úgy szabályozták az eljárást, hogy a legtöbb javadalom az egyházi hatóságoknak engedtetett át oda adományozás végett, s hogy a király az ország leggazdagabb tizenhárom apátságát kapta hasonló czélból, melyek következők : Tyniec, Lubin, Plock (benedictinusok), Wachoc, Mogila, Sulejów, Wongrowitz, Andrzejów, Paradies (cisterciták), Czerwińsk, Trzemeszno (augustinusok), Hebdów (norbertinusok), Miechow (keresztesek). Szaniszló király ezeken kívül a bleseni és lendai cistercita-apátságok betöltésének jogát is kieszközölte 1776-ban a római széktől a maga számára.

Az apátságok, valamint püspökségek jövedelmei legnagyobb részben azon falvak és mezővárosok adói- és szolgálmányaiból állottak, melyeket az első századokban király és nemesség a papságnak ajándékozott és melyek részint meghagyattak lengyel jog alatt, tehát jobbágyok, robotos parasztok laktak bennök, részint pedig német jog alatt állottak s e szerint szabad bérfizetők népesítették be őket.

Mikor a XV. században a nemesség a királyi javakat a nemesség tagjainak ujonnan adományozandó sinecurául kezdte tekinteni s mikor már az államban irányadó tényezővé vált, az összes nemesi, allodialis birtokjavaknak, melyeket egységnek tekintettek, minden csorbítását politikai kárnak kellett venni, — a papság részére való minden ajándékozás és elidegenítés megtiltatott. De, úgy látszik, kezdetben kevés eredménynyel; még

csak a XVII. században nyertek e határozatok érvényt. A lengyel földnek egy teljes harmada papi birtok volt, mikor az 1635-ki constitutio nemesi birtokoknak egyházi alapítványok részére való mindennemű megszerzését eltiltotta, s az 1676-ki constitutio hasonlót állapított meg a városi földbirtokokra nézve. Kivételt tettek az 1641. és 1652-ki constitutiók a székes káptalanokra nézve, melyek nemesekből állottak, miután XVI. századbeli különféle határozatok a városiakat csak a minden káptalannál rendszeresített doctori állásokra bocsátották. 1764. és 1768-ban mindezen tilalmi határozatokat megujították; csak a piarista-rend conventjeit vették ki az 1775-ki constitutio által.

Az alsóbbrendű papok, kiknek «Widmut», «Wiedemut» német kifejezéssel nevezett szántó-földbirtoka csak ritkán volt terjedelmes, különféle pénzbeli járulékokra voltak utalva. Ezekre nézve a különféle földbirtokokat az egyház javára terhelő szolgálmányok birtak leginkább jelentőséggel, melyek szintén németesen «Widerkafy»-nak (Wiederkäufe) neveztettek. Valamely jámbor tulajdonos által korai időkben szerződésszerűleg kikötött kamatok eredetileg és közönségesen 10 százalékot tettek; az 1635-ki constitutio egyenlően hét százalékban állapította meg s 1775-ben Litvániára nézve 6%-ban, a Koronára nézve pedig $3^1/_2$ százalékra szállította le. A gyakorlatban azonban az arány még kedvezőtlenebb volt a papságra nézve.

A papi jövedelmek tulajdonképeni törzsét a szabályszerű dézsma alkotta, melyet az állam a kereszténység behozatalakor a papságnak biztosított és melyen bizonyos arányban a püspökök és lelkészek megosztoztak. A tized a művelés alatt álló összes földterület után járt, s elképzelhető, hogy a Lengyelországban uralkodó pénzhiány követ-

keztében először szükségképen termesztményekben járt ki; de az itt elkerülhetlen tartós viszálkodások már a XIV. században oda vezettek, hogy egyes püspökök, megyéik papsága számára, az államhatalom közbenjárása mellett, a nemességgel, mely a maga parasztjaiért már teljesen helyt állott, a természetben való tizedeknek pénzzé változtatása iránt szerződéseket kötöttek. Így a gneseni Jaroslaw; de különösön hires volt a «compositio», melyet a krakkói Bodzanta, Nagy Kázmér alatt, létrehozott. Mindamellett senki sem volt kényszerítve, pénzben fizetni és így tovább tartottak a kellemetlenségek, minthogy sok nemes embernek a Bodzantától megállapított és többszörösön utánzott tarifa nagyon magasnak tünt fel.

A reformáczió alatt a tizedek leszállítása iránti kedv érthetőleg még inkább csökkent; a papság most már a nemesség javára megállapított compositiók által igyekezett legalább pénzben még valamit nyerni. 1573-tól 1611-ig tizenegyszer fordulnak elő határozatok a compositióra vonatkozólag az országgyűlési törvényekben.

Végre egy neme a jogállapotnak jött létre ezen ügyben, mely állami ügynek tekintetett, — azon egyezmény által, melyet a hires kanczellár, Ossolinski György VIII. Orbán pápával kötött és a melyet az 1635-iki constitutióba fölvettek.

E szerint királyi birtokokon a tizedet természetben, tehát kévékben kellett a haszonélvezőknek fizetniök; nemesi birtokokon azonban azok a pénzre átváltoztató magánszerződések nyertek jogi érvényt, melyek plebánosok és birtokosok között köttettek, s a hol ilyenek még nem lettek volna, ott a püspöknek kellett, a nemes ember kívánságára, közvetíteni a compositiót. A kikötött összegeknek fizetése végett nem, mint korábban köve-

telték, a papi bíróságok, hanem a grodok szolgáltak forumként, és pedig első és utolsó fokon. De közbe-közbe a rendes törvényszékekhez is feljebbeztek.

A compositiókat a nemes emberek, kik a magok és a parasztjaiknak juttatott szántóföldekért együttesen szolgáltatták a tizedet, azért keresték, mert szabadságukban állott a parasztok által valódi kéve-tizedet adatni magoknak, a papoknak pedig az egyenértéket ritkán megütő pénzösszeget kifizetni, vagy pedig az egyszer már kialkudott pénzt, ha azt a pap mint nem valódi tizedet visszautasította, a grodnál letétbe helyezni.

A szokott tized helyett, melyet az aratás mag-eredménye szerint vetettek ki és számítottak föl, néhány helyen a *maldraty*, vagyis az őrlött gabonának tizede, vagy pedig a *meszne*, mely a zöld gabona után, tehát a megművelt föld terjedelme szerint számíttatott. Különféle constitutiók szerint mind a kettő kizárt minden tizedkövetelést.

A tizedek miatti viszálkodások, melyek a lengyel nemesség politikai helyzete folytán mindig oly elbánásban részesültek, mint az államügyek, még Poniatowski király alatt is égető kérdésként szerepeltek és a köztársaságnak éppen legbuzgóbb hitű részében: Maszoviában, hol a különféle kivételes törvények értelmében egy protestánst sem tűrtek meg, egyháziak- és világiakból alakított különféle bizottságok működtek az ily kérdések elintézése végett, s még az 1768. és 1775-ki constitutio is foglalkozott ezzel a tárgygyal.

A papság, hogy a tizedet csonkítatlanul megkaphassa, kizárólag a világi hatalom segélyére volt utalva; az egyházi fegyelmi büntetések, melyeket kiszabott, a tizenhatodik század óta nem bírtak semminemű jelentőséggel a sujtottnak világi állása és jogaira nézve; még a tartós kiközö-

sítés is, mely azelőtt jogvesztést és birtok-elkobzást vont maga után, elveszté e hatályát, és a starosták-nak megtiltatott, hogy ilyen büntetéseket végrehajtsanak. Ha ezt a tizenötödik században tehették, ennek az oka nem annyira a katholikus hithez való akkori nagyobb ragaszkodásban keresendő, hanem ellenkezőleg a kiközösítés, az átok polgári büntetésnek tekintetett, mely az 1457-ki statutum szerint feltétlenül éri azt a starostát, a ki a zsoldosok által megkárosított nemes embernek az igazság kiszolgáltatását megtagadná; és a kiközösítés, mint 1505-ben kihirdették, az egyes tartományokra és vajdaságokra szóló külön törvényekben is kimondható volt. Így lép fel a katholikus egyház mint állami intézmény.

Ehhez képest az egyházi bíróságok illetékessége, az államiakéval szemben, már korábban is korlátozott volt. Míg a papoknak minden polgári ügyben és a mint látszik in criminalibus is, — jóllehet már az 1635-ki constitutio is azt rendeli, hogy a papi vádlott elsőfokon a püspök, másodikban a primás és harmadikban a pápai nuntius ítélete alá tartozik — a grod- és a tartományi bíróság, valamint a törvényszékek előtt kellett panaszt emelniök és védekezniök; a püspökök által tartott egyházi bíróságok illetékessége a világi rendhez tartozó személyek fölött csak tisztán egyházi és ezekkel összefüggő ügyekre terjeszkedett ki, mint ez az 1433-ki statutumban, melyet 1496-ban és 1510-ben is megújítottak, világosan ki volt mondva. Minthogy azonban nem állapították meg pontosan, hogy mi az egyházi ügy, I. Zsigmond mind a két (egyházi rendű) koronai titkárból és négy világi rendű bíróból egy vegyes bizottságot állított össze és ennek határozatait az országgyűlés 1543-ban jóváhagyta. De az akkor

megállapított jegyzék, melyben egyebeken kívül eretnekséget, bűbájosságot és uzsorát is találunk, teljesen haszontalan volt; mert az egyházi bíróságok nem sokára minden hatalmukat elvesztették a világi személyek fölött.

A szokás erősen kezdett az egyházi bíróságok ellen felzúdulni, s a többségében protestáns nemesség kívánalmainak az 1563. és 1565-ki országgyűlési határozatok kifejezést is adtak. Az egyházi biráskodás már 1552-ben csakis alsóbb fokú büntetésekre szorítkozott.

Az egyházi bíróságok kimentek a gyakorlatból; e helyett a papoknak helyet adtak a tribunáloknál. A papság befolyása az ország végbement katholizálása után sem állíttatott vissza; mindazon visszahatások, melyeket a tizenhatodik század vallási mozgalmai az ország jogrendszerére gyakoroltak, megmaradtak, mivel a nemesi szabadságnak és a nemesi kiváltságoknak megfeleltek.

Így megmaradt a papságnak államczélokra való megadóztatása és megterhelése is. Már Nagy Kázmér sem vette figyelembe az elődeitől adott kiváltságokat; és a mint a wisliczai statutum a papság alattvalóitól, sőt még a leendő, de még föl nem szentelt papoktól is hadi szolgálatot követelt, a papi javakat is különféle szolgálmányokra kötelezte. Különösen hozzá kellett járulniok a királyi kastélyok építéséhez.

Később a nemesség azt a jogot is megszerezte, hogy a papság birtokain ingyenesen takarmányozzon és szállásoljon, noha a papság állandóan szabadkozott minden hadi kötelezettség ellen. De I. Zsigmond király óta a papság a pobór, vagyis országgyűlési határozat által kimondott közönséges földadó fizetésére is kötelezve volt; nemsokára a papság, vagyis inkább parasztjai és mezővárosi polgárai körülbelül mindazon adókat tartoztak fizetni, melyeket

nemesi helyeken hajtottak be. Ezenfelül rendkívüli adózásaik is voltak; I. Zsigmond alatt 1507. és 1520-ban minden paptól fejadót követeltek. a tizenhetedik században következett a hiberna, és 1717 óta a korábban szabálytalanul fizetett subsidium charitativum (értelmével ellentétben) állandó teherré fejlődött.

A papságot ezen anyagi veszteségekért csak az erkölcsi befolyás kárpótolta, melyet a nemesség kedélyvilágára a tizenhetedik században erősebben gyakorolt, mint a középkorban. És ha a naponként növekvő államszükségletek szempontjából szükséges volt a papi gazdagságnak, mint a nemesség vélte, magát teleszítt szivacsát egy kissé kifacsarni, a papság azzal vigasztalhatta magát hogy az akatholikus hitfelekezetek állandóan szaporodó korlátozásai a nemesség lángoló hitbuzgalmáról tesznek tanúságot.

HARMADIK SZAKASZ.

A görögök.

A lengyel állam, Vörös-Oroszországnak Kázmér által a tizennegyedik században történt meghódítása, valamint a litvánok által meghódított orosz tartományok annektálása következtében, sőt magában Litvániában is, nagy számú görög-hitű kereszténnyt vett föl magába. Ezek, a mennyiben a nevezett tartományok nemesi rendjéhez tartoztak, a lengyel nemességgel megkülönböztetés nélkül egyenlőkké tétettek, és azon területek főúri családjai, tekintet nélkül hitvallásukra, senatori állásokat is nyertek tagjaik számára. Hogy a királyok, a mennyire lehetett, katholikusoknak adták az elsőséget, magától érthető és nem

is volt kifogásolható, miután Lengyelországban is épp oly kevéssé birt valaki, mint a modern államokban, jus quaesitummal az állami hivatalokra. De a görögök helyzete a tizenhatodik századig a támadásoktól meg volt kimélve. Az, hogy e hitvallás püspökei nem léptek a senatusba, abban leli magyarázatát, hogy nem a király nevezte ki őket, hogy tehát nem jöhettek államhivatalnok számba; továbbá a hatalomnak és tekintélynek azon csekély foka is okozta, mely nekik a görög egyház sajátságos intézményeinél fogva osztályrészül jutott.

De a tizenhatodik századbeli különféle törvények az orthodox egyház jobb állásait épp úgy a nemesség uradalmaivá tették, mint a minők a katholikus hierarchiáéi már is voltak, s a görög püspökök egyenlősítését most már több ízben kivánták, sőt 1658-ban Hadziaczban a kozák hetmán és a királyi biztosok által kötött egyezményben még biztosították is, de épp oly kevéssé teljesítették, mint a hogy e szerződést sem hajtották végre.

De csalétek gyanánt szolgált a jezsuitáknak, hogy az orthodox egyháznak az Unio neve alatt eszközölt szétszakítását keresztül vigyék. Kétes szerzeményre tett szert Róma, és határozott hátrányt szenvedett Lengyelország az 1595-ki Unió következményei által, minek folytán a a kijewi metropolita, a polocki érsek és négy püspök magát a pápának alávetette. Mert egyfelől még sem adták meg az unitusoknak a megigért egyenlősítést a tulajdonképeni katholikusokkal, s ezért bennök állandóan megmaradt az elégületlenség fulánkja; másfelől azok a görögök, kik az Unióhoz nem csatlakoztak, már pedig ezek tették a nagy tömeget, mind mélyebbre alányomattak s elemi erővel tolattak a hasonhitű és

szomszédos Moszkva karjaiba. 1607. évtől kezdve folytonosan tartott a viszály az egyesültek és nemegyesültek között, az egyes állások és birtokok felett.

A constitutiók és a felségszüneti confoederationális törvények megkisértették e viszályok kiegyenlítését, — némely helyeken most kétszeres görög püspökök és pópák voltak, egyesültek és nemegyesültek, kik előrang és jövedelmek miatt czivódtak egymással, — de ez a nemegyesültek rovására történt. «salvis juribus ecclesiarum Graecorum unitorum», mint 1669. és 1674-ben mondták. A görögöknek ugyan többször törvényileg biztosították általában a vallásszabadságukat és jogaikat, de a gyakorlat erről csak igen keveset tudott, s az 1733-ki confoederationalis törvény az unitusok kiváltságait még ismeri.

A tulajdonképeni görög keresztényeket, kiknek vallása Lengyelország sok részében a katholikusnál régibb volt, most minden államhivatalból kizárták, — isteni tiszteletök gyakorlatában korlátozták; egy fokon levőknek tekintették őket az újabb századok óta benyomult hitnézetek vallóival, a dissidensekkel s többször ezen név alá is foglalták őket.

NEGYEDIK SZAKASZ.

A dissidensek.

A reformatio Lengyelországban, magvainak elvetésére, már porhanyó földre talált. Mindazon eretnek-tilalmak, melyeket király, országgyűlés és confoederatiók a tizenötödik században kibocsátottak, a wiklefismust és a hussitaságot nem irtották ki az országból. De persze a kelyhesek tana sem nyerhette meg az állami sanctiót.

A cseh testvérekhez, kik a tizenhatodik században immár nyilt sisakkal, mint kifejlődött és nem tekintély nélküli hitpárt léptek fel, csatlakoztak nem sokára a lutheránus, kálvinista és sociniánus felekezetek is. «Az atyáik hitvallásá»-hoz tartozott római és görög katholikusok folytonos elszakadása gyarapította őket. Az 1573-ki nagy interregnum alatt a souverain nemesség oly vegyes hitű volt, hogy «dissidentes de religione» név alatt foglalta magát össze.

A keresztény hitfelekezetek egyike sem bírt akkoriban absolut többséggel, de a nemesség hittöredékei között a relativ többség a katholikusoké volt. Hanem Lengyelország földmivelő népességének nagy többsége, leszámítva Vörös-, Fehér- és Fekete-Oroszországot, valamint a kozákterületet, mindig hű maradt a pápasághoz; a protestans nemes emberek soha sem mertek a tömeg öntudatára appellálni, mivel az elrabszolgaisult parasztnak a maga butaságából való minden fölrázása szükségképen veszélylyel fenyegetőnek látszott; a paraszt még természetes szövetséges társaival, a német evangelikus városi lakókkal is csak félénken tartott fenn némi összeköttetést.

És minthogy az evangelikus hitfelekezetek egyesítése nem jött létre, sőt a reformatióból származott felekezetek mindenike megtartotta Lengyelországban a secta-jelleget, Hosiusnak, e «háromnyelvű pokoli kutyának», ki három nyelven (latinul, németül és lengyelül) egyszerre küzdött a reformatio ellen, neki, a jezuitismus atyjának Lengyelországban, igaza volt, mikor azt mondta, hogy a számtalan hitnézetek egyike sem fogja átalakítni a köztársaságot.

És mikor a katholikus nemesek a tizenhetedik században már erősebbek lettek, mint a reformatio előtt voltak, mert

a vörös-orosz nemesség egy nagy részére nézve a reformatio átmenet volt a görögről a római hitre, már nem foglalták többé össze magokat a «dissidensek» szó alatt, hanem így csak néhány akatholikus hitvallást neveztek. Így tehát a «pacem *inter* dissidentes de religione manutenebo»-nak, mely formula Henrik király esküje óta minden választott király esküjébe fölvétetett, többé már nem volt igazi értelme; a «dissidens» kifejezés megváltozott értelméhez képest tulajdonképen így kellett volna hangzania: *erga* dissidentes, de akkor nem lett volna az igazságnak megfelelő, mert csakugyan elég békétlenséget okoztak a dissidenseknek a királyok szemei előtt, sőt magok a királyok által is szítva.

III. Zsigmond minden áron rajta volt, hogy az összes egykori katholikus templomok a szabad királyi városokban, még ott is, a hol majdnem semmi katholikus lakosság sem volt, a római ritusnak visszaadassanak. De új templomok építésére az engedély csak ritkán adatott meg. Sőt az 1632. és 1674-ki felségszüneti confoederatiók megtiltották imaházak építését minden királyi városban és csak magán isteni tiszteletet engedtek meg. A tizenhetedik században érvényesített és azután törvényileg is megerősített gyakorlat azonban elvette a dissidens nemes emberektől a jogot az államhivatalokra; vallásuk gyakorlatában is akadályozták őket, megtiltván nekik hitszónokok tartását. A nemesség leglényegesebb alapjogai reájok nézve érvénynyel immár nem birtak; és jóllehet 1717-ben vagyonuk biztonságát s a törvény előtti egyenlőséget biztosították nekik, még sem volt semmi módjuk arra, hogy a folytonos méltatlanságok miatt, melyeknek a királyi hivatalnokok és a fanatikus «testvérek» részéről kitéve voltak, igazságot nyerjenek, minthogy ugyanaz az 1717-ki

constitutio elvette tőlük a jogot, hogy a tartományi követek kamaráiban, bizottságokban s a törvényszékeknél helyet foglalhassanak és szigorúan megtiltotta nekik, hogy vallási czéljaikra confoederatiókat létesítsenek.

1719-ben egy evangelikus tartományi követet tényleg kiutasítottak a kamarából s így a dissidensektől minden alkalmat elvontak, hogy az államéletben cselekvőleg részt vegyenek. A dissidensek ellen irányzott, irott rendelkezések fénypontja: a III. Ágost király zürzavaros kormánya alatt pontosan megtartott 1733. évi confoederationalis törvény és ugyanazon év pactum conventumai. Az országban való lakhatáson kívül úgy körülbelől minden más jogot elvettek tőlük (de a ki katholikusból most dissidenssé lett, számkivetéssel bűnhödött) és még némákká is tették őket, midőn megtiltották nekik, hogy külföldi hatalmaknál panaszkodjanak, a mi pedig a lengyel állampolgároknak különben büntetlenül gyakorolt, nagyon természetes joga volt.

Dissidensek alatt akkor görögöket, kálvinistákat és lutheránusokat értettek, miután a cseh testvérek a két evangelikus felekezetbe beleolvadtak. A Lengyelországban ariánusoknak nevezett sociniánusok, — kikkel, mint szentháromságtagadókkal, tehát nem keresztényekkel szemben 1648-ban katholikus részről a dissidensek jogait vitássá tették — 1658-ban a Jagiellótól 1424-ben alkotott elavult eretnek-törvény rendelkezései alá esőknek nyilvánittattak, de mégis azon enyhítéssel, hogy nem lakolnak halálbüntetéssel, föltéve, hogy az országot három év alatt elhagyják. 1658-ban még volt egy ariánus követ s már 1659-ben ezen felekezet Lengyelországban való tartózkodásának határideje 1660. julius utolsó napjára tétetett, és így az engedélyezett határidőből egy év vissza-

vonatott. Az 1661. és 1670-ki constitutiókban pedig minden tisztviselőnek, nevezetesen a starostáknak meg volt hagyva, hogy szigorral lépjenek fel az ariánusok ellen, a kik netán még az országban találtatnának. És ez a kiüzés teljesen sikerültnek volt tekinthető, — majdnem az egyedüli diadal, melylyel a köztársaság közigazgatása akkoriban dicsekedhetett! És azóta a számüzetés Damokles-kardja függött állandóan a kálvinisták és lutheránusok feje fölött is.

A törvényszékek már többször alkalmazták ellenök is az ariánus-törvényeket, s az evangelikus lelkészek távolról sem élvezték többé hivatalos ténykedéseiknél az állam védelmét, hanem kénytelenek voltak a katholikus papok pártfogásának megnyerését keresni, hogy prédikálhassanak, keresztelhessenek, eskethessenek és temetéseket végezhessenek. Katholikus processiókban az evangelikus községeknek részt kellett venniök, a vegyes házasságokból származó összes gyermekek katholikusoknak nyilvánittattak s a protestáns házasság az államhivatalnokok által, kik házassági ügyekben többnyire az egyházi biróságok ítéletéhez csatlakoztak, vagy pedig a házassági ügyeket oda utasították, csak akkor tekintetett jogérvényesnek, ha a kánonjog határozmányainak megfelelt és ha ezen jogból származó netaláni akadályok esetén a dispensatio a katholikus püspököktől kieszközöltetett. És a püspökök főfelügyeleti jogot gyakoroltak a dissidensek vallási ügyekben is. Ma már minden értelmes lengyel belátja, mily károk hárultak az államra az ilyetén szokásjogilag szentesített bántalmazásából azoknak, kiknek korábbi országgyűlési törvények világos szövege szerint a katholikusokkal teljes jogegyenlőséget kellett volna élvezniök.

De Lengyelországban, hol a katholikus nemes ember

minden, az evangelikus pedig semmi sem volt, ezen elnyomások, melyek közelismerés szerint még mindig csekélyeknek látszanak, ha azokat azon bánásmóddal hasonlítjuk össze, melyben a XVII. és XVIII. század más katholikus államaiban a protestansok részesültek, de a különben általános szabadság mellett mégis aránylag sokkal szigorúabbaknak kellett hogy feltünjenek s a korlátlan hatalomnál fogva, melyet az egyes nemes személyek és a hivatalnokok gyakoroltak, sokkal fájdalmasabban is éreztették magukat, mint valamely absolut módon kormányzott és rendezett államban.

Most aztán a számüzetésnek, a dissidensek ellen tervezett legközelebbi rendszabálynak, kikerülése s még inkább a korábban élvezett jogokból nehánynak visszaszerzése végett a nemesi evangelikusok és görögök egész erélylyel fordultak a szomszédos udvarokhoz; és Szaniszló Ágost megválasztása után Orosz- és Angolország, Dánia és Poroszország követei, s végül Svédországé is ehhez képest nyomatékosan léptek sorompóba a dissidensek érdekében. Már a svéd-lengyel háború idején is Károly Gusztáv alatt az elnyomott akatholikusok az ország ellenségének pártjára állottak, mert ezen fogalmak: lengyel és üldöző hajlamú katholikus — azonosokká váltak; most már még szerencsétlenebb világításban mutatkozott az a megmérhetetlen kár, melyet a jezuitismus a nemesi többség kedélyében támasztott.

Mert a már számuknál fogva is ártalmatlan dissidenseket megillető jogok szaporítását a nemzeti érzületű párt a leghevesebben visszautasította, mint a lengyel állam isteni rendjébe való beavatkozást. És Lengyelország önállóságáért, valamint a dissidensek megújult elnyomásáért egyidejűleg tört ki a bári confoederatiónak

szomorú, és csak fölhevült érzületből, nem pedig politikai gondolatból kiinduló háborúja: minden későbbi lengyelországi fölkelésnek előjátéka. De jóllehet e fölkelést, mert Oroszország, mely Nagy Péter óta saját tartományának tekintette Lengyelországot, így nevezhette e háborút, Katalin csapatai leverték, a dissidensek az osztozkodó hatalmak beleegyezésével 1775-ben még is csak egy részét kapták meg a jogoknak, melyeket 1767. és 1768-ban Oroszország követe és egy országgyűlési bizottság állapított meg. Akkor megadták nekik a teljes egyenlőséget a katholikusokkal az összes állami tevékenységben és tervbe vettek egy 25 katholikus, kálvinista, lutheránus és nemegyesültből álló vegyes bíróságot, mely hivatva volt utolsó fokon minden oly ügyben dönteni, melyben vallásról szó lehetett.

A jogok nem voltak jelentékenyek, melyeket 1775-ben a dissidenseknek adtak s a melyek nekik a birodalom felosztásáig változatlanul meg is maradtak, midőn még az 1791-ki constitutio is a nemzeti előítéleteknek annyiban engedett, hogy az áttérést az uralkodó vallásról bármely más vallásra a hitehagyottság büntetésének terhe alatt (vagyis eshetőleg birtok-elkobzással egybekötött számüzetés terhe alatt) megtiltotta.

A dissidenseknek visszaadták a jogot, hogy hivatalt viselhessenek, — csak a ministeri állások, valamint általában a senatus, maradtak előttök elzárva. Ellenben az illető tartomány követei közt mindig lehetett egy dissidens is; de a kamarában három nemegyesült vagy evangelikus tagnál több soha sem foglalhatott helyet. Vallási villongásokat az assessorialis törvényszék egyenlített ki utolsó fokban. Házassági elválások, melyeknél az egyik fél katholikus, a kath. consistoriumokhoz utasíttattak, melyek

— mellesleg megjegyezve, Poniatowski király alatt korábban nem ismert mértékben foglalkoztak e tárgygyal — miután más kormányok alatt ritkán fordult elő tíznél több házassági elválás, a köztársaság utolsó harmincz éve alatt azonban több mint 500 nemesi házasság bontatott fel, a mint ezt Czacki a consistorialis iratokból kiszámította. A dissidenseknek temetkezéseik, isteni tiszteletük és új templomok építése, valamint a harangok használata tekintetében is korlátozásokat kellett szenvedniök.

Az evangelikusok, belső igazgatásuk tekintetében azonban épp oly függetlenek voltak az államtól, mint az egyesült és nemegyesült görögök. A mezővárosokban és falukban a földesúr, már akár katholikus, akár nem katholikus lett légyen ő, természetesen nagyobb vagy kisebb befolyást tartott fenn magának a községre. A községek különben tetszés szerint adóztathatták meg magukat hitközségi és iskolai czélokra. A községekben minden családapa, az egyházi legidősebbek és a lelkészek választásánál, szabad választási joggal birt; némely szokások szerint még egyházi fegyelmet is tarthattak tagjaik fölött. Az egyes hitfelekezetek bizonyos szabályossággal tartották synodusaikat vajdaságok, sőt tartományok szerint is. Csak az egész köztársaság területére kiterjedő synodusok nem voltak már többé 1595. óta; először, mert a király és országgyűlés előtt veszélyeseknek tűntek fel; azután azért, mert az egyenetlenség igen nagy volt köztük. Az 1595-ki thorni utolsó synoduson nemcsak az egyes hitfelekezetek rontottak hevesen egymásra és az 1570-diki sandomiri «Consensus»-sal formailag csaknem szakítottak, hanem az egyes evangelikus hitközségek tagjai is, a mennyiben más-más területekről valók, maguk közt egyenetlenekké

lettek. A nemegyesült görögöknek az evangelikusokhoz való közeledése is, azon az utolsó synoduson megkisérlett kiegyenlítés után, dugába dőlt.

A dissidensek vezetése azon időtől fogva aztán részint a fővárosoknak tekintett nagyobb községek előljáróinak kezében, részint pedig azon synodusok kebelében volt, melyeket az egyes hitfelekezetek tartományok szerint tartottak. Ezek gyakorolták az igazgatást és a biráskodásnak egy nemét; megállapították az egyes községekre kivetendő közös adókat, melyek többnyire iskolai czélokra fordíttattak; és egyes hitszónokok igazhitűségét megtagadták, kétségbevonták. Eme gyűlések, melyeknek állandó bizottságai consistoriumoknak nevezték magokat, a kálvinistáknál mindig, a lutheránusoknál, vagy a mint Lengyelországban nevezték őket, a lutheréknél pedig rendszerint az egyházi és világi tagok vegyülékéből állottak, mely utóbbiak a legkésőbbi időkig a nemesi rendhez tartoztak. Ha népzendülések okozta külső megzavarások, vagy a jezsuitáktól felbujtogatott zsaroló hajlamú hivatalnokok nem szakították félbe a synodusokat, határozat-hozatalaikban biztosítva voltak; a belső beavatkozásokat abba hagyták, mert az államhatalom és az országgyűlés nem nagy súlyt fektetett a prédikátorságra.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

A zsidók.

Még nagyobb elzárkozottságban voltak, mert a dissidensekénél is nagyobb megvetésben álltak a zsidók és talán ezért volt nagyobb egység és egyöntetűség önalkotta intézményeikben.

Már Lengyelországnak a történelembe lépésekor is rátalálunk e kosmopolita nemzetiség tagjaira a sarmata országban, részint délkeletről a czári birodalomból, részint pedig Németországból. Foglalkozásuk Lengyelországban minden időben a kereskedelem volt ennek minden ágazatában; Gallus szerint 1085-ben egy lengyel királyné zsidók kezéből keresztény rabszolgákat váltott ki; midőn az emberkereskedés a röghöz kötött rabszolgák szaporodása által ritkább lett, pénzkereskedés és uzsora volt a zsidók főkereseti forrása. Földmívelésök, az ellenkező állítások mellett is, kétségesnek látszik.

Azon üldözések tartama alatt, melyeknek a német zsidók a keresztes hadjáratok idejében ki voltak téve, e néptörzs száma jelentékenyen megnövekedett Lengyelországban. A lengyel zsidók társalgási nyelve a német lett, — oly erős volt a hirtelen betódulás nyugot felől. A zsidók, kiket mint társadalmi osztályt épp úgy, mint hitfelekezetet együvé lehet foglalni, nem sokára törvényhozás tárgyává lettek. Számuk a tizenharmadik századtól a tizennyolczadikig a köztársaság területe összes lakosságának egy tized, sőt koronként tán egy hatodrészét tette. Calmanson, juif de Varsovie, «Essai sur les juifs de Pologne» czímű, Hoym grófhoz intézett dolgozatában még erősebbnek mondja a zsidók számarányát a régi Lengyelországban. Tömegesen nyomultak a lengyel nemes emberrel a birodalom keleten elfoglalt tartományaiba.

III. Incze pápa egyengette meg útját a zsidóság rendszeres elnyomásának a kereszténység minden államában; a zsidók magokat kiváltságok által igyekeztek biztosítani, melyeket egyes fejedelmektől nagy összeg pénzen eszközöltek ki. Európa keletén főkép ausztriai Harczos

Frigyesnek 1244. évi egész csomó paragraphusból álló kiváltságlevele volt az, a melyet a zsidók elnyerni igyekeztek; és valamint a magyarországi II. Béla és nehány cseh, morva és sziléziai fejedelem, szintúgy a poseni vagy nagylengyelországi, Jámbornak nevezett, Boleslaw herczeg is 1264-ben kibocsátotta e szabadalomlevelet területének zsidó lakosaira; Nagy Kázmér pedig a charta érvényét egész Lengyelországra kiterjesztette. Ez volt a jogalap a zsidóknak az államhoz és az őket környező társadalomhoz való viszonyára nézve, s kimutatható, hogy 1447. és 1467-ben még újra megerősítették.

A zsidók, mint Németországban, szintúgy Lengyelországban is a fejedelem közvetlen oltalma és birósága alá estek, s a kamarai szolgaság gondolata Lengyelországban sem tagadja meg magát. A fejedelmen kívül csak a vajdáknak, kik eredetökre nézve a fejedelmek személyes helyettesei, birtak még hatalommal a zsidóság felett. A legkésőbb időkig a vajda birósága volt forum azokra nézve, kik a zsidót büntető vagy polgári ügyekben perbe idéztették. A vajda itt csak ritkán hátrált meg a starosta előtt; ő maga, valamint az általa kinevezett helyettese, alvajda, a zsidó öregebbekkel, az antiquiores-szel közösen biráskodott. Más birónak nem volt ebbe beleszólása, nem pedig különösen a városi községek hatóságainak, melyek mellett a zsidók lakásai, a ghettók módjára, falak- és kapukkal körül voltak zárva. Sehol sem illette meg a szabad királyi városokat az, a mit minden német birodalmi város megszerzett: a területökön lakó zsidók feletti felsőbbség. Mégis fordultak elő egyes kihágások, nevezetesen az egyházi törvényszékek nem egyszer vontak pörbe zsidókat ostya-becstelenítés miatt, a mit persze nagyon könnyen lehetett bizonyítani; így még 1556-ban is

Loviczban a lengyel papság, Lippomano pápai legatus elnöklete alatt tartott synoduson, néhány judaeus infidelis-t seu perfidus-t (így hangzott hivatalosan a héberek rendszerint használt mellékneve) elevenen megégettetett, mivel addig vertek egy ostyát, míg abból egy egész üveg vért sajtoltak ki.

Ez történt háromszáz esztendővel azon kiváltságlevél után, melynek czélja éppen az volt, hogy a zsidókat oly rosszakaratú vádak ellen, minők a kútmérgezésekre és keresztény gyermekek meggyilkolására vonatkozók is voltak, megoltalmazzák. A Sachsenspiegel VIII. czikkelyével szoros összhangban azt rendelte a statutum, hogy keresztény a zsidó ellen csak egy másik zsidóval, mint tanúval közösen léphet fel és ellene csak két zsidó és két keresztény társaságában s így ötödmagával emelhetett vádat. Zsidó ellen fenforgó bűnügyekben csak három zsidó és három keresztény tanú idézhetett elő marasztaló ítéletet.

De mindezen szabványok csak ellentétek gyanánt voltak meg, egy teljesen elütő praxissal szemben. Keresztény-gyilkosság miatt, — oly vád miatt, melynek ellenében már egy 1247. évi pápai bulla is védelmébe vette a zsidókat, — a leghaszontalanabb és legegyoldalúbb tanúvallomások alapján még jól bent a XVIII. században is borzalmas vizsgálatokat és vérbiróságokat tartottak a zsidó községek előljárói ellen. Így 1736-ban Posenben.

Még Mortara-esetek is, a minőket az a privilegium előre látott, midőn elrendelte, hogy zsidó gyermekek elszöktetőit tolvajokként kell büntetni, az utolsó időkig gyakran fordultak elő a vádakban, a nélkül, hogy kellőképen orvosolták volna e bajokat.

Az új kor éppen nem szolgált a zsidók javára Lengyel-

országban; a törvénykezési eljárás még bizonytalanabbá lett rájok nézve, mint előbb; csak adófizetések és ismét adófizetések biztosították őket önkényes vádaskodók és gyűlölködő birák ellen. Nevezetesen a jezsuiták értettek hozzá, mint kelljen a zsidóktól készpénz összegeket vagy adós leveleket kisarczolni, mert vonakodás esetén majd tanítványaik részéről bántalmazásokat, majd pedig hosszadalmas pöröket helyeztek kilátásba.

Minthogy azonban készpénz-fizetéssel Lengyelországban többre lehetett menni, mint máshol, és a zsidók az ellenök hangoztatott fenyegetéseket és szándékolt üldözéseket, melyek másutt majdnem mindig irgalmatlanul végre is hajtattak, pénzzel elháríthatták; minthogy továbbá a lengyeleknél néhány egyházi mezővárost és Varsót kivéve, az ország minden helységében megtelepedhettek, szabadon mozoghattak és szaporodhattak; minthogy az ország sajátságos gazdasági szervezete s a németjogú községek megnyomorítása, melyeknek lakosait, ha evangelikusok voltak, a tizenhetedik század fanatikusai a hebraeusoknál gonoszabb pestisnek nyilvánítottak, a kézműipar és a kereskedelem lasssanként az ő kezükbe jutott; minthogy végre Lengyelországban az államhatalom, a maga gyöngesége miatt, hasonlíthatlanul nagyobb mértékben mint egyebütt, tartózkodott a felügyelettől és s a zsidók belviszonyaiba való beavatkozástól: a közmondás nem jog nélkül mondta, hogy a lengyel köztársaság a parasztnak pokol, a városi lakónak tisztítótűz, a nemes embernek mennyország, a zsidónak paradicsom.

A zsidók még kasztszerűbben voltak egymásba összeszorítva, mint a többi társadalmi osztályok, éppen mert vallási tekintetben oly szigorúan el voltak környezetöktől különítve. Idegen elemeket magok közé nem vehettek

föl; nemcsak a zsidóságra való áttérés, de még a futólagos bizalmas érintkezés is, zsidók és keresztények között, tűzhalállal sujtatott, a mint ezt a poseni biró büntető ítéletei bizonyítják. A ki a zsidóságot, mint vallást elhagyta, a zsidóságtól, mint rendtől is örökre elidegenült. Hosszú időn át érvényben volt a litewski-statutum egyik helyén alapuló az a szokás, hogy neophytákat, megkeresztelt zsidókat jámbor nemesi családok adoptáltak s azok minden egyes esetben nemesi jogot nyertek; és e szokást 1764-ki ellenző tilalmak és eltörlések sem semmisítették meg, úgy hogy különféle, még ma is virágzó és ismert családok eredetöket keresztelt zsidóktól származtatják.

De a hitökben híven megmaradó zsidókat környezetüktől a legélesebben elkülönítették. Különféle constitutiók által megtiltották a zsidóknak, hogy üzletükben és házukban keresztény szolgákat és segédeket tartsanak, még pedig mindkét félre nézve súlyos büntetések terhe alatt (1690-ki constitutio). Csak a malátánál, serfőzésnél és fuvarozásnál alkalmazott szolgák lehettek keresztények, zsidó szolgálatban. Zsidó orvosok nem praktizálhattak kereszténveknél; de ez a tilalom teljességgel nem volt érvényesíthető. A lengyel zsidóknak nem volt meghagyva hogy ruházatuk által megkülönböztessék magukat, mert I. Zsigmond parancsa, hogy a zsidók minden egyes megszegés esetén egy forintnyi birság terhe alatt sárga sipkát tartoznak viselni, Januszowski szerint már 1534-ben ismét hatályon kívül helyeztetett. A lengyel zsidók sajátságos viseletüket és frizurájukat tehát saját akaratuknak köszönhetik.

Némely constitutiók és királyi rendeletek a zsidók keresetét zsibárússágra és pénzüzletre akarták korlátozni.

A városi lakók indíttatva érezték magokat, mindegyre panaszkodni, hogy a zsidók elveszik kenyeröket, és így magyarázhatók meg az 1538. és 1768-ki kereskedelmi megszorítások. A zsidóknak tulajdonképeni és kevéssé zavart ipara az uzsora volt; mit jelenthetett az, hogy Kázmér király 1347-ben megtiltotta a zsidóknak, hogy egy márka után hetenként egy garasnál nagyobb kamatot vehessenek? Minthogy a márka 48, később 60 garasból áll: e szerint nekik 100 perczentet engedett meg. És az 1670-ki constitutióban megállapított húsz százalékos kamatláb sem tartatott meg majdnem soha sem. Az 1775-ki constitutio földmívesekké is ki akarta képezni a zsidókat, valószinűleg utánozván azt, a mit Mária Terézia a maga zsidóival és czigányaival Magyarországon megkisérlett; de mint Skrzetuski írja, a köztársaság fennállása alatt a néhány helyen tett kisérleteknek nem volt semmi sikerök.

Az 1236-ki kánonjog azon tilalma, hogy a zsidóknak államjövedelmek, vagy vámok el ne zálogosíttassanak, vagy bérbe ne adassanak s hogy legalább ezek behajtásával keresztény bizandó meg, Lengyelországban soha sem vitetett keresztül. De még az 1496., 1538. és 1565-ki constitutióknak, melyek hasonlókat követeltek, sem volt semmi eredményük. Ha a királyoknak készpénzre volt szükségök, csak a zsidók tudták őket kisegíteni, és így előkelő születésű és birtokos nemes emberek helyett gyakran találunk zsidókat, a királyi és államjavak kormányzói, valamint a határvámok beszedői tisztében. Leghangosabbak voltak a panaszok, a zsidóknak nyújtott ilyetén kedvezések miatt, Sobieski alatt, s az 1690-ki constitutio, a maga szigorú zsidó-korlátozásaival, minden esetre a jövendő számára dolgozott egy kissé. De az utolsó király pactum conventumaiban is benfoglaltatott a zsidók

határozott kizárása minden pénzügyi szolgálatból, s a zsidóknak az államhatalom részéről való más alkalmazása úgy sem volt elképzelhető.

A zsidók éppen az anyagi érdekek szempontjából még sokkal nagyobb jelentőséggel bírtak a lengyel államjogra nézve, mint a városi lakók. Ez érdekek, fejletlen viszonyok közt, mindenütt sokkal erősebben befolyásolták a jogfejlődést, mint a mi anyagiasnak csúfolt századunkban. Mint a Boleslaw-féle szabadalomlevél s annak megerősítései mondják, a zsidók személyökre és vagyonukra nézve a királyi kincstárnak voltak föntartva és azon adókon kívül, melyeket az ország többi lakosaival együtt fizettek, minő a Schoss-adó, kéményadó, a piaczi adózások (az ekeadó is, a poradlne, a melyről különben azt állítják, hogy csak falusi adó volt, mint zsidó-adó előfordul a poseni zsidóság községi levéltárában), még saját zsidó fejadójukat is fizették. E miatt a poglówne miatt a köztársaság területén minden harmadik évben megszámlálták a zsidókat s hogy ezeknek mennyire sikerült kedvezőre hangolni a számláló hivatalnokokat, azt az igazi zsidó lakossághoz viszonyítva nevetségesen csekély összegek mutatják, melyekben ez az adó befolyt. Háborús időkben természetesen mindig a zsidók voltak az elsők, kikhez az államkincstár megtöltése végett fordultak. Még a német jogú községek is, melyek mellett a zsidó-községek voltak megtelepedve. a királyi tilalmak ellenére is, elég gyakran részeltették őket városi terhek viselésében. A tizennyolczadik században át a poseni zsidóság évenként 6000 forintot fizetett Posen városának heti részletekben. Azonkívül királynak, valamint vajdák- és alvajdáknak, starostáknak és püspököknek, sőt a városok tanácsnokainak is fizettek a zsidó hitközségek rendes és rendkívüli járulékokat. A pénz-

ből, melyet a zsidóknak elő kellett teremteni, csak a negyed- vagy ötödrészt használhatták fel saját tisztviselőik és intézeteik, például imaházaik, iskoláik és kórházaik számára, a többi mind adókra és bérekre ment. A tizennyolczadik században egyes helyeken a zsidókat annyira eladósították a jezsuiták, hogy a többi terheket már nem bírták viselni.

A zsidóknak az államhoz és a városokhoz való, most tárgyalt viszonyában ritkán léptek fel egyes zsidók egyénileg, de a köztársaság összes zsidósága is ritkán lépett föl egységesen: mindig csak az egyes hitközségek, a *kahalok* voltak azok, melyekben a lengyel zsidók csoportosultak. A *kahal* oly szerves testület, mely nemcsak birtokjogokkal, de földesúri joggal is bírt, melyet kisebb és fiókközségek fölött oly módon gyakorolt, mint azelőtt az európai államok gyarmataik fölött. Így állott például Schwersenz község (Posen mellett) teljesen a poseni zsidóság hatósága alatt.

A kahal tagjaiért együttvéve ismét az előljárók, az antiquiores, mint az 1264-ki szabadságlevél mondja, voltak azok, kik egyetemlegesen szerepeltek s minden felelősséget viselni tartoztak. A zsidóknak, a lengyel társadalom e fontos részének külön szervezetét nem szabad itt mellőznünk. A zsidóság vallásos-kereskedelmi jellemének megfelelőleg, az irányadó hatalom a kahalokban volt, melyek benső életével az állam nem törődött, de melyek zárt fellépésök által mégis fontos tényezőként szerepelnek Lengyelország egész életében, élükön a férfiak két fajtájával: a törvénytudók vagy tudósok és a nagy érczbirtokosok alkották a lengyel zsidóság arisztokrácziáját, olyan arisztokrácziát, a minő csak azon nemzeteknél lehetséges, melyek hosszú fejlődési és összevisszahányódási korszakot

éltek át. Egy mult századbeli lengyel zsidó törzsének ezen arisztokratáit ugyan kissé nagyon megvetőleg »plus respectés que respectables«-nek mondja.

Mind a két osztály, rabbinusok és gazdagok, gyakran házasság és más személyi kötelékek által egymásba olvadtak és széles hatáskörükben korlátlanul uralkodtak. De a zsidó községek legöregebbjei nem saját jogukból bírták hatalmukat, mint a német jogú községek tanácsnokai, hanem a fejök egy csöpp demokratikus olajjal volt bekenve. Időszakonként, a nagyobb községekben rendesen évenként, mentek végbe az előljáróságok tisztújításai, melyeknél azonban mindig csak a gazdagok jöhettek szóba, miután a hivatalok nagy költségekkel és terhekkel voltak összekötve. Némely helyeken az állásokat a községi pénztár javára a legtöbbet igérőnek árverezték el.

Az írástudók ugyan élethossziglan hivattak meg, vagy mindaddig, a míg állásukban meg tetszett maradniok. De az előljáróság, egyes községekben a kormányhatalom, melytől az ilyen meghívás kiindult, rendesen a községgel egyetértőleg járt el. A kahalokban nem hiányoztak a belső villongások s közbe-közbe a rabbinusok, kiket nem környezett a papság nimbusa, hanem csak olyan embereknek tekintettek, a kik sokat tanultak, az előljáróság, vagy az előljáróság és a község által rövid úton elmozdíttattak, sőt még az előljáróság is nem ritkán kénytelen volt hivatali időszakának lejárta előtt egy másiknak engedni át a helyét.

A község gyűlésein sem vehetett részt a helység minden felnőtt férfi zsidaja, hanem csak azok a családapák, kik a gyakran drága községi polgárjogba belevásárolták magokat és a községi adókat a többi polgárokkal együtt

fizették, tehát mindig csak korlátozott számban. A községi gyűléseken szintúgy, mint a német jogú városok Burdingjeiben és polgári bizottságaiban, nem kivántatott az egyhangúság, mint a nemesség határozathozatalaiban, hanem a többség, megfelelőleg a pentateuch ezen rendeletének: «A szótöbbség előtt, a tömeg előtt hajolj meg».

A szavazás irásban és titkosan történt.

A thora (Mózes öt könyve), és a magyarázatok és továbbfejtegetések, melyeket az a talmudban talált, képezték a lengyel zsidók törvényhozását. A halacha (jogösvény) azonban, a mint ez a talmudból és egyes rabbinusok később még számtalan döntvényeiből a föld minden országában kiképződött, csak keveseknek volt hozzáférhető, s igy a törvény azok kezében maradt, a kik azt alkalmazni hivatva voltak, a rabbinusok kezében.

Kis községek többnyire csak egy alaposan tanult törvényismerőt és birót tarthattak, de a nagyobbaknak már három vagy több bölcsből vagy bíróból álló rabbikollegiuma volt.

Ezen *dajjanim*-ok között, melyek keleti szokás szerint theologiát és jogtudományt szoros közösségben gyakoroltak, volt mindig a hitszónok (darschan) és gyakran a syndicus (schtadlan) is, kinek feladata volt a maga községét kifelé képviselni: nagyon fontos személyiségnek tartották és hivatalba lépésekor gyakran sokat kellett fizetnie. E községi főhivatalnokok épp úgy, mint az alsóbbak, rendszerint nem jelentékeny heti fizetésre és azonkívül az illetékekre voltak utalva, melyek ügyes emberekre nézve jövedelmi forrássá válhattak.

Alsóbb hivatalnokok voltak: az esküdt, a chasan, a rosch jeschiba, a zsinagóga-jegyző, különféle tanítók és a községi orvos, kik mindnyájan minden községben meg-

voltak. A zsidók sok helyen még iskola-, fogházi és általában községi szolgákat is tartottak.

A gazdag községi tagokból álló, választott előljáróság alkalmazta majdnem valamennyit és ügyelt fel reájuk. Ez adta ki nekik illetményöket is, melyet többnyire a jövedelemhez mért adózás útján a községtől szedett be. Az államnak fizetendő valamennyi adót is az előljáróság hajtotta be és azon mértékben tette magát befelé hatalmassá, a mint kifelé felelős volt.

Az előljáróság állapította meg a zsidótól zsidónak adott kölcsönök kamatlábát, mely mindig nagyon csekély (1629-ben Posenre nézve $^1/_2$ százalék) volt.

Ez határozott új tagoknak a községi kötelékbe való felvétele fölött és zárt ki belőle régieket. Minthogy az előljáróságnak szabályoznia kellett a szegény- és kórházügyet is, mely a zsidó községeknek mindig sok bajt okozott, gondja volt arra, hogy csak jómódú emberek vétessenek föl, kikből a községnek előreláthatólag haszna és nem vesztesége fog lenni.

Az előljáróság állapítja meg a községben évenként megengedendő házasságok számát, nevezi ki a zsidó kézműves czéhek fejeit, felügyel az ifjúság oktatására s a községben olvasott és nyomtatott könyvekre. Ez gondoskodott a ghettó-utczák tisztántartásáról és azokban való vízről és rendőri hatalmát luxus-tilalmakkal gyakorolta, szóval a zsidó községek választott előljárósága, melyek némely helyeken, mint Brody és Jaroslawban, a város keresztény lakosságát számra nézve messze felülmúlták, más helyeken, mint Wilnóban, a keresztény lakosságéval egyenlő számerejűek voltak s különben sem álltak aránytalanul mögötte, ugyanazon teljhatalommal uralkodott, mint a tanács a német jogú községekben.

A község tagjai, annak területén kívül is, az előljáróságuk oltalma és felügyelete alatt állottak. A nagyobb községek az országos vásárokon, melyek máshol tartattak, tagjaik pörös ügyeire vásárbirákat alkalmaztak. Ezeket a birákat az előljáróság jelölte ki s ezzel tulajdonképpen a rabbinusok hatáskörébe nyúlt, kik különben a törvénykezést gyakorolták. De az egyes hatóságok szoros illetékességi különválasztását itt épp oly kevéssé várhatjuk, mint általában a régibb jogban.

Egyébiránt az előljáróság nem egy könnyen avatkozhatott a rabbinusok birói hatáskörébe, mert itt nagyfokú előismeretek és hosszú gyakorlat kivántattak meg. A dajjanimok hatalma nagyon jelentékeny volt; a zsidók minden polgári és bűnügyi pörpatvara a rabbinusok forumához tartozott, mert egy tizenkettedik századbeli franczia rabbi-synodus azon kijelentése, hogy zsidók zsidók ellen ne pörösködjenek keresztény birók előtt, a lengyel zsidókra nézve teljes érvénynyel birt; és ez természetes is volt, mert ezen alapelv megsértése nemcsak beleütközött volna a mozaismus vallási elveibe, hanem nagy költségekkel és sok alkalmatlansággal is járt volna. Mert a zsidó eskü a lengyel köztársaságban is minden képzelhető bosszantással volt összekötve.

Legfölebb bűnügyi esetekben fordult elő némelykor, hogy vajda és starosta (kik a zsidó legöregebbek megkérdezésével, sőt olykor még köztük is ülve, zsidók és keresztények közti pöröket döntöttek el, melyekre nézve 100 márkát meghaladó ügyekben az assessorialis bírósághoz lehetett feljebbezni) zsidók fölött, más községbeli zsidók ellen elkövetett vétség vagy bűntett miatt ítélkeztek. Különben pedig a rabbi, vagy a rabbi-collegium a maga községének tagjai vagy lakosai fölött korlátlan

biró volt. A theokratikus büntetések, melyeknek alkalmazásával borzasztóan hathatott: a kis és nagy kiközösítés voltak. Az utóbbival, a cheremmel, az elítélt a hitfeleivel való minden közösségtől elzáratott. Máskülönben mint egy moslemita kadi, a delinquenseket, kik közt nem ritkán zsidó eretnekek is voltak, bebörtönöztette s azokat büntetés vagy kínzásképen különféle testrészeiken megbotoztatta; joga volt őket megcsonkíttatni és nem ritkán biztosíttatott a községeknek, hogy rabbijaik halálos ítéleteket is hozhatnak, melyeket különben a vajdának előbb meg kellett erősíteni.

Kétes esetekben, vagy feljebbezéseknél, melyek elvileg eltiltva nem voltak, régóta az a szokás fejlődött ki, hogy a felek a nagyobb községek rabbinusaihoz fordultak. Hogy e második fok fölött nagyon fontos ügyekben még egy harmadikat is alkossanak, létesítették a tizenhetedik században a *négy város synodusát*, mely a tizennyolczadik század közepéig fentartotta magát, úgy a mint 1590-ben először tartották. Ez a négy legnagyobb lengyel zsidó község, úgymint Posen, Krakkó, Lublin és Lemberg rabbi követeiből gyűlt össze, mindenikből kettő: egy öregebb és egy fiatalabb. Ezen, eddigelé nagyon homályosan megvilágított gyűléseknek évenként kétszeri tartása kimutatható; hogy vajjon ama négy községen kívül még más községek nem küldtek-e a gyűlésre rabbikat, kétséges. Az összejövetelek nem voltak mindig e főbb városok valamelyikében; a synodus néhányszor például a volhyniai Krzemieniec városában, vagy a vörös-orosz Jaroslawban volt. A mit eddig ezen, nyilván egyetlen összképviseletről tudhatunk, melylyel a lengyel zsidóság valaha bírt, e hatóságában azon tulajdonságok egyesülését mutatja, melyeket a német jogú köz-

ségek Oberhofjaiban és a dissidensek synodusaiban találunk. E synodusok hatásköre, mint egyáltalán a lengyel rabbiké, kiterjedt a zsidó jog minden kérdésére s a zsidók belső kormányzatára, messze Lengyelország határain túl. Hisz a lengyel köztársaságban lakott a föld Izrael fiainak több mint egy harmada!

A synodus hanyatlása, mely gyakran állíttatott párhuzamba a régi jeruzsálemi sanhedrinnel, nem külső hatás folytán következett be, hanem csak a folytonos egyenetlenségből s az elforgácsolt elcsenevészedésből magyarázható ki, melyben a lengyel zsidóság épp oly gonoszul laborált, mint a német jogú községek és a dissidensek.

A synodus megszünése összeesik a zsidóság kebelében fölmerült vallási felforgató irányzat kezdetével, melynek eredményei Lengyelországban a Chassidim és frankisták sectái voltak.

Ha a lengyel zsidóság mint zárt tömeg az államhatalom mellé állt volna, akkor az állammal talán másféle összeköttetést is elért volna, mint az adó fizetését. Így azonban a zsidók a tizenharmadik század óta a köztársaság bukásáig (az 1791-ki Ustawa teljességgel nem említi a zsidókat), daczára nagy számuknak, állandóan ugyanazon korlátozások alatt éltek, melyek a nyugoti kereszténység más birodalmaiban Barbarossa idejében alakultak s melyeket készen vittek át Lengyelországba. Ezeket röviden a következőkbe lehet összefoglalni:

A zsidó az államéletben való minden tényleges részvételre, hivatalokra és hadi szolgálatra képtelen; az állam társadalmával minden érintkezésből ki van zárva, mert kereszténveket sem rokonságába, sem szolgálatába föl nem vehet. A zsidó tulajdona az állam-

hatalomnak, mely őt lételétől jogilag megfoszthatja s az oltalomért, melyben részesíti, korlátlanul kárpótolhatja magát abból, a mit a zsidó a tőle egyedül el nem vitatott szerzési módon, az uzsora által szerzett. A hol a zsidók a nemesség, vagy a papság földjén telepedtek meg, ott természetesen a földes uraságok hatalma alatt állanak, s ezek zsarolhatják ki őket.

A zsidók feje fölött mindig a Damokles kardja függött. Az egyes üldözések, melyekre az államhatalom hajlott, vagy a melyeket nem gátolt, világosan megértette velük, hogy nem jogalanyok, hanem egy nemét teszik a közbirtoknak; hogy semmiféle jogra, még az élet jogára sem, hanem csak kegyelemre tarthatnak számot. Az államhatalomtól többször követelték azt, hogy a zsidók kiirtását, vagy rendes rabszolgamunkára való kényszerítését rendelje el; hiszen van joga hozzá. Egy jezsuita sajnálta is, hogy a hitetlen zsidóságnak nincs egy feje, hogy így az igazhitű királynak (e czímet János Kázmérnak és utódainak a pápa adta) az igazság pallosával csak egy csapást kelljen tennie.

HATODIK SZAKASZ.

A mohamedánok.

Mint előbb a zsidókat, ugyanazon gyűlölettel üldözték későbbi időkben a jezsuiták s növendékeik a Litvániában meghonosodott izlámhitű tatárokat, kik néhány litván fejedelem, nevezetesen 1397. óta Jagello fivére Witowd és 1489-ben János Albrecht által, szabad vallás- és joggyakorlat és a föld állandó birtoklásának biztosítása mellett, telepíttettek a nagy fejedelemségbe.

Konstantin Ostrog kenéz is tatár foglyait wolhyniai birtokaira telepítette be. Ezek a tatárok a lengyelek és litvánok minden háborújában, magokat kitüntetve, harczoltak vajdaságuk zászlója alatt. De az ellenük táplált gyűlölet egyes constitutiókban mégis kiütötte magát.

A tatár nemességet, mely három részre oszlott, u. m. kenézekre, murzokra és ulánusokra, ugyan nem támadták meg azon társadalmi egyenjogúságban, melyet keresztény szomszédaival együtt élvezett. De határozottan megtagadták tőle a hivatalviselés jogát. Csak azok a tatár zászlósurak, kiknek háború esetén hitsorsosaik csapatait kellett vezetniök, neveztettek ki, még egészen a tizennyolczadik századig. És vallási gyakorlataikkal nagyon óvatosaknak kellett lenniök, ha nem akartak varázslóknak látszani. A litván starosták már III. Zsigmond alatt is előszeretettel választották boszorkány-pöreikhez a tatár nőket. És 1668-ban az országgyűlés megtiltotta nekik új mecsetek építését, továbbá sem keresztény nőket nem vehettek el, sem keresztény cselédeket nem tarthattak, sem új földbirtokot nem szerezhettek. Azon birtokok után, melyeket birtak, gyakran magasabb adókat hajtottak be, mint a keresztény kezekben levő birtokoktól, a mit különben az 1768-iki constitutio, mely új mecsetek építését is megengedte, eltiltott volt.

Bűnügyekben a litewski-satutumhoz kellett alkalmazkodniok és az állam törvényszékei alá tartoztak; polgári pörökben meghagyták nekik koránjukat és örökletes seikjeiket, kik mohamedán jog szerint ítéltek. De még ez a külön törvénykezésük is veszendőbe ment; nevezetesen ott, a hol a királyi korona-birtokokon voltak megtelepedve.

A nemesség választó- és tartománygyűlésein a tatár

nemesek soha sem vettek részt, noha az 1678-iki constitutio által, leszámítva a föntebbi kivételeket, egyenlővé tétettek a keresztény nemességgel és a lengyel nemes egyetlen kötelességét, a honvédelemben való szolgálatot, pontosan gyakorolták. Nem tudható az sem, hogy mennyiben változott meg a lengyel mohamedánok helyzete az 1775-iki constitutio által, mely nekik minden elnyomás alól való felszabadulást és teljes egyenlőséget biztosított.

Mint látjuk, a lengyel tatároknak, egészben véve, mégis kevesebb okuk volt sérelmek miatt panaszkodni, mint a többi vallásfelekezeteknek. A lengyel katholikus nemesség nem állt ugyan velük testvéries lábon, de még is bajtársi viszonyban volt velök és átvette sokféle szokásukat, különösen pedig ruházkodásukat és fegyverforgatásukat; az ulánok, eredetileg a tatár nemesség elnevezése, nemzeti lovassággá lettek és úgy csodálták és utánozták őket, mint valami lengyel különlegességet.

Ha egyes tatárok a keresztény vallásra tértek át, nem sokára nagy befolyásra tettek szert. Sok nemzetség, mely a lengyel és később orosz szolgálatban kitünt, tatár eredetű.

HETEDIK SZAKASZ.

A nevelés a lengyel államban.

«Köztársaságban,» mondá Washington «semmi sem oly fontos, mint az ifjúság nevelése».

Áll ez különösen oly arisztokrácziára nézve, melyben az egész egyéniségnek, nem elforgácsoltan egyoldalú szakműveltség által kell az uralkodó osztály kebelében érvényre jutnia. Senki sincs annyira ráutalva minden tehet-

ségének alapos kimüvelésére, mint a dominálo nemesi rend tagja és ezért éppen az arisztokrácziának kellene állami úton tagjainak oktatására szigorúan felügyelni és azt szervezni; ha a saját létét fenyegető veszedelmeknek elejét akarja venni, akkor az uralma alatt álló osztályok nevelését is vezetnie kell.

Már most, ha Lengyelország valóságos arisztokráczia lett volna, ha itt az országgyűlés és a nemzet valóban uralkodott volna, akkor a nemzeti nevelés bizonyára már korán állami ügygyé vált volna. Minthogy azonban a kormányhatalom a királyé maradt, és ez folytonosan gyöngíttetett, nem lehetett tőle a tanügyre nézve rendszeres munkát várni.

Egyébiránt, hogy a lengyel köztársaságban, hol annyiféle nyelvet beszéltek, s a melynek területe fölött az izlam s a germánság kezet nyujtottak egymásnak és a hol a nyugati fogalmak túlszárnyalása alig volt lehetséges, a közoktatásügynek állami vezetése nehezen volt keresztülvihető, az világos.

A nevelésügy, mely bizonyos tekintetben mindig össze fog függni a vallásügygyel, itt a mozaikszerűen összevissza hányt hitközségeknek volt átengedve. Egyedül a római egyház, mely részben állami intézmény jellegét viselte magán, állott iskoláival, a többi vallásfelekezetektől eltérve, az állammal bizonyos viszonyban, melyet az utolsó király alatt alapos rendezés alá is vettek.

A többi felekezetek iskolái sem az állam támogatását nem remélhették, sem annak beavatkozásától nem tarthattak.

Legtöbbet tettek a zsidók gyermekeik átalános műveltségeért, s erre vallásuk által is, mely ugyszólván folytonos tanulásból áll rá voltak, utalva. Minden zsidó hitközségben

volt legalább egy elemi iskola, melynek tanítóit csak ritkán fizette a hitközség, mint testület, hanem legtöbbnyire a szülők magánsegélyére voltak a tanítók utalva; e mellett azonban mindig elég jó módban megélhettek.

Mikor a porosz kormány, a második felosztás után, az összes nevelőintézeteket megvizsgáltatta, kitünt, hogy a poseni zsidó hitközségben egyetlen iskolába való gyermek sem volt, a ki nem részesült volna iskolai oktatásban, és így volt ez a legtöbb városban is.

A zsidóknál magasabb oktatásról is volt gondoskodva; a rabbik ugyan az ő nagyon hosszú tanulási időre ráutalt növendékeiket legtöbbnyire csak theologiára és jogra nevelték, de a nagyobb községekben kellett intézeteknek lenni, a melyekben a latint s más keresztény tantárgyakat is tanitottak, a melyekben t. i. a külföldi egyetemekre készítettek elő, mert a grod- és városi levéltárakban már a XVI. században találunk zsidókat, mint szabályszerűen tudorra avatottakat felemlítve.

A zsidók után mindjárt a dissidenseknek volt jó hirük, a hitsorsosaik között elterjedt átalános műveltség tekintetében. Ezeknél az iskola a legszorosabb összeköttetésben állott az egyházzal.

Az elemi ismereteket, a lelkészek felügyelete alatt, a kántorok és egyházfik tanították, és az irni és olvasni nem tudó kálvinista és lutheranus gyermekek száma csekély volt. Ritkán történt meg, hogy az irtványföldi községek ne engedtek volna befolyást a lelkészeknek gyermekeik nevelésére; ilyen esetben a közös iskola régibb volt, mint a templom, a mi csupán az ujabb századok német bevándorlóinál volt lehetséges.

A népiskolákat legtöbbnyire az illető hitközségek tar-

tották fenn; a latin iskolákról, melyekben lelkészjelöltek és lelkészek voltak a tanítók, az evangelikus nemesek hozzájárulásával mindig több kerület gondoskodott közösen; a mezővárosokban, mint Lissában, a földesúr is hozzájárult, és egyes porosz városok evangelikus gymnasiumai városi intézetek voltak; Danzignak akademiai gymnasiuma volt, mely azonban aligha pótolhatta az egyetemet; az evangelikus lengyelek mindig a külföldön töltötték diákéveiket és pedig nevezetesen Königsbergben, Odera melletti Frankfurtban és Lipcsében.

A sociniánusok vagy, mint magukat nevezték: a lengyel testvérek iskolái Rakauban, a krakkói vajdaságban, nagyon látogatottak voltak. Valamint 1638-ban országgyűlési határozat által ezek, úgy nem sokára a kálvinistáknak és lutheránusoknak sok iskolája lőn az állami beavatkozás folytán, nem ugyan átalakítva, de életképtelenné téve.

Nem nagyon dicséretes volt az, a mit a mohamedánok, úgyszintén a nemegyesültek és az egyesült görögök tettek ifjaik nevelésére. A litvániai tatároknál a mecsetek imámjai voltak egyúttal a tanítók; a görögöknél nem annyira a pópák, mint inkább a basilianusok, az egyetlen barátszerzet, melyet a görög egyház ismer és a mely részben maga is a pápai unióhoz csatlakozott. A görög papokat a püspökök felügyelete alatt képezték ki. Hogy mit tettek iskolaügyükért az örmények, a kik Lengyelországban az egyesült egyház egy részének tekinthetők, mivel lembergi püspökük 1666-ban papságával együtt, a pápa fönhatóságának alávetette magát, nem tudható.

Az államnak lett volna bizonyára leginkább érdekében, hogy a benne uralkodó katholikns egyház iskoláit gondjaiba és felügyelete alá vegye. De a korszellem

ellenkező irányban működött; a krakkói egyetem, mely határozottan az állam alapítása volt, az államhatalom beleegyezésével egyházi intézetté lőn. Alapítója, Jagello, örökös rektorává és főbirájává a krakkói püspököt tette meg. Ez egyetemnek csak külön jogi viszonyai és külön papi felsőbbség alatti igazgatása — a tanárok könyvei a krakkói püspök censurája alá tartoztak, állami censura Lengyelországban t. i. soha sem volt — erősíttettek meg a király későbbi különféle kiváltságai és az országgyűlés határozata által. De a király és az országgyűlés gyakran szabályok és rendeletek által támogatták a XVI. század kezdete óta hanyatlásnak indult egyetemet. Henrik királyt pactum conventumai arra kötelezték, hogy a krakkói akadémia számára derék külföldi erőket nyerjen meg. Ezeken kívül a törvényekben semmi nyomát sem találjuk e főiskola tudományos emelése szándékának; az egyetem birtokai azonban többször fölmentettek az adók, különösen a földadó alól.

Az egyetem zárt testület volt. Kormányzásának részletei nem a kanczellár — a krakkói püspök — kezeire voltak bízva, hanem az alkanczellárra, ki a tanárok közűl a fakultások által választatott. Ez a főiskola senatusával a polgári törvénykezés jogát nemcsak a deákok fölött gyakorolta, hanem a pedellusok, nyomdászok és az egyetem többi hivatalnokai fölött is, mint ez még az 1630-ki constit. által is biztosítva volt neki. A följebbezés a püspökhöz ment. Csupán a súlyosabb bűnügyeket kellett a starosták és a többi állami törvényszékek elé terjeszteni. A tanári állás általánosan le volt nézve; I. Zsigmondnak az a terve, hogy az egyetemi tanárokat bizonyos szolgálati évek után nemessé tegyék és állami méltóságokba helyezzék, nem vitetett kereszt-

tül. Az egyetemet mindig a klérus függelékének tekintették; a jogot csak hiányosan, az orvostant úgyszólván sehogy sem adták elő az egyetemen; a tanárok nőtlenül és kolostoriasan bursákban éltek együtt.

A krakkói egyetemnek a legnagyobb kárt a Jézus-társaság intézetei tették. A kis lengyel Jagelloniának vetélytársa emelkedett Wilnóban, melyet már István király különös kedvezményekben részesitett és Litvánia számára ugyanazon állásba helyezett, a melyet Krakkónak a Koronában kellett elfoglalnia. De a jezsuiták még azt a hatáskört is irígyelték az egyetemektől. A vetélytárs talán nem is érdemelt jobbat indolentiája mellett. Tanárai a tizenhatodik századtól egész a tizennyolczadikig az argamasillai világhirű akademikusokhoz hasonlitottak, kiknek műveiből Cervantes Don Quixote-ja első kötetének végén oly kitűnő szemelvényeket adott. A jezsuiták között Lengyelországban is voltak törekvő és rendjük eszméi iránt lelkesülő emberek, és az ifjúság nevelését joggal tekintették legfontosabb eszköznek czéljaik elérésére.

Így nem érték el ugyan soha azt, hogy Posenben levő collegiumjok, mely körülbelül egy mai gymnasium rangjával birt, egyetemi jogot nyerjen, mivel a krakkói akadémia azt állitotta, hogy neki jogilag biztositтatott a tudományos monopolium az egész Koronatartományra nézve: de Lembergben III. Ágost király védnöksége alatt a doctoratus adományozásának jogával felruházott intézetet állitottak fel, és daczára a krakkói egyetem által a királyi törvényszékhez beadott tiltakozások- és panaszoknak, e főiskola egész addig fentartotta magát, míg csak a jezsuiták társaságát el nem törölték és Lemberg osztrákká nem lett. Wilnóban 1582. óta joguk volt a jezsuitáknak az egyetemi kari tudományokat tanítani és doctorrá

avatásokat eszközölni; azonban az orvostan ott elő sem fordult és jogot is csak IV. Wladyslaw óta tanítottak és pedig voltaképen csakis egyházi jogot.

Báthory király azonban a jezsuita-oktatás fényes nyelvészeti eredményei által meg engedte magát vesztegetni. Hiszen éppen akkoriban történt, hogy a jezsuiták tanítási módszerét minden tudós mintaszerűnek kezdte tekinteni. Claudius Aquaviva, a nagy paedagogus, a «Ratio et institutio studiorum Soc. Jesu» czimű tanterv szerzője mint főnök a saját nevelési rendszerét a rend összes convictusaiba behozta; azt a módszert, — mely az addig uralkodott tervszerűtlenséggel szemben határozott haladásnak mutatkozott, azonban a tanításnak mai bensőbb felfogása szerint mégis csak dressurának látszik.

E jezsuita intézeteknek, melyek rendesen az alapfogalmaktól csak a doctorrá- vagy magisterré-avatás kapujáig vezettek, sajátságos ellentétele volt a Zamość-féle akadémia, mely 1594-ben a hires Zamojski János által, ennek szintén csak röviddel azelőtt alapított mezővárosában állíttatott fel. Ez intézetnek nem volt theologiai fakultása, e helyett azonban jogi és philosophiai tanárai. A tizenhetedik században katholikus theologiát is rendszeresítettek ez intézetben s azóta kezdett hanyatlani. Soha sem volt ez egyéb, mint a krakkói egyetemnek sarjúága és ezért, ámbár eredménytelenül, mindig állandó ellentétben állott a jesuitismussal.

A Radziwillektől alapított úgynevezett akadémia, Olykában, csak rövid ideig volt képes magát a közönséges latin iskolák fölé emelni.

Egyenetlen volt a harcz, melyet a IV. Wladyslaw alatt Lengyelországba jött piaristák folytattak a jezsuita iskolákkal; e jó emberek sokáig nem voltak képesek méltó

álláspontot elfoglalni. Iskoláik mindig csak a gymnasiumok rangján maradtak. Az állam éppen olyan keveset törődött e scholae piae-vel, mint a jezsuita intézetekkel. A piaristák megelégedtek azzal, hogy növendékeiket a krakkói, vagy valamely külföldi egyetem látogatására előkészítsék.

Gymnasiumokról itt-ott a püspökök is gondoskodtak; és ez intézetek egy részét a krakkói akadémia fiókjainak lehetett tartani, így nevezetesen Posenben és Pultuskban.

Dicsérettel emlegették a papságról, hogy birtokain a parasztokat írni és olvasni tanítja és taníttatja; de hogy ez a tettük általános lett volna, arról hiányzanak a bizonyítékok.

A nemesség parasztjainak semmit sem volt szabad tanulni; a városok alsó néposztályával kissé jobban állt a dolog. A XVI század olasz követségi tudósításai szerint a városi alsó néposztály körében a latin nyelv ismerete nagyon el volt terjedve.

A nemesség a papság iskoláiban, vagy többnyire szintén az egyházi rendhez tartozó nevelők felügyelete alatt képezte magát. A XVII. században az aristotelesi scholastikus bölcsészet ugyanazon utálatos diadalokat aratta Lengyelországban, melyeket a középkorban Európa egyéb részeiben kezdett ünnepelni. A nemesi ifjúság nagy része még későbbi időkben is minden tudományos képzettség nélkül nőtt fel, és így legalább ment maradt a jezsuiták értelemfacsarásaitól.

A lengyel iskolaügyről különben csak nagyon keveset tudunk. Minden emberi intézmény csak akkor válik a statistikus vagy historikus előtt tudományos pontossággal megismerhetővé, ha az az állam s ennek törvényei figyelemben részesíttették.

A lengyel állam azonban évszázadokon keresztül közö-

nyös magaviseletet tanúsított lakóinak közoktatásügye iránt. A parasztok és a városlakók taníttatásáról még fennállásának legkésőbbi idejében sem gondoskodott a legkevesebbet sem, de a nemesi ifjúság kiképezésében, az utolsó király uralkodása alatt, az állam iparkodott az elmulasztottakat utána pótolni.

Nagy befolyást gyakoroltak a piaristák főnökének, Konarski Stanislausnak eszméi, kinek kezei alatt nőttek fel 1742. óta a varsói nemesi kollegiumban a későbbi országgyűlések reformátorai. Ő és hivei az ifjúság oktatásában akarták megkezdeni az államügyek javítását.

A krakkói akadémia és az alatta álló intézetek külön erre kinevezett biztosságok által lőnek újjászervezve, és az 1768-iki országgyűlés határozata szerint állandó közoktatásügyi bizottságot alkottak. Ennek hatásköre és hatalma tetemesen növekedett, mikor a «Dominus ac redemtor noster» bulla Lengyelországban is jogerőre emelkedett. A lengyel jezsuiták összes vagyonából nevelésügyi czélokra osztatlan alapot akartak létesíteni és e bizottság korlátlan használatára átadni, a mint ezt 1773-ban kimondották.

E bizottság tizenkét tagból állt, kiket az országgyűlés minden hat évben nevezett ki vagy erősített meg. Azokat a helyeket, melyek e hat év alatt a bizottságban megürültek, a király töltötte be.

A tagok nem kaptak fizetést és a rendelkezésökre álló alapokból nem volt szabad magánpénztáruk számára előlegeket felvenni. (1778-iki constitutio.)

A nevelési bizottságnak nagy hatalma volt, sőt feljebbezés nélküli törvénykezési joggal is felruházták a neki átadott jezsuitavagyont illetőleg (1775., 1776-iki constitutio); de e hatalmas földbirtoknak 1779-ben

még is csak egy kis részét menthették meg, a nevelésügyi vagyon állandó alapjául; a többit mind egyes mágnások és lovagok rabolták el. Az 1780-ban az országgyűlésnek benyujtott jelentés szerint, azóta a bizottságnak a földbirtokokból és tőkékből évi 1.467,398 lengyel forint bevétele volt.

Ellenben nagyon jószándékú volt az a benső munkásság, melyet a bizottság kifejtett. Egy 1783-ban kelt kimerítő szabályzat és 1790-ben hozzácsatolt pótlékok az oktatásügy egész rendszerébe belemarkoltak. Mindazon katholikus embereket, kik tanítókká akarták magukat kiképezni, és mint tanítók működtek, akár egyetemeken, akár iskolákban, az állam együttesen egy testületnek ismerte el és akadémikus rendnek nevezte. Az ezen osztály fölötti igazgatást és törvénykezést a nevelési bizottság volt teljesítendő.

A nevelésnek tudományos vezetése a királyságban a krakkói egyetemet illette, mely 1781-ben szerveztetett ujjá. És e collegiumok közegeiként a különböző vajdaságokban egyes előljárók működtek, a kik mint saját intézeteiknek igazgatói is erélyes fegyelmi hatalmat gyakoroltak az alattuk álló tanítókkal szemben. Az egész rendszer nagyon is egy kaptára volt húzva; így p. o. minden tanító csak huszonhat évi szolgálati időre volt kötelezve. Az első hat éven át fizetés nélkül szolgált az államnak, kárpótlásul az ingyenes gymnasiumi és egyetemi oktatásért, melyben ő maga részesült, mihelyt az akadémikus állásra szánta magát és ezzel mintegy novitiussá lett. A többi húsz év lefolyása után, mely idő alatt az összes tanítók egyforma és nem változó fizetést húztak, *minden* tanító kiszolgált emberré lett s mint ilyen külön évdíjat kapott. Minden intézet tanítói, szerzetesi módon,

együtt laktak és étkeztek; mint látjuk, a lengyelek kénytelenek voltak e szervezési kisérleteikben, melyeknek egykorú írók és államférfiak nagy tisztelettel adóztak, azon anyaghoz alkalmazkodni, melyet a tanügy terén találtak. Az «akadémikus rend» tagjai legnagyobb részt exjezsuiták voltak, és néhány tanítói collegium cisterciták- és piaristákból állott.

Ez iskolák és tanerők, melyeknek alkalmazása és felügyelete a nevelési bizottság kizárólagos belátására volt bízva, csupán a nemesség szükségleteit vette számításba. A nemességet még az 1791-iki constitutio is a szabadság legfőbb támaszának ismerte el; legföljebb a városiak legkimagaslóbb osztályának lehetett még ez intézeteket az ifjúság számára igénybe venni. Arról azonban, a mit ma népiskolának nevezünk, a tanügyi szervezés nem gondoskodott, noha a bizottság szándékozott minden templom mellett egy plébánia-iskolát berendezni; a parasztoknak és a városi lakók alsóbb osztályának, amennyiben katholikusok voltak, elemi ismeretek nélkül kellett felnőniök, vagy — ha a földesurak megengedték — kénytelenek voltak műveletlen, ellenőrizetlen és magánfizetésre utalt emberektől írni és olvasni tanulni. A zsidók és dissidensek, kiknek iskoláiba a nevelési bizottság nem avatkozott bele, kedvük és tehetségük szerint gondoskodtak magasabb és alsóbb iskolákról. Egészben véve, Lengyelország felosztásakor a népiskolák tekintetében tabula rasá-t találtak; a lengyelek felsőbb oktatásügyét különösen a porosz kormány részesítette nagy dicséretben, az 1783. és 1790-iki szabályzatokat kitűnőeknek találták; de, a mint ezt egy délporosz hivatalnok mondta. «a kivitel messze elmaradt a törvény mögött».

Így még ezen a téren, melyre az állam csak az imént

kezdett felügyelni, sem voltak kivihetők a legjobb szándékú tervek sem. Sajátságos és a lengyel viszonyokhoz bizonyára illő gépezetet rendeztek be; ez azonban felmondta a szolgálatot, mert még a legkitünőbb gép is csak akkor működhetik, ha húsból és csontból való, öntudatos ember egységesen igazgatja. Az állami igazgatás más térein is — mint látni fogjuk — eredménytelenek maradtak a javítások mind, mert hiányzott az, a mi minden mesterségesen összeillesztett hatóságba lelket és életet lehelhetett és az elhatározott rendszabályokat mindenkor meg is valósíthatta volna: egy erőteljes, saját magában gyökeredző királyság.

KILENCZEDIK KÖNYV.

Államkormányzat.

«Polonia confusione regnatur.»
Lengyel közmondás a XVII. századból.

ELSŐ SZAKASZ.

A lengyel közigazgatás jellege.

«Csupán a kormányhatalom által, és azzal, hogy külön teendőket végez, állam az állam», mondja egy német gondolkozó.

Tudjuk már most, hogy Lengyelországban a kormányzás az állam kezdetétől fogva, annak végéig az uralkodó személyében volt megtestesülve. Tudjuk, hogy a lengyel országgyűlés és a nemesi nemzet egész más értelemben tudott magának társuralkodási jogot szerezni, mint a nyugati, a hűbériségből kiszármazott nemesség, papság és városok rendi gyűlései; tudjuk, hogy a királyi hatalom maradt az a tengely, mely körül az egész állami szerkezet, bár fokonként gyengülő lendülettel, forgott.

Az ország végpusztulásáig még mindig a király volt minden törvényhozás forrása, mert egyedül ő hivhatott össze és zárhatott be érvényes országgyűléseket, még ő

volt az igazságszolgáltatás és a hadügy középpontja is. És e szerint ugyancsak ő volt az állami tevékenység azon ágának is elméleti vezetője, mely leginkább függ a kormánytól: a közigazgatásé.

Az administratio egységes vezérletet kíván és így annak irányítása és vezetése még Angolországban is, hol az alsóház alkotja az uralkodó testületet, és Amerikában, hol a tulajdonképeni kormányhatalom a congressusra van ráruházva, a legmagasabb végrehajtó-hivatalnokok kezébe jutott.

De a lengyel országgyűlés, mint utasítások szerint szavazó meghatalmazottak gyülekezete, éppen olyan képtelen volt a kormánygépezetet üzemben tartani, mint a legfenségesebb német szövetséggyűlés és az egész nemesi nemzet, önkormányzati kisérleteivel, nem jutott tovább bizonyos helyi kezdeményezéseknél. Majdnem csupán az adószedők voltak a vajdaságok által időközönként újra választott hivatalnokok, velük pedig a nemesség nagyon kedvezőtlen tapasztalatokat szerzett.

A földbirtokosokból álló demokráczia, a monarchikus kormányhatalommal szemben csupán tagadólag léphetett fel; a mit egy formailag élesen körülczirkalmazott arisztokráczia kétségkívül megtett volna, hogy a király kezéből kicsavarja a közigazgatás fogantyúját, erre a lovagnépség nem volt képes. Az országgyűlés és tartománygyűlések közti váltakozó viszony, melyben a souverain nemesek élete lefolyt, bizonyára oly malom volt, mely minden, az ő moles inertiae által megszilárdult társadalmi és állami elveik ellen irányuló támadást, mintegy két malomkő között, össze tudott morzsolni, mely azonban nem volt képes semmi különváltat összefűzni, semmi határozottat létrehozni..

Már csak periodikus munkálkodása miatt sem. És miután az államnak folytonos, kiegyenlítő, előmozdító és közvetítő hatása az állampolgárokra immár Lengyelországban sem volt nélkülözhető, így alig maradt egyéb hátra, mint hogy a királyra bízzák továbbra is vezetését és folytonos újítását annak a kevéske közigazgatásnak, melyre szükség volt, ha lengyel területen egyátalában még érezni akartak valamelyes államtevékenységet.

A királynak megmaradt tehát az a joga, hogy az államhivatalnokokat ó-szláv szokás szerint élethossziglan kinevezze és őket hivatalos működésükben ellenőrizze. E jogot soha sem, mondjuk, egész az utolsó időig nem vonták meg tőle határozottan; de a mióta az államban az erőbeli viszonyok úgy alakultak, hogy nem a király birt legnagyobb befolyással a társadalomra, hanem a mágnáscsaládok nem zártkörű testülete, ezt a jogot is csak azon korlátokon belül gyakorolhatta, melyeket a lengyel társadalom természete megengedett.

Sok közigazgatás Lengyelországban nem kellett és nem is akartak sokat. Olyan államnak, melynek jogalapja írott törvényben fekszik, mindenekelőtt bonyolódott és hierarchikusan tagolt bureaukrácziára van szüksége, hogy minden betűt azonnal gépiesen valódi ténynyé változtasson át; és éppen ily correlatumok: a túlnyomó szokásjog és a kifejletlen, a legszükségesebbre korlátolt közigazgatás.

Mind a mellett a lengyel közigazgatási rendszer némely tekintetben sokkal modernebb, mint az, mely a nyugati népeknél a középkorban volt kifejlődve. Az a nézet, hogy az államhivatalok reális, anyagi javakhoz hasonlóan átruházható és örökölhető élvezetek, ritkán merült fel Lengyelországban és nem is hatalmasodhatott el;

ennek a nézetnek, mely, mint Németországban, utóbb az államhatalomnak a közigazgatásra való minden befolyását elrabolta és a hivatalnokokat teljhatalmú fejedelmekké tette. A lengyel hivatalnok mindenkor tudatában volt az államtól való függésének, mivel hivatalát mindig csak életfogytáig kapta az államfő kezéből és hivatalnokoskodása alatt nem csak ez, hanem azon hatalmak is ellenőrizték, melyek magukat a király fölébe helyezték.

De másrészt a lengyel hivatalnokok hatalma sokkal kiterjedtebb volt, mint a modern viszonyok között alkalmazotté. Mert az elmozdíthatatlanság olyan joga volt a király által kinevezett minden tisztviselőnek, a melyet, ki lehet mutatni, hogy csak régebbi időkben sértettek meg.

Egészen az állam végéig sohasem állott fenn kollegialis közigazgatási rendszer; csak egyes személyek voltak azok, a kik minden hivatali ügykörben korlátlanul rendelkeztek és irodájukat, valamint összes alárendelt személyzetüket tetszésök szerint válogathatták ki és állíthatták össze, úgy hogy a kormányhatalom birtokosától kinevezett szereplők mindegyike a királyt képviselte.

A lengyel tisztviselő még abban is hasonlított a királyhoz, hogy a hivatalok nem különös szakképzettség és a közigazgatási hivatásra való szigorú előkészültség szerint adományoztattak, hanem a király egyedül csak tisztán személyi érdekből vagy családi viszonyok folytán határozott a hivatalnokok kinevezésénél.

Hivatalos működésük is ritkán volt pontosan előírva, hanem tetszés szerint tágabb vagy szűkebb mederbe volt terelhető. Továbbá a legtöbb hivatal értelmezésében a tisztelet, az előjogok és a velök járó bevételek is nagy szerepet játszottak; a kötelesség s a hivatalos munka

fogalma egészen háttérbe szorult. Így volt ez éppen annál a hivatalnál is, mely legjobban belevágott a polgári életbe; a starostai méltóságot majdnem mindig csupán a velejáró előnyök szempontjából ítélték meg.

De az a körülmény, hogy a többi hivatalok majdnem mind fizetéstelenek voltak és gyakran mégis oly nagy fényűzéssel jártak, mely a tulajdonos személyes bevételei által nem volt fedezhető, éppenséggel ráutalták a hivatalnokokat arra, hogy hatalmi sphaerájukat kibővítsék.

A legtöbb tisztviselő, a maga fogalma szerint, vagy a fejedelem iránti személyes szolgálatból, vagy a had- és igazságügy köréből vezethette le működését. Az előbbiek már a tizennegyedik század óta pusztán czímzetesek voltak, az utóbbiak legtöbbnyire az utolsó időkig nem annyira az ügykör, mint inkább azon nagyobb vagy kisebb terület szerint különböztek egymástól, melyek fölött uralkodtak és melytől elnevezésüket nyerték.

És így azon időben, melyben a lengyel állam azzá lett, a minek még a jövőbeli nemzedékek emlékezetében is élni fog, a lengyel közigazgatási viszonyok éppenséggel nem voltak áttekinthetőleg rendezve.

Mert az egyes hivatalnokok a magok illetékességében egész erejükkel kiterjeszkedtek, elnyomásokat vittek keresztül, egymás között egyenetlenkedtek, és czivakodtak és a magasabb hatalomtól mitsem tartottak. A souverain nemesek országgyűlései és személyes gyülekezetei — mint a hogy fenszóval beszélték — rendesen csak azért váltak határozatképtelenekké és oszlottak szét, mert egyes tisztviselőket nem szivesen vontak volna felelősségre. A királynak azonban gyakran kellett félnie attól, hogy a hivatalnokok nehezteléséit magára vonja; hiszen milyen könnyű volt éppen a hivatalnoknak confoederatió-

kat támasztani és a király szándékát más módon meghiúsítani! Azután a királynak nem ritkán morális tekintetben is kötve voltak a kezei, hivatalnokaival szemben. A király gyakran nekik, a kiket ott talált, köszönhette megválasztását és a XVII. század óta a hivatalok, minden országgyűlési panasz és constitutio mellett is, egész egyszerűen kereskedelmi czikkek voltak, melyek adásvevésénél nemcsak a kinálat és kereslet, hanem egy csomó elmondhatatlan udvari cselszövény is elhatározólag működött.

Így a fejedelem, «a nemzet atyja» volt nagyrészben oka a szerencsétlenségnek, mely a chronikusan összekuszált közigazgatás által az országra nehezült; segítség pedig alig látszott valami módon lehetségesnek. Ezek után megérthetjük a mély fájdalomtól áthatott felkiáltást, mely a XVII. században szakadt fel a lengyel nép lelkéből: Lengyelországot zürzavarok kormányozzák.

Igaz, hogy a négy éves országgyűlés éppen úgy felfogta, mily fontos feladat jutott itt neki, mint már előtte a Czartoryskiak pártja; de fájdalom, voltaképen csak arra szorítkozott, hogy a baj symptomáit gyógyítsa, és a gyökereket nem is *lehetett* komolyan megragadni. A viszonyok nagyon is szerencsétlenül állottak: nem volt várható, hogy egy törvényhozó testület a saját kebeléből engedje előállni a despotisme éclairé-t, mely pedig egyedül szolgálhatott volna mentő eszközül. A franczia forradalom idejében Lengyelországnak sem külső, sem belső viszonyai nem engedték meg az ilyen átalakulást. Már késő volt!

MÁSODIK SZAKASZ.

A köztársaság területén levő hivatalnokok.

Mivel a lengyel közigazgatásban az egyes szakok nincsenek oly határozottan elválasztva, mint a modern administrationalis viszonyok között és a különbség különösen a nagyobb vagy kisebb territoriális kiterjedésben keresendő, melyen a hivatalnokok mozognak, igen ajánlatos egy rövid összefoglalás keretében figyelemmel kisérni a lengyeleknek a hivatalnokság személyes ügyéről formált nézetét.

Ezért nem is lehet elvontan közigazgatási gépezetekről beszélni, mert ilyen Lengyelországban nem is volt, hanem csupán csak azon férfiakról, kik által a kormányhatalom vagy államhatalom, mely, a mint láttuk, a királyságon nyugszik és az országgyűlés szigorú ellenőrzése és igazgatása alatt áll, az állampolgárokra hat és e szerint mégis a modern administratióhoz hasonló valamit művel.

Azon tisztviselőknek, kikkel most találkozni fogunk, nem csekély számát a lengyel állam főfunctiójának — a milyenek a törvényhozás, az adó- és hadügy — megvizsgálásánál is meg fogjuk lelni. De talán kellemes lesz, ha akkor már ismerni fogjuk őket.

A tiz, tizenkét minister az egész köztársaság hivatalnokának tekinthető. Mert ha ezek nevüket felerészben a Koronától, felerészben pedig Litvániától nyerték is és némelyek leginkább itt, mások ott lépnek fel tevékenyen, mégis mindannyian a köztársaság főfelügyelő hatóságának: az országgyűlésnek felelősek, és az egyes területek tartományi követeivel szemben az egész köztársaság hivatalnokaiként foghatók föl. És gyakran egymást helyettesitették is a Korona és Litvánia miniszterei, a

Korona kanczellárja a litván kanczellárt, a litvániai marsall a Korona marsallját, úgy hogy egész világosan az egész állam tisztviselőinek tünnek fel.

Lengyelország és Litvánia miniszterei: a nagymarsall, kanczellár, alkanczellár, kincstárnok, udvari marsall (és 1768 óta a főhetman) többnyire csak a tizenhatodik század óta lépnek fel e határozott sorrendben és külön munkakörrel. Addig hivatali hatáskörüket csupán ideiglenesen és rendetlenül kinevezett férfiak töltik be, a mint a királynak éppen tetszik. Azon idő óta azonban mint elmozdíthatatlanok szerepelnek és elhalálozás esetén rendszerint az országgyűlésen pótoltatnak a király által. Nincsenek ugyan az országgyűlésnek formális számadásra kötelezve, de mégis éppen úgy alá vannak vetve kritikájának, mint a király.

Vajdák vagy várnagyok nem lehettek egyúttal miniszterek, hanem el kellett hagyniok állásukat ha a király az ő saját beleegyezésükkel miniszterekké tette őket.

Gyakran megtörtént azonban az is, hogy miniszterek lemondtak állásukról, hogy más senatusi méltóságot nyerjenek; így lőn II. Ágoston alatt egy Poniatowski Stanislav Litvánia kincstárnokából Maszovia vajdájává, és Dembinski Valentin már István király alatt királyi kanczellárságánál többre becsülte a krakkói várnagyságot.

Kezdettől fogva nem volt szabad két miniszterségnek egy kézben összpontosulnia; 1669 óta az is megtiltatott, hogy valaki egyidejűleg hetman és miniszter legyen. Erre az egyesítésre már Zamojski János adott sokszorosan megtámadott példát. Sőt ugyanazon család több tagjára sem voltak átruházhatók soha ezek az incompatibiliák, s ez az elv II. Ágoston megválasztásakor, per coaequationem jurium, Litvániára nézve is érvényre jutott.

A miniszteréknek sohasem volt szabad hosszasabb időre távol maradni a királytól, míg ellenben a többi senatorok mindig csak bizonyos időben voltak a királyhoz kötve. A miniszteréknek nagy befolyást tulajdonítottak a királyra; úgy gondolták, hogy különösen a hivatal-betöltések módjára tudnak erősen hatni, és a hivatalvadászok rendesen a miniszterek által iparkodtak magukat a király kegyeibe juttatni.

A király a külföldi utazások alatt is mindig néhány minisztertől volt körülvéve; a szász királyok németországi tartózkodásuk alatt mindig legalább egy alkanczellárt tartottak maguk mellett; így tehát theoriában a miniszterek tüntek fel tulajdonképeni közigazgatási tisztviselőkül, a kik által a kormányhatalom akarata kifejezésre jut; ha a király szót akart emelni az országgyűlésen, mind a tíz (később tizenkét) miniszter elébe állt, a négy marsall lebocsátott pálczákkal; egy nagymarsall lábával dobbantott és csöndet parancsolt a király számára.

A marsalli állásokat a Piastok alatt mint mellékes méltóságokat adományozták és ezek nem is birtak akkor még a későbbi fontossággal. Majdnem marsallszerű állás az is, melyet 1363-ban Wirsing, a krakkói városi patricius töltött be Kázmér király mellett. Niesiecki jezsuita szerint a marsallok sora 1364. óta, a nagymarsalloké 1366. óta kezdődik és mindkét méltóság már Jagello által hozatott be Litvániába is; határozottan nagyon koránra teszi. Dlugosz csak 1389-ből tesz említést nagymarsallról, okmányilag pedig csak 1436-ban kezd az udvari marsall szerepelni.

Rangban ugyan az utóbbi nem áll föltünően hátrább az előbbinél, sőt ellenkezőleg ugyanaz a czímzése van neki, mint amannak és mint minden első rangú világi senatornak:

wielmożny, magnificus, nagyhatalmú, de annyiban még is csekélyebbnek tekintetik, a mennyiben mindig csak ott léphet közbe, a hol a nagymarsall nem elegendő vagy ha az távol van. A czím különbsége mellett is mind a kettőnek ugyanaz a hatáskörük van s az udvari marsalli méltóság rendszerint a nagymarsalli hivatalhoz való előkészületnek tartatott, a mennyiben ebbe rendesen amabból léptek elő.

Ez a szó: marsall (marszalek, marsalcus) Lengyelországban nagyon különböző értelmekben lép fel; hiszen a XVII. és XVIII. században már a koldusoknak is — kik a lengyel városokban formális testületeket alkottak — megvoltak a maguk marsalljai! Alapfogalomként a *rendezés, rendbentartás* eszméjét lehet elfogadni. Mindenütt e czímmel köttetik össze és ezért minden marsallnak külső kitüntető jele: a pálcza (laska), első sorban természetesen az egész köztársaság marsalljai számára.

Ez a pálcza az új marsallnak, hivatalába való beiktatásakor, mindig a kanczellár által nyujtatott át és pedig a litván kanczellárok által. Ritkán avatta föl egyik marsall a másikat. A XVI. század óta, hivatalba lépéskor, az először Januszowski publicistától közzétett esküformát használták, mely szerint a marsall első sorban a király iránti hűségre, a hivatásában való becsületességre s a hivatalos titok megőrzésére tett fogadalmat.

A nagymarsallok legfőbb kötelessége, az udvari marsalloké is, ha őket helyettesítik, az, hogy a király biztonságáról és annak környezetében a rendről és nyugalomról gondoskodjanak.

Éppen ezért ők nemcsak az udvar előljárói, hanem a király tartózkodása helyén és a körül három mérföldnyi kerületben mindig, minden concurrentiát és feljebbe-

zést kizáró törvénykezési joggal birnak mindazon emberek felett, tekintet nélkül rendi állásuk különféleségére, a kik a biztonság és rend ellen valamit vétettek.

A királytól függött, hogy a kimért büntetéseken enyhítsen, de a vizsgálat vezetésében és az ítélethozatalban a marsall korlátlan úr volt. Így 1652-ben Radziejowskit, a Korona alkanczellárját, tehát egy vele majdnem egyenlő állású minisztert, becsületvesztésre és halálra ítélt, Varsó külvárosában elkövetett erőszaktétel miatt. És pedig a Korona területén a Korona nagymarsallja és ennek képviseletében az udvari marsall, Litvániában az illető litván tisztviselők birták ez ítélkezési jogot.

Ugyancsak a marsallok voltak felhatalmazva arra is, hogy a királyi tartózkodás helyén az összes árúk és kézművek árát szabályozzák és az elárusítóktól vásárvámot (targowe, forale) hajtsanak be, magánpénztáruk számára. Ha a marsall táborban volt, akkor a hetmannal közösen állapították meg az élelmi szükségletek értékét. Porosz városokban, Lengnich szerint, a marsall soha sem gyakorolhatta e felhatalmazást, mert a tanács nem hagyta azt magától elvitatni.

A marsall e rendőri czélokra külön csapat felfegyverkezett szolgát tartott magának és tekintélyes fizetést kapott, hogy minden feladatának, állásához mérten, eleget tehessen.

A király előtt, minden hivatalos útjában, a marsallok mentek fölemelt pálczákkal. Ők vezették a senatus üléseit is és mindent egybevéve, a legfontosabb hivatalnokokként szerepeltek. Szorosabb értelemben véve, csak azt képviselték ugyan, a mik egy modern államban a rendőri hatóságok lennének, és még ezt is csak korlátolt módon, de alapjában vége hatalmi sphaerájukban mégis

ők voltak a csírái annak, a miből az egész közigazgátást átölelő tevékenység fejlődhetett volna ki. Körülbelül olyan szakma volt ez, mint a minővel ma az osztrák «államminiszter» bir.

Varsó városa, mivel a XVII. században székvárossá lett, teljesen a Korona nagy marsalljának absolut hatalma alatt állott. Ő ott az interregnum alatt is megtartotta teljes hatalmát, csak éppen ítélkezési jogát kellett néhány választott capturbiróval megosztania.

A marsallok méltóságánál sokkal régibb a kanczellároké. Majdnem minden Piast-fejedelem, német mintára, okmányok és levelek kiállítására a kanczellárok szolgálatait vette igénybe. Lokietek királynak pedig már 1320-ban volt kanczelláriusa és viczekanczelláriusa. Mind a két méltóság egyenlőnek tekintetett, csakhogy az alkanczellár (podkanclerzy) volt többnyire a fiatalabb ember. Ellenben Litvániában e méltóságot csak sokkal később lehet kimutatni; még Niesiecki is megelégszik azzal, hogy a legrégibb litván nagykanczellárt 1499-re s a legrégibb alkanczellárt a következő század második felére teszi.

Mint a kormány minden kiadványának kiállítója, a kanczellár (kanclerz, cancellarius) hivatásának jeléül a pecsétet használta és pedig a két kanczellár pecsétje abban különbözött egymástól, hogy az egyik nagyobb, a másik kisebb volt. A mint gondolhatjuk, hivatalba lépésük alkalmával ezek is nagyon részletes esküt tettek, melyben többek között megfogadták, hogy nem adnak ki oly papir-okmányt, mely a királynak, vagy a köztársaságnak valamiképen hátrányára szolgálhatna. Tudniillik az irodából szó nélkül kimehettek a papir-irományok; a pergamentek kiadására azonban mindenkor a királynak kellett megadni az engedélyt.

Mivel a kanczellárok az országgyűlés tevékenységével sokféle összeköttetésben állottak, a szenátorok már nagyon korán feljogosítva érezték magukat, hogy halálozás esetében az állások betöltése iránt tanácsot adjanak a királynak. Később némiképen a tartományi követek is beleavatkoztak ebbe; mikor István király Zamojskit nevezte ki alkanczellárnak, a kamara köszönetet mondott a királynak e választásáért.

A kanczellári méltóságok az egyedüli miniszteri állás, melyhez egyházi rendű férfiak is hozzájuthattak. E hivatal keletkezése idejéből való reminiscentia volt, melyhez még későbbi időben is ragaszkodtak, hogy a litván és lengyel kanczellárok egyikének legalább papnak kellett lennie. Hiszen a középkor kanczellárjai, úgyszólván mindig, írástudó papok voltak.

És így az 1507. constitutio óta a főkanczellár mindig klerikus volt, ha az alkanczellár laikus volt, és megfordítva. De ha az elhalt nagykanczellár a világi osztályhoz tartozott, az újat az egyházi rendből kellett választani, és szintén megfordítva, úgy hogy mégis mind a két kanczellár egy ideig ugyanazon osztályhoz tartozhatott; ha csak — a mi a Korona területén szabály volt — az alkanczellár nem lépett elő főkanczellárnak, és e helyett lépett be megfelelő erő.

Daczára az alkanczellári állások a nagyobb pecséttel való e gyakori elcseréléseinek, 1505 óta mind a két kanczellári méltóságot egyenlőnek jelentették ki és minden tekinben egyenlőnek is vették.

A kanczellárság egyik előfeltétele a latin nyelvnek pontos tudása volt. E nyelv még a későbbi időben is használatos volt a lengyel mellett, noha már az 1565-ki constitutio a lengyelt ismerte el tulajdonképeni

törvényes nyelvnek. 1669 óta mindkét idioma egyenjogúvá tétetett minden pactum conventumban. De mint Magyarországban, úgy Lengyelországban is, az ország különböző részeiben uralkodó sokféle nyelvűség miatt, hosszú ideig a latin nyelv tartotta meg előjogát, mint irodai nyelv; és az egyedüli szellemi luxust, melyet a tizenhatodik század ismert, a cicerói latin irályt Lengyelország kanczellárjai előszeretettel ápolták. E tekintetben Tomicki és Zamojski tündököltek, és egészen a tizennyolczadik századig csakis ügyes latinistákat tartottak képeseknek a kanczellári állások betöltésére. A litván kanczellároknak a ruthén nyelvet tudniok kellett, mert egy a tizenhetedik század második feléig megtartott és constitutiókban is ismételt határozat: a litewski-statutum megkövetelte, hogy Litvániának minden speciális ügye ezen a nyelven tárgyaltassék.

A kanczellériák irományai külön oklevéltárakban őriztettek, az úgynevezett Metryka Koronna- és Metryka Litewskában. Ez archivumok vagy registraturák előljáróit, a regenseket és metricansokat, valamint a megkivántató felesküdt irnokokat minden kanczellár saját belátása szerint nevezi ki magának, és e hivatalnokokat az új kanczellár megerősítheti vagy elbocsáthatja. Mind a kanczellár maga, mind e hivatalnokok mindazon kiállított darabok után, melyek nem a köztársaság, hanem testületek vagy magánosok számára készültek, bizonyos díjat kaptak, mely nemes emberek számára mindenesetre nagyon csekély volt. Egyéb jövedelmeket törvénykezési működéséből húzott a kanczellár. A kanczellár négy vagy hat báró társaságában már Nagy Kázmér alatt fungált törvénykezési ügyekben, mint a király helyettese, és ez a működési tér évről évre nagyobbo-

dott, nevezetesen városi ügyekben, és még a tribunálok alakítása után is fennállott. A kanczellárok gyakran követségekkel bizattak meg; jelentékeny tevékenységet fejtettek ki az országgyűléseken, a hol a királynak és senatusnak a constitutiókhoz való javaslatait olvasták fel, a határozatokat pedig kinyomatták és a relationalis tartományi gyűléseknek küldötték szét. Itt a kanczellárok azon előjog tulajdonosaiként léptek föl, mely a királynak a törvényhozást illetőleg még megmaradt.

Szükség esetében a kanczellárok helyettesítették a marsallokat, sőt a hetmanokat is. Az interregnumok alatt azonban egy ideiglenes bizottság őket magukat is helyettesítette munkájukban.

Bizonyára nagyon régi méltóság volt a kincstárnoké (thesaurarius, podskarbi, skarbnik). Hivatali teendői azonban csak 1504-ben soroltatnak föl szabatosabban; ide tartozott az ország kincseinek őrzése, a kiadások és bevételek fölötti ellenőrzés és az ezekről való beszámolás, a pénzverési ügy gondozása; ezekhez mérten hangzott is a kincstárnak esküje; továbbá arra kötelezte magát, hogy a király megbizása és a tanácsosok és hivatalnokok tanácskozása nélkül nem kezdeményez hivatalos ügyeket. 1569-ben a Korona kincstárnokának teendőit a litvániaira is átruházták. Litvániának előbbeni kincstárnoki viszonyairól semmit sem tudunk; valószinűleg ebben is, mint másban, egyszerűen a Lengyelországtól elfogadó fél volt Litvánia. Az 1547-ki constitutióban van először említés litván kincstárnokról.

A Korona kincstára a krakkói királyi kastélyban volt; a Jagellók ideje óta csupán ékszereket és fontos okmányokat tartalmazott ez. Pénzt nem helyeztek el benne; az állam összes tőkéit a kincstárnok személyesen magánál

tartotta. E kincs fölötti felügyeletben az 1573-ki constitutio szerint a thesaurarius osztozott hét senatorral, a kik a kincstár hét különféle zárjához való kulcsokkal voltak mindannyian ellátva és ezenfelül az ajtót mindegyik még külön le is pecsételte. Az általános confoederatiók határozata folytán 1587 óta minden interregnumban foganatosították a kincstár egy-egy revisióját; külön országgyűlési határozatra még az 1599., 1685., 1726., 1736-ki években is. Ilyen esetben a hét senatori kincstári őr mellé ellenőrzés végett egy tartományi képviselőkből álló küldöttséget rendeltek.

A litván kincstárt illetőleg, mely nagyrészben csupán okmányokat tartalmazott és Wilnóban volt, nem lehet ugyanily arányú, hasonló gondoskodást kimutatni; azonban ez a gondosság nem védte meg a Korona kincseit sem az országos drágaságok lassankénti kevesbedésétől, melyek, mikor azokat az országgyűlés megbizásából 1792-ben utoljára megszemlélték, nagyon csekély számúra olvadt össze. Így tehát azon jegyzékeknek, melyeket a kincsek minden újabb revisiója alkalmával már Zsigmond Ágost óta készítettek, nem volt egyéb hasznuk, mint hogy megállapítsák a kincsnek szemtelen módon való folytonos meglopását. A kincs nagyobb biztonsága kedvéért, a tizenhetedik században ugyan létrejött a custos coronarum állása, melynek Litvániában a skarbny-é felelt meg; ezt a király legtöbbnyire papoknak adományozta, a kik aztán az assessorialis törvényszéken tanácsadói, a referendarius törvényszékeken pedig határozati szavazatot kaptak; de e custosok, hivatalos működésük eredménytelenségével, csak azt mutatták, hogy az a baj, mely a lengyel államot dúlta, annak legkisebb sejtjéig elterjedt már és hogy a fokozódott administrationalis

tevékenység itt már palliativ módon sem volt képes hatni.

A tizenhetedik század óta tehát a kincstárnok tulajdonképeni hivatala a köztársaság pénztárának kezelése volt. Lengyelország és Litvánia podskarbijának zacskóiba kellett összegyűlni az országgyűlés megszabta adókból befolyó jövedelmeknek. A kincstárnokok azután fedezték a kiadásokat, a hogy éppen lehetséges volt, és minden rendes országgyűlésnek beszámoltak. Az országgyűlésnek feloszlatása felmentette a kincstárnokokat e kötelezettség alól; érthető, milyen kilátásaik nyiltak itt nekik és tudjuk, hogy éppen a kincstárnokok menynyire hatottak az országgyűlésre. E hivatalnokokban már alig tételeztek föl önzetlenséget; azok az államügyek, melyek a kincstárnokok kezein mentek át, összefolytak az ő magánügyeikkel; következésképen az 1726-ki és az 1736-ki országgyűléseken az elhalt kincstárnokok magánörököseinek kellett beszámolniok.

Mint a kincstárnokok nyilvánosan kijelentették, — önigazolásukra, mikor hiányok mutatkoztak — sokszor a saját pénzüket voltak kénytelenek hozzátenni, csakhogy az állam legszükségesebb kiadásait fedezhessék és végre odajutott a dolog, hogy a kincstárnokok az országgyűlés előtt nagy hazafias áldozatnak tüntették föl, ha hivatalukat továbbra is vezetniök kellett. Fáradozásaik jutalmául meglehetősen magas fizetést is kaptak, melyet az állami bevételekből tartottak vissza maguknak, mindig legalább is 60,000 frtot kaptak, gyakran 100,000, vagy 120,000 frtot engedélyeztek nekik. A pénzverési ügyön kívül, melyben a kincstárnokoknak mindig csak a király, később az országgyűlés utasításai szerint kellett eljárniok, még az üresedésben levő starostaságok és

az interregnumban a királyi korona-birtokok igazgatása is hozzájok tartozott.

A Korona és Litvánia tulajdonképeni kincstárnokának elhalálozása vagy távolléte esetében, mind a két ország udvari kincstárnokai fungáltak, kik különben nem tartoztak a senatushoz. Ha egyik udvari kincstárnok is hiányzott, akkor az országgyűlés a pénzügyek ideiglenes vezetésére egy senatort vagy más tisztviselőt nevezett ki. Az udvari kincstárnok hivatala éppen oly régi volt, mint a főkincstárnoké, de jelentőségre nem tett szert; sőt az udvari kincstárnokok soha nem is támasztottak igényeket a senatusi rangra. Úgyszólván csak czímzetesek voltak, mivel a királyi korona-birtokoknak rájuk bízott kezelése kevés jelentőséggel bírt.

A köztársaság fizetett hivatalnokai voltak még a hetmanok, számszerint négyen, nagyhetman és tábori hetman Lengyelország és Litvánia számára. De csak a két nagyhetmannak volt 1768 óta senatori rangja; évenként 120,000 frt fizetést húztak; a tábori hetmanoknak, kiknek rendeltetésük volt amazokat halálozás vagy távollét esetén helyettesíteni és utódaikká lenni, 80,000 forintjuk volt. Mindkét hivatal a Korona területén csak nagyon későn fejlődött ki élethossziglan tartó méltósággá, Litvániában pedig még később; az első állandó nagyhetman Zamojski János, az első tábori hetman Zólkiewski Stanislaw volt. A hetman feladata (a czím német és a mai Hauptmannak felel meg) a hadviselés és a hadügy igazgatása volt; ez a hivatal tehát csak akkor válhatott élethossziglanná, mikor már állandó hadsereg volt, a XVI. század vége óta.

A hetman hatalma nagyon félelmes volt; az országgyűlés sokszor veszedelmesnek találta. Hivatalba lépésük-

kor esküvel kellett kötelezniök magukat, hogy nem avatkoznak semmiféle választási ügyekbe és hogy az interregnum idejében külföldön tartózkodnak.

A zsoldos hadsereg egyedül e tábornokok fenhatósága és ítélőszéke alatt állt, s nekik esküdött hűséget; a hetmanoké voltak a foglyok, a váltságdíj és a zsákmány. A Korona hetmanjai fel voltak hatalmazva arra, hogy a tatárokkal önállóan tárgyalhassanak és egyezségeket köthessenek; ez valószinűleg onnan származik, hogy a tábori hetman azon hivatalnokból lett, a ki a XV. század óta a tatár határ hosszában a legnagyobb hatalommal volt felruházva és néha Capitaneus Podoliae czím alatt említtetik.

A nagyhetmánoknak ismertető jelül rövid, nehéz tábornagyi pálczájok (bulawa) volt; azon sajátságos megtiszteltetésben is részesültek, hogy nyilvános lakomák alkalmával egy sült csikó volt előttük az asztalon; oly szokás, mely valószinűleg, mint a lengyel hadviselés annyi más szokása, tatár eredetű. A nagyhetmanok, az utolsó király uralkodásáig a hasonlíthatatlanul leghatalmasabb hivatalnokok voltak; ha Lengyelországban valaki egyáltalában képes lett volna államcsinyt véghezvinni, úgy ők lettek volna azok. Köztük és a király között természetes antagonismus állott fenn; gyakran féltek attól, hogy az államban absolut hatalomra törekednek. Sobieskinek, a Korona nagyhetmanjának királylyá való megválasztásába bizonyára ez a félelem is belejátszott; az ember, mint király ártalmatlan volt.

Részint tehát, hogy e hadvezérek tekintélyét még jobban ne növeljék, részint a természetes ellenszenvből kifolyólag, melyet a parlamentaris gyülekezetek éreznek a hadi hatalom képviselői iránt, tagadták meg a helyet

a senatusban oly hosszú ideig a nagyhetmanoktól; mikor e helyet engedélyezték nekik, mindjárt meg is kisérlették, hogy őket az egyszerű közigazgatási hivatalnokok rangjára degradálják s a köztársaságot folytonos aggodalmaktól megszabadítsák.

HARMADIK SZAKASZ.

A Korona és Litvánia méltóságai.

Habár a felsorolt összes hivatalnokok már czímök és hivatásuk szerint, lengyelekre és litvánokra oszlottak szét, mégis az 1569-ki unióval megalkotott egész állam alkalmazottainak tekinthetők, mert mindannyian az országgyűlésnek voltak felelősek és e hatóságban hivatalos minőségükben ők maguk is részt vettek és mert a litván és lengyel hasonnevű miniszterek egymást collegiálisan helyettesítették és mintegy kisebb testületeket alkottak.

Élesebb válaszfal volt azon méltóságok között, melyek szintén Lengyelországtól és Litvániától nyerték elnevezésüket, de a senatuson kívül állottak és inkább szakszerű, mint politikai jelleggel birtak.

E hivatalnokok között a legmagasabb rangot foglalták el a főtitkárok; egy-egy Lengyelország és Litvánia számára. Ezt a hivatalt a Korona 1504-ben alkotta és majdnem mindig papoknak adományozták, reményt nyujtva püspöki vagy kanczellári állásra. A titkár jogai körülbelül hasonlók is voltak a kanczellár jogaihoz, csakhogy inkább állt személyes érintkezésben az állam fejével, mint emez. A törvényszékeknél és az ország-

gyűlésen gyakran használták őket javaslatok és más nyilvános irományok felolvasására.

Referendarius kettő-kettő volt Lengyelország és Litvánia számára, kik közül 1507. óta az egyik szokás szerint az egyházi rendhez tartozott. Ők körülbelül az voltak, a mi a régi Francziaországban a maitres des requêtes, naponként dél felé kérvényeket és panaszokat vettek át s ezekről a kanczellároknak vagy a királynak referáltak. Ámbár ezek, a határozatainak eredménytelensége miatt sajátságos 1538-iki constitutio szerint ki voltak zárva a birói működésből, Zsigmond Ágost óta mégis résztvettek a királyi törvényszék különféle fajtáiban.

A *kamarási* méltóság egyike volt a legrégebbieknek; már a legelső Piastok alatt is előfordult. A XV. század óta Litvánia számára komornik, succamerarius, podkomorzy is volt. E hivatalnokok kötelessége a király személyét illető védelem és gondozás volt; jelvényük egy arany kulcs. Ez a hivatal gyakran lépcső volt a marsalli méltósághoz; befolyásos is volt, mert tulajdonosa mindig a király körül tartózkodott.

A *zászlóvivő* (chorazy, vexillifer) Lengyelország és Litvánia számára majdnem egyidejűleg merül fel a XV. században, mint állandó tisztviselő. Realis dolga nagyon kevés volt. A kurlandi és néha a porosz herczegek hűbéradományozásaikor a hűbéri zászlót tartotta.

Csak a XVI. században lehet a *kardhordók* (miecznik, gladifer) nyomaira akadni Lengyelország és Litvánia számára. Koronázásoknál, temetéseknél és eskütételeknél kellett jelen lenniök. Az ő kardjukkal ütötte lovagokká a király a koronázó ünnepélyen equites aurati-knak kiszemelt városi polgárokat is.

Nagyon régi, de nagyon is gyorsan tiszteletbeliekké

lett hivatalnokok voltak a lengyel és litván fő- és allovászmesterek (agaso, subagaso), úgyszintén a vadászok és udvari vadászok (venator, venator curiae).

Koronázások- és más ünnepélyes alkalmakkor, elnevezéseik szerint működtek a Korona és Litvánia konyhamesterei, serlegtartói, fölszeldelői, asztalnokai, alasztalnokai és pohárnokai.

A metricansok, regensek és a négy kanczellár többi alhivatalnokai, a kik meghatározatlan módon részint egyházi, részint világi rendűek voltak, tulajdonképen nem ide tartoznak, mert nem maga a király nevezte ki őket.

Az assessorialis bíróságok határozatait a két *ítéletjegyző* (notarii decretorum) állította ki, a kiket és pedig egyet-egyet Lengyelország és Litvánia számára, a király nevezett ki. Ezekről Mihály király pactum conventumai tesznek említést.

Törvényszéki ügyekre Litvániának külön még négy *főjegyzője* volt (notarii magni).

Ezenkívül a Korona területén két, Litvániában három *kincstári íródeák* volt, kik a pénzügyi szakban voltak elfoglalva. A két első közül az egyik mindig egyházi, a másik világi volt.

A főbíróságoknál politikai vétségekben és más fontos bűnügyekben mint közvádlók a lengyel és litván instigatorok és viceinstigatorok szerepeltek.

Mint a királytól kinevezett katonai hivatalnokok, Lengyelország és Litvánia számára egy-egy tábori jegyző (notarius campestris) és szállásmester (obożny) voltak alkalmazva. 1776-ig a hetman nevezte ki a lengyel és litván fő- és tábori őrmestereket (strażnik).

Külön tisztviselőknek tekintették Lengyelországban 1637. óta, Litvániában 1638. óta a tűzérség generalisait, kik

közül egy a Korona területén volt, egy pedig a nagyfejedelemség számára.

A lengyel kocsimester méltóságáról, mely egykor valószínűleg Litvánia számára is megvolt, 1633. óta semmit sem lehet hallani.

NEGYEDIK SZAKASZ.

A tartományok és csoportok hivatalai.

Lengyelországban nem voltak tulajdonképeni tartományi méltóságok. A nagy-lengyel és kis-lengyel főstarostákat ugyan a tartományok képviselőinek tekintették, azonban semmi esetre sem számíthatták hatáskörükhöz a tartomány területét.

A nagy-lengyelországi főstarosta valószínűleg a magnus judexből származott, kivel a XIII. század óta találkozunk Nagy-Lengyelországban; de ennek mint főbirónak csupán a poseni és kalischi két vajdaság starostái voltak alárendelve és maga igazgatta e főváros grodjait. 1454. és 1538. óta e főstarostának nem volt szabad egyúttal Posen vagy Kalisch vajdájának vagy várnagyának lenni.

Kis-Lengyelország főstarostájának a tizenhetedik század óta a krakkói starosta nevezte magát, de ő még ezt a vajdaságot sem igazgathatta egészen, hanem három más starosta állt még alatta. Kárpótlásul azonban ez a méltóság csaknem rendszerint a krakkói vajda kezében volt.

A három porosz palatinatusságnak a thorni békekötés óta külön kincstárnoka volt, a ki a porosz általános gyűléstől megállapított adókat szedte be és rend-

szeres fizetést és illetékeket húzott. 1500. óta porosz kardtartó is volt, holott a János Kázmér alatt támadt porosz zászlósúri méltóság nem tartotta fenn magát.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

A vajdaságok és kisebb kerületek igazgatása.

Lengyelország tulajdonképeni administratiója a vajdák és várnagyok vállain maradhatott volna, mint a hogy ez a tizenharmadik századtól fogva egész a tizenötödik századig történt, ha az államhatalom növekvő gyengesége miatt a közigazgatási dolgok köre annyira össze nem szorult volna, hogy a mágnási osztály urai nagyon is megvetésre méltónak találták, hogy még mindig annak szenteljék életük munkáját; és ha a souverain nemeseknek a vajdaságokban és kerületekben rendszertelenül, sőt minden szokás szentesítette szabályok nélkül megtartott ősi gyűlései nem képviselték volna az államban az irányadó hatalmat. E hivatalnokok nem tehettek egyebet, mint hogy kénytelenek voltak jó képet csinálni a rossz tréfához; megkisérlették, hogy az országgyűléseken politikai befolyáshoz jussanak és a tartománygyűléseken való élénk részvéttel iparkodjanak személyes tekintélyüket megőrizni. De jogilag ott csupán ugyanannyit számítottak, mint a területnek minden más nemesi születésű és birtokos lakosa, kinek ők czímzetes sáfárai voltak.

A vajda működése csakis saját tartománya átalános fölkelősereg vezetésére, a zsidóság fölötti biráskodásra és kis számú rendőri functióra, — a milyenek voltak a portékák árának meghatározása és a mértékek és súlyok ellen-

őrzése, — szorítkozott. A két utóbbi feladatnak rendszerint eléggé megfelelt az alvajda, vicepalatinus, podwojewodzi, a ki a vajda által, ennek korlátlan akarata szerint kinevezett, jó házból való birtokos nemes ember volt. Ez működéséből tekintélyes összegeket húzott, de mint minden nem közvetlenül a királytól kinevezett hivatalnokot lenézték. Ezek az emberek valóban dolgoztak hivatalukban; rá voltak utalva bevételeikre, mert többnyire szegény, ismeretlen nemzetségekből származtak; alárendelt állásukból magasabbra ritkán jutottak.

A vajdát, mint hadvezért, helyettesítette és támogatta vajdaságának nagy castellánja, ki a vajdaságtól kapta elnevezését. A kis castellanoknak vagy kerületi várnagyoknak — kik gyakran tekintélyes számban voltak; így a poseni vajdaságban voltak: mezeritzi, rogaseni, schrimmi, primenti, krieveni és santoki castellanok — a senatusban való részvétükön kívül, semmiféle hatáskörük sem volt.

Minden hatalmuk, melylyel egykor birtak — mert hiszen Jagello Kázmérig a feljebezés nélküli vérhatóság jogát birták, — a starostákra ment át. A grodstarosták képezik a par excellence hivatalnoki kart a lengyel birodalomban, mihelyt ez a tizenötödik században mindenkorra oly sajátságos jellegét ölti magára; voltaképen ő általuk lép az államhatalom az államtársadalommal abba a folytonos érintkezésbe, melyet Lengyelországban is e kifejezéssel: administratio, kell jeleznünk. A starosta hivatala volt egyszersmind az egyedüli, mely számot tarthatott állambirtokok haszonélvezetére; és e két fogalom: starosta és királyi tulajdon élethossziglani birtokosa annyira egybe voltak olvadva, hogy olyan férfiakat is neveztek ki starostáknak, a kikre a király birtokhasználatot ruházott át, minden biráskodási vagy kormányzati hatás-

kör nélkül. Ez utóbbi capitanei sine jurisdictione, starostowie niegrodovi-k, államjogi tekintetben nem jönnek további számításba; ők nem voltak hivatalnokok. De fájdalom, a lengyel viszonyok felfogásában sok baj származott ezeknek a csupán rossz szokásból úgynevezett starostáknak a grodstarostákkal való elcseréléséből.

A tizenötödik századtól fogva egész a köztársaság utolsó idejéig tudniillik sokszor volt rá eset, hogy egy ilyen czímzetes starosta tekintélyes számú, néha tízre felmenő, jövedelmező tiszteletbeli starostaságot összehalmozott kezeiben; jóllehet mind a két szász házbeli királyok pactum conventumai azt rendelték, hogy senki se kapjon kettőnél több, nagyjövedelmű királyi birtokot; a köztársaság minden tartománya számára a szokás által szentesített volt a tizenhetedik század óta a jus communicativum is, t. i. a király birtokainak haszonélvezetét nem csak egyes férfiaknak adományozni, hanem ezek elhalálozása esetén feleségeiknek és néha gyermekeiknek is.

Habár a cumulatiót és a jus communicativumot igen gyakran alkalmazták nemcsak a tenutákra és tisztartóságokra, a mint a biráskodási jog nélkül haszonélvezetre adományozott királyi birtokokat tulajdonképpen nevezték, — hanem a több rendbeli tilalom ellenére, a határstarostaságokra is, melyek Ukrainában és más vörösorosz tartományokban lévén, tulajdonosaikat a tatárok és törökök ellen folytonos fegyveres készenlétre kötelezték — a grodstarostaságok vagyis a valódi starostaságok gyakran tekintélyes birtok-complexumaikkal kimutathatólag mindig csak férfiaknak adományoztattak, és ritkán birt valaki egy grodstarostaságnál többet. Az 1562-ki constitutió, két grod birásáért az illető tulajdonost örökö-

hető földeinek elkobzásával, kétszáz márka pénzbüntetéssel és az egyik, később adományozott gród elvesztésével fenyegeti meg.

Igaz ugyan, hogy e méltóság adományozásában sokkal nagyobb mértékben tekintettek a származásra és befolyásra, mint a képességre és képzettségre, és a munka terhe rendesen a többi nemes vállain nyugodott, kiket a királytól kinevezett starosta szabad tetszése szerint választott magának helyettesekül és segédekül: de átalánosságban a köztársaság összes hivatalnokai közül leginkább a starosta úr volt ráutalva a kötelességszerű munkálkodásra.

A starosta méltósága nem hasonlítható össze egy modern administrationalis hivatallal sem; távoli hasonlatosságban áll vele az angol Justice of the Peace; Cromer így nevezi: «őre és védője nemcsak a királyi kastélynak, hanem a békének és nyugalomnak is». Németországban az Amtmannok, Csehországban a kerületi kapitányok, Magyarországban a szolgabirák régebbi állása áll hozzá körülbelül legközelebb.

E czím: starosta, ó-szláv eredetű és arra a tisztán patriarchalis ősi alkotmányra emlékeztet, a melyben a lengyelek is az ezredik évig éltek. A legöregebbnek, mert az a szó ezt jelenti, kellett bizonyára végezni a birói teendőket, melyek miatt az emberek leginkább érezték szükségét az államiakhoz hasonló kötelékeknek. A birói működés, nevezetesen a vérbiróság és a többi törvényszékektől hozott ítéletek végrehajtása maradt is a starosta legkiválóbb ismertető jele, és a starostákat, kiket később e latin kifejezésekkel: capitaneus, praefectus neveztek, kétségkívül az első századok judexeiben kell keresnünk.

A starosták számát a köztársaságban nem lehet pontosan meghatározni; a kérdésről nem adnak felvilágosítást sem a törvények, sem a törvénykezési rendtartások, sem az ország fennállása alatt ezekről írt könyvek. Körülbelül másfélszáz grodra következtethetünk, átlag minden vajdaságra négyet számítván. A grodok száma nem is volt állandó, a tizennegyedik századtól fogva a tizennyolczadikig mindig szaporították. A porosz tartományokban és Litvániában, úgyszintén a Korona némely helyein, a vajda székvárosának grodjában egyszersmind starosta is volt mindig; a többi starostai állások is igen gyakran a vajdák és várnagyok kezeiben voltak, jóllehet különféle constitutiók, így különösen az 1538-iki, megtiltották a senatoroknak, hogy azon tartomány keretén belül, melynek nevét viselték, grodot igazgassanak.

A starosták, mint ilyenek, daczára nagy befolyásuknak, még sem álltak azon hivatalnokok hosszú sorának élén, a kikkel minden vajdaság, gyakran még egész kicsiny tartományok is, melyektől még csak egy senator sem kapta elnevezését, mint p. o. a terra Wschowensis és a sziléziai határon fekvő fraustadti tartomány is büszkélkedett. A dignitarius terrestris-ek rangfokozata 1436-ban a következő volt: kamarás, zászlóvivő, starosta vagy biró, asztalnok, pohárnok, vadászmester, albiró, alasztalnok, alpohárnok, kardhordó, kincstárnok, wojski, lovászmester. 1611-ben e rendet következőképen találjuk megváltoztatva: kamarás, starosta, zászlósúr, tartományi biró, asztalnok, serlegtartó, albiró, alasztalnok, pohárnok, vadászmester, wojski, tartományi jegyző, kardhordó, alwojski, kincstárnok. A porosz tartományokban és Litvániában e tizenöt tartományi hivatal sorrendje más volt, de mindenütt és mindig a kamarás a starosta fölött állt.

E méltóságok legtöbbje igen régi; az ország fölosztásakor minden vajdaságban és kisebb kerületben életbe léptek; a tizennegyedik század óta a lengyel hatalom egyesülése és kiterjeszkedésekor pedig megszaporították és mindenhová szétplántálták őket, a meddig csak a lengyel jogar elhatott.

E hivatalnokok mindegyike állíthatott magának helyettest gyakorlati functiói számára, de ezek aztán nem számíttattak tisztviselőkül; így nevezetesen sem az alstarosta vagy surrogator, sem a várgróf és a grodjegyző, kiket a starosta nevezett ki. De a tartományok tisztviselőit sem mindig a király nevezte ki. Lengyel-Poroszországban p. o. a nemesség választotta meg tartománygyűlésein az összes főtisztviselőket, kivéve a kamarásokat, kiket, mert porosz senatorok, a király nevezett ki. A Korona egyéb részeiben pedig a tartományi birák, ezeknek albirái és a tartományi jegyzők, úgy szintén a kamarások oly módon újíttattak meg, hogy e hivatalnokok egyikének elhalálozása utáni hat héten belül választó tartományi gyűlés ült össze és az újra betöltendő méltóságra a királynak négy jelöltet ajánlott, hogy az elhunytnak utóda ezeknek egyike legyen. Litvániában ilyen módon választották az állandó nemesi marsallokat is, kik a tartományi gyűléseken elnököltek, továbbá a zászlóvivőket is.

Poroszországban a kamarásoknak nem volt tényleges dolguk; különben pedig a nemesi szomszédok közötti határvillongásokat csendesítették el, vagy az általuk kinevezett alkamarások, kiket azonban komornicy-nek, camerari-nak neveznek, míg a tisztviselő, kit félreértések kikerülése végett kamarásnak kell czímeznünk, podkomorzynak, succamerariusnak neveztetik. Valóban figye-

lemreméltó, hogy ellentétben a német szokással, a főczímet ott is adományozzák, a hol nincs al-, sok lengyel hivatalnok, a ki fölött nincs fő-, al-nak czímeztetik; sőt hogy az a hivatalnok, kit ez előszócskával: pod (al) különböztetnek meg, részben fölötte áll annak, a ki az egyszerű czímet viseli. Így a Litewski podskarbi a skarbnik fölött, a Korona és Litvánia, úgyszintén az egyes tartományok podczaszy-ja pedig a cześnik fölött áll; és így sajátságos módon a komornik lenézett alantasa a podkomorzynak, ki rangja szerint a senatorok után következik és helyettesíti őket ott, a hol nincsenek senatorok, mint p. o. a fraustadti tartományban.

A zászlóvivőnek csak az átalános népfölkeléskor kellett teljesíteni vagy teljesíttetni kötelességét. A tartományi biró, az albiró és a tartományi jegyző alkották a tartományi törvényszéket, a ziemstwo-t.

A wojskinak, tribunus, az átalános népfölkelés idejére, melyet ő maga nem követett, rendőri hatalma és birói hatásköre volt; továbbá a grodstarostát támogatta kötelességeiben; hasonlóan az alwojski.

A tartományok kincstárnokának semmi dolga sem volt; a valódi adószedőket a tartományi gyűlésen mindig időközönként választották. A többi hivatalnokok mind csak czímzetesek, éppen úgy, mint azok a külön hivatalnokok, kik még a litván tartományokban voltak, mint a ciwoń, a hídmester, építőmester és több efféle. A ciwoń vagy tiwon (orosz szó) Czacki szerint eredetileg valami adószedő-féle volt, ki azonban a tizenhatodik század óta csak nagy tekintélyét és a nagyfejedelmi birtokokból befolyó tekintélyes jövedelmét tartotta meg. 1764-ben a samogitiai ciwońnak azon jogokat adták, melyeket a korona kamarása gyakorolt.

Senkinek sem lehetett egyidejűleg két tartományi hivatalt viselnie és a ki nem volt belföldi, annak soha sem lehetett sem magas, sem kisebb méltóságot nyerni. A külföldieknek a közigazgatásból való eme. kizárásával, melyet Lengyelországban kiváló következetességgel vittek keresztül, a köztársaság csak az angol állammal áll párhuzamban. Ez a nemzeti hivatalnoki hierarchia azonban, melynek tüzetes kifejlesztésével a lengyel törvényhozás tekintélyes része foglalkozott, Lengyelországban nem hozott áldást az állam egészére. Minél jobban kifejlődött a nemesi demokráczia, annál öntudatosabban törekedtek arra a czélra, hogy mindig több hivatalt teremtsenek és azoknak cumulatióját megakadályozzák, csakhogy minél nagyobb számú család vehessen részt a megtiszteltetésben és élvezetekben, melyeket az állam képes volt nyujtani. A hivatalnokoknak az állam polgárai iránt bármily módon teljesített tényleges szolgálatáért, régi időktől fogva szabott járandóságok (czesne, pamiętne, przysięzne) voltak megállapítva, úgy hogy a hivatallal esetleg járó fáradozást soha sem teljesítették ingyen, habár fizetés nélküliek voltak is.

Lengyelország csak kis mértékben hasonlított Göthének azon legjobb köztársaságához, «mely az uralkodó félre terheket rak, nem előnyöket». És mivel a kötelességteljesítés fogalma, melynek a hivatalokkal egybekötve kellett volna lennie, állandóan háttérbe szorult, az állami tevékenység is, melynek a hivatalnokoktól kellett volna kiindulni, mindig jobban és jobban elenyészett.

HATODIK SZAKASZ.

Utolsó reformkisérletek.

Bármily nagy befolyást gyakorolt is az absolut királyság eszméje az újabb századok állami életének sikereire, még sem lehet eltagadni, hogy nagy része volt e vívmányokban a kormányhatalom eszközének: a közigazgatási apparatusnak. A lengyel köztársaság élete is kétségkívül hosszabb tartamú lett volna, még a lengyel királyság teljes újjászületése nélkül is, ha e modern gépezetet összes kerekeivel, emeltyűivel, csavarjaival idejekorán működésbe hozták volna. Poniatowski uralkodása alatt már késő volt, annyival inkább, mert az intéző hatalmat, melyet az átalakított administratio fölébe akartak helyezni, nem a királyra, nem is egy állandó ministertanácsra, hanem egy, minden két évben újra választott nagyszámú választmányra ruházták.

«Állandó tanács»-nak nevezték az 1775-ben Oroszország közreműködésével decretált központi kormányzati collegiumot. Ezen 1791-ig fennállott alkotás magva nagyon régi volt. A Jagellók óta azt tartották, hogy a király, mint a közigazgatás intézője, fontos határozatokat csak néhány consiliarius, azaz senator tanácsára hozhat és 1573. óta ezt az elvet törvényben is szorgalmazták. Azon idő óta sok constitutióban említtetnek «a király oldalán levő tanácsosok» vagy «a residealó senatorok», kik, számszerint négyen, mindig a király körül tartózkodni és neki minden, hivatalnokai útján keresztülvinni szándékolt közigazgatási munkájában, úgyszintén a tisztviselők tisztújításában is tanácsot adni tartoztak. A köztársaság első felosztása után ezt az institutiót oda terjesztették ki, hogy az országgyűlés a senatusból és a lovagrendből minden két évben 36 személyt válasz-

szon, tizenkettőt-tizenkettőt minden tartományból; ezek az egyes országgyűlések közti szünetekben, a király elnöklete alatt helyettesítették a souverain nemesek tömegét, és tekintélyes fizetéseket húztak. És pedig egészítse ki magát az állandó tanács mindig három püspökből, kik között mindig a primás is ott legyen, tizenegy vajdából és várnagyból és négy miniszterből és a lovagrend tizennyolcz tanácsosából (konsyliarze). Az utóbbiak közül válaszsza a Rada Nieustająca a maga marsallját; titkárát pedig, kinek csak tanácskozó szavazata volt, az állam referendariusai és jegyzői közül. Az állandó tanács minden jogi határozatait és magyarázatait, — melyek nem sokára több vastag kötetre rúgtak, — jogerőre emelték, továbbá törvénykezési jogköre is volt az állandó tanácsnak, és parancsokat osztogathatott az instigatoroknak. Határozatait szótöbbséggel és, tetszés szerint, nyilvánosan vagy titkosan hozta.

A állandó tanács minden üresedésben levő senatusi állásra három jelöltet terjesztett föl a királynak, kiknek egyikéhez kötve volt, azon kívül intézte az egész közigazgatást. E végre nemcsak in pleno hozta meg határozatait, hanem öt osztályra oszlott, t. i. a rendőri vagy legszorosabban vett közigazgatási osztályra, a jogira, a kincstárira, a hadügyire és a külügyire.

Minden osztálynak nyolcz tagja volt, a külügyinek csak négy. Az első szakosztály hatalma, melyben Lengyelország vagy Litvánia marsalljainak egyike elnökölt, nem terjedt tovább, mint a szabad királyi városokra, ellenben a többi szakosztálynak, melyeknek élén mindig az illető miniszterek egyike állt, nagyon kiterjedt hatalma volt. Sőt a primás elnöklete alatt ülésező külügyi szakosztálynak az a joga is megvolt, hogy idegen államokkal érvényes szerződéseket kössön.

Ez az utóbbi intézkedés bizonyára orosz inspiratio folytán jött létre, mert az orosz követnek, ki az angol Coxe szerint, akkoriban úgy székelt Lengyelországban, mint annak tulajdonképeni uralkodója, könnyebb volt négy személyt megvesztegetni, mint az egész állandó tanácsot vagy éppen az országgyűlést. Mivel az állandó tanács, eredetéhez hiven, máskülönben is minden tettében orosz befolyást árult el, a reformpárt azt halálosan gyűlölte és e szerint a négy éves országgyűlésnek egyik főteendője volt ezen, 1775-ben keletkezett intézmény eltörlése s annak helyettesítése egy másik: a straż (őrség) által. A straż államtanács volt, mely állt a primásból, a rendőri-, igazságügyi-, hadügyi-, pénzügyi- és külügyi öt miniszterből és két döntő szavazattal nem biró titkárból. Ez a straż természetesen sokkal gyorsabb és czélirányosabb ügymenetet tett lehetővé, és absolut permanentiája miatt sokkal következetesebben tudott működni, mint az állandó tanács. Alatta álltak az országgyűlés által időszakosan kinevezendő nevelésügyi-, rendőri-, hadügyi- és kincstári bizottságok.

Azonban más idők és más környezet lettek volna szükségesek, hogy e jóakaratú intézkedések a szándékolt módon hathassanak. A targowiciek és az orosz hadsereg betörésevel szemben a jól kitervezett gépezet, mely egy évi fennállása alatt különben sem dolgozott valami nagy odaadással, felmondta a szolgálatot és annak névleges intézőjét, Szaniszló királyt csúfosan elhagyták; ez államban hiányzott már az eleven, erős fogantyú.

Mind eme reformkisérletekből kifolyólag ugyan sokat beszéltek és nagyon sok actacsomót irkáltak össze, de a lengyel állam egyes közigazgatási ágainak összekuszált ügyében, melyeket most sorjában át fogunk tekinteni, a

törvénykezésben, a közgazdaságban, a hadi szervezetben, a jóakaratú törvények és a központi igazgatásban behozott változtatások semmit sem javítottak, említésre méltó rendőrséget nem is szerveztek, az egész administratió egységes összefoglalása elmaradt és ezért Lengyelország nem tudott kifelé tiszteletet parancsoló állásra szert tenni. Az állami tevékenység egyes ágaiban minden áron új életre keltő szellemet akartak ugyan támasztani, de a hol a kormányhatalom, mely minden állam életében az ősi erő, halálos marasmusba esett, ott nem lehetett semmiféle homunculust destillálni.

TIZEDIK KÖNYV.

Jogszolgáltatás.

Giebt doch die Beschaffenheit der Gerichte die genaueste Einsicht in die Beschaffenheit irgend eines Reiches.

GÖTHE, Werke, XXII. 93.

ELSŐ SZAKASZ.

A lengyel törvényszékek helyzete.

Az 1789. óta, elvont föltevések alapján, alkotott sok mindenféle alkotmánylevél daczára is a «három hatalom» szétválasztása egy modern államban sem nyert magasabb jelentőséget a valódi államjogra nézve; eddig az állam többi functiójától való különválasztásra csupán a törvénykezés bizonyult keresztülvihetőnek, és a birói hatalomnak a legtöbb alkotmányos államban aránylagos függetlenséget biztosítottak is. De a régebbi korszakokban is külön állása és fejlődése volt az igazságszolgáltatásnak, habár gyakran oly személyek gyakorolták is, kik egyidejűleg az államkormányzat más ágaiban is tevékenyek voltak.

A jogszolgáltatást helyesen nevezték el az államépület

sarokkövének, Washington pedig az államconstructio alaposzlopának nevezi; mindenesetre azonban minden államélet egyik polusának nevezhető. A jogvédelem viselői körül, a saját maga körül gyorsan forgó massából, mely hivatva van egykor államtestet képezni, először csoportosul a szilárd anyag, éppen úgy, mint a hogy a másik polus, a kifelé irányozott fegyveres védelem az ellenkező oldalon von magához kristályodásokat.

Már most Lengyelországban — mint a hogy már többször jeleztük — e második polus körül történő kihülés és megsűrűsödés messze túlszárnyalta az államplanetán véghezmenő egyéb mozgásokat; Ó-Lengyelország hadi alapszervezete Lengyelország első törvénykezési szervezetében is visszatükröződik, sőt az igazságszolgáltatás a legutóbbi időkig az államműködés önállótlan része maradt, noha közegeinek egy része kizárólag e czélra volt is rendelve. A lengyel államban az igazságszolgáltatás legfőbb intézője volt háborgós időkben: a confoederatiók hatalma, közönséges viszonyok között: az országgyűlés és a király is; tehát mindig parancsoló, uralkodó hatalmak, melyek sommás eljárásra voltak utalva.

A szláv államok alakulásakor a jogszolgáltatás tekintélye arra a személyre esett, a ki a legfőbb katonai méltóságot birta, és ennek tulajdonosa által mindig egyes alparancsnokokra ruháztatott át, de úgy, hogy a királynak föntartották a végérvényes elhatározás jogát. Nem lehet kimutatni, hogy a szlávoknál akár egész község, akár esküdtek által hoztak volna ítéletet; a szláv igazságszolgáltatás mindig a rögtönítélő bíróság jellegét tartotta meg.

Gyakran találjuk ugyan a fejedelmek és castellanok törvénylátó ülésein bárók és szabad emberek vagy

lovagok jelenlétét felemlítve, de ezeknek csak az a hatalmuk volt, a mi az ó-német törvénykezésben az «Umstand»-ot illette meg: dicsérhették vagy gáncsolhatták ugyan az ítéletet, de maguk nem ítélhettek. Az a kollegialis törvénykezés, mely a tizenötödik és tizenhatodik századtól fogva Lengyelországban is föllép, eredetét nyilván német példáknak köszönheti, melyeket könnyen fel lehetett találni a magdeburgi joggal élő lengyel községekben.

Az állam uralkodó hatalmai és nevezetesen a törvényhozás tényezői e mellett igen kevés figyelmet szenteltek az igazságszolgáltatásnak; a perrendtartás fejlesztését voltaképen részben a szokásra, részben az önkényre bízták. A jogszabályok némi tökéletesedést és a törvénykezési formák némi szabatosságot csak azokban a kérdésekben nyertek, melyek a lengyel nemesség anyagi alapjára, a szabad földbirtokok birására vonatkoztak; a személyi- és dologi jog minden egyéb része, első sorban a bűnügyi biráskodás nagyon rossz állapotban maradt, miután azon szerencsés föllendülésnek, melynek a lengyel jogfejlődés a tizenhatodik század litewski-statutumában indult, további folytatása nem volt.

A lengyel polgár a legközvetlenebb befolyást gyakorolhatta az államhatalomra; de éppen mivel ez nem volt önálló, rendszeres jogvédelmet, melynek foganatja lett volna, sem nyujthatott. És valóban úgy látszik, mintha a jogbizonytalanság a politikai szabadságnak correlativuma volna; oly kölcsönösség, melyet még az Egyesült-Államok sem tagadhatnak el, a hol különben a korábbi köztársaságok oly sok hiányát ki tudták kerülni.

Lengyelországban az igazságszolgáltatásnak közönséges alakja maradt: az önsegély. A lengyel lovag — mert a parasztok jognélküliekké váltak — fegyveres kézzel védel-

mezte háza békéjét. A hitelező maga zálogolja meg az adóst. Az 1532-iki constitutio világosan megmondja, hogy «erőszakot szabad erőszakkal elhárítani».

És a törvényszékek maguk támogatták e szokásokat, mert a törvényszéki ítéletek végrehajtását a felekre bizták, sőt nagyon gyakran még a bűnügyekben is. Csak ritkán engedték át az ítéletek végrehajtását a starostáknak; érvényesen csupán országgyűlési határozat által, ha ők maguk is hajlandók voltak e határozatnak eleget tenni. Mindazon bűnügyek, melyek nem vonatkoztak államkérdésekre, a magánpanasznak engedtettek át. A párbaj egészen a késői időkig kedvelt bizonyítási módját képezte az egyik fél állításainak. A litewski-statutum szerint még az is magánügy maradt, ha valamely pörben a biró az egyik fél megkeresésére a másik fél ellen torturát rendelt el a ténykérdés megállapítása czéljából; mert ha a vádlott nem vallott, akkor ellenfele köteles volt neki, vagy örököseinek fájdalomdíjat fizetni, és panaszával elutasították.

Egészen késői időkig a legtöbb pörben rendesen csak az itéleteket állították ki írásban, minden egyebet, a mennyire csak lehetséges volt, szóbelileg végeztek el. Okmányoknak, mint bizonyítékoknak a pörökben csak kevés értékük volt, úgy ezekre mint a szóbeli vallomásokra a félnek hetedmagával esküt kellett tenni, de ekkor aztán minden további eljárás nélkül kedvező ítéletet kaphattak. A szabad emberek azaz nemesek esküvel való tanúskodása, egészen a legutolsó időig, a legjobb bizonyíték volt; sok tönkrement nemes, társaságokká egyesülve, az esküvel való tanúskodásból üzletet csinált. Ez intézményben, valamint, az úgynevezett szász-évben (egy év hat hét, három nap), mely minden jogi esetben

a közönséges év helyett szerepelt, és sok más dologban, a német befolyás lép előtérbe.

Abban sem találtak semmi rosszat, hogy a bírák igen gyakran egyúttal vádlók is voltak. Még az 1791-iki constitutio is minden ténykedő bizottságnak birói hatalmat engedett; még nagyobb baj volt az igazságszolgáltatásnak az a versenyzése, melyet a különféle bíróságok a legtöbb ügyben egymással folytattak és az ezzel kapcsolatos illetékességi czivódások és semmiségi nyilatkozatok, melyeket egyik törvényszék intézett a másik ellen. A lengyelek élete itt is, mint másutt, a folytonos tiltakozások vagy pedig a fegyveres ellentállás forgatagába került bele. Volt ugyan néhány olyan törvény, mely a törvénykezés megzavarására halált mondott ki, az ítélethozatal alatt mégis gyakran oda jutott a dolog, hogy a felek fegyvert ragadtak. Vörös-orosz szokás szerint eredetileg senkinek sem lehetett volna fölfegyverkezve a törvényszék elé lépni; de még a különben oly szigorú litewski-statutum is megengedte a kardot, mely a Korona területén a határozó nemesi gyűléseken is világosan meg volt engedve. Azonban a tizenhetedik század óta egy mindig erősebbé váló szokásnak engedve, minden nyilvános tanácskozásra, úgyszintén a birósági tárgyalásra, mely mindig nyilvános maradt, minden tartózkodás nélkül, lőfegyverekkel jelentek meg és azokat részint ijesztgetésre, részint megsebesítésre használták.

Így maradt ez egészen a birodalom pusztulásáig és a hazafias lengyelek is, mint eddigelé el sem képzelt áldást, magasztalták a pontos, biztos, olcsó és mégis hasonlíthatatlanul részrehajlatlanabb igazságszolgáltatást, melyet az osztozó hatalmak hoztak be az országba. Nevezetesen a porosz törvényszékek álltak a legelőnyösebb ellentétetben a lengyel igazságszolgáltatással. Hogyan volt azonban

lehetséges, hogy a katonai igazságszolgáltatásból, melyben, — noha az a hadvezéri teendőknek alárendelt és önállótlan része volt is — legalább rend uralkodott, oly áldatlan zűrzavar keletkezett?

Ó-lengyel fogalmak szerint a fejedelem minden igazságszolgáltatásnak forrása; az ő törvényszéke volt eredetileg az egyedüli birósági fok. Mikor a megnagyobbodott ország és a megszaporodott lakosság számára a várnagyságokban alsóbb fokú bíróságokat szerveztek, még akkor is a király hozta, mintegy versenyezve várnagyaival, az első fokú birósági ítéleteket, úgy mint az előtt. De a fejedelmi törvényszék kezdett csupán bizonyos időben működni. A szétzüllött területrészek újra egyesítése után ezt a törvénykezést minden tartomány számára — nevezetesen mindig megkülönböztetve Nagy-Lengyelországot Kis-Lengyelországtól — valamely kényelmesen fekvő helyen tartották meg, és a király igazságszolgáltatási czélokból bizonyos rendszerességgel utazta be országát. Nemsokára szükségessé vált a bárók jelenléte e törvénykezéseken, a király pedig azután többször reájuk bizta az ítélethozatalt; és Jagello alatt a király jelenléte *nem* volt többé szükséges a Nagy- és Kis-Lengyelország számára külön-külön kitűzött igazságszolgáltató napokon. A bárók és az oda bevont nemesek e bíróságokban rendesen az első fokú birósági ítéletet mondták ki és az alsóbíróságoktól átvették a följebbezéseket, mely alsó biráskodások most a várnagyokról a starostákra származtak át és melyek mellett az egyes vajdaságok és tartományokban, ismét concurrens módon, más legalsóbb fokú bíróságok képződtek, a ziemstawa; I. Zsigmond pedig a kamarásokra ruházta át a törvénykezés egy részét.

A király azonban nem adta föl birói működését, hanem

többféle módon gyakorolta azt tovább. Az országgyűlési törvényszékben átvette a nemesek panaszait és feljebbezéseit az assessorialis törvényszékben e viszonyokról részben ítélt is. Az assessorialis törvényszékek a porosz nemesség számára feljebbezési forumok voltak, de voltaképen a német jog alá tartozó községek és a vallásfelekezetek ügyeiben ítéltek. Csak hogy a király eme tevékenysége mindinkább képzeletbelivé vált.

A senatoroknak, sőt a tartományi képviselőknek egy bizottsága lett a tizenhetedik században a legfőbb törvényszék tulajdonképeni erejévé.

Időközben Nagy- és Kis-Lengyelországnak egészen a tizenhatodik századig nagyon rendetlen eme colloquiumai és a litván törvényszékek is, melyek facultativ másodbíróságot alkottak, rendes évi üléseket tartó tribunálokká változtak át; és így a lengyel bíróságok köre bezárult, de az ítélkezés határozott menete nem volt szigorúan megszabva. Mind a királyi törvényszékek, mint a tribunálok nemcsak hogy a grod- és tartományi törvényszékektől vettek át appellátákat, hanem első fokú birósági ítéleteket is hoztak; a tribunálok pedig távol voltak attól, hogy souverain törvényszékek legyenek, mint amilyenekké szervezésükkor tenni akarták őket; sőt ellenkezőleg, ítéleteiket az országgyűlési constitutiók egész egyszerűen meg is semmisítették.

Az országgyűlés néha az egyes hivatalnokok bíróságán is felülemelkedett, úgy mint a marsallokén és később a végrehajtó bizottságokén, és éppen így, nyugodt időkben a tartománygyűlések laudumaik által, egész egyszerűen nemcsak a grod- és tartományi törvényszékek ítéleteit semmisítették meg, hanem az országgyűlési bíróság dekretumait sem mindig ismerték el. Így lépett itt minden

irányadó helyen a politikai forrongások heve a nyugodt birói megvizsgálás helyébe. Lengyelországban lehetetlen volt a fejedelem cabinet-biráskodása; e helyett azonban létrejött a véletlen minden ingadozásának kitett nemesi gyűlések sokkal inkább romlást hozó cabinet-birósága.

Mint a hogy az állam összes működése utóbb az egyes souverain nemesektől függött, úgy függött a birói hatalom is. Az interregnum alatt ideiglenesen *minden* törvényszék szünetelt. A judge Lynch transatlanti találmányára nagyon is emlékeztető captur-törvényszékek képviseltek minden más jogszolgáltatást. Ezek a nemesség ősgyűlései által választott kisebb vagy nagyobb számú ülnökökből álltak. Éppen így helyezte hatályon kívül minden confoederatio az állam összes törvényszékeit, és a jogvédelem felügyeletére önkényűleg vagy egyes birákat nevezett ki, vagy a confoederatiókban résztvevőknek tetszés szerinti, kisebb vagy nagyobb számú bizottsága ítélt.

MÁSODIK SZAKASZ.

Törvénykezési eljárás.

Perrendtartást vagy ehhez hasonló valamit 1505-ben terveztek először, és ez a «Processus juris a Joanne Laskio confectus»; 1523-ban néhány hivatalos javítást eszközöltek rajta, különben pedig a törvénykezési formák csak szokásjogilag képződtek tovább, és pedig az egyes tartományokban különféle módon, és az idők folyamában magánemberek többször összeállították ezeket írásban, de sohasem kielégítő módon. A jogi formákat nagyobbrészt német példákból kölcsönözték.

Ha a törvényszék valamely panaszt elfogadott, első sorban arra volt gondja, hogy biztosítsa a felek személyes megjelenését. A woźny-nak (törvényszolga) két nemes tanú kiséretében kellett kézbesíteni a megidézéseket. A kezesség Lengyelországban nem igen volt szokásos; ellenben mihelyt a dolognak csak részben is bűnügyi jellege volt, daczára a neminem captivabimusnak, gyakran megtörtént a vádlott személyes elfogatása.

A tényállások előadásának joga és kötelessége a törvénykezési határnapon a panaszosé volt. Választ és viszonválaszt csak tökéletlen módon engedtek a másik félnek.

A pör egész súlyát, elejétől fogva, a vádlott fél volt kénytelen viselni. Első sorban is bizonyítania kellett, hogy az a törvénysértés, melylyel vádolták, nem áll fönn. Ha nem tudta magát a vád alól tisztázni, elítélték, úgy polgári mint bűnügyekben. Mint minden indogermán népfajnál, a szláv jogban is eredetileg bizonyítási eszközök gyanánt az istenítéletek játszottak nagyon fontos szerepet. Ha az istenítélet, melyet a vádlott elfogadott, ennek javára dőlt el, akkor fel volt mentve; ha pedig el nem fogadta, akkor következett az elítélés.

Későbbi időkben mind gyakrabban szerepel a vádlott esküje, de ez egyedül soha sem volt elég arra, hogy bizonyosságot idézzen elő; erre csak akkor volt eset, ha az ügy nagysága és a felek személyes állása szerint, különböző számú esküdtárs a fél lelkére megesküdött, hogy a kimondott állítások igazságáról meg van győződve. 1768-ig a nemesek közötti gyilkosság vádja esetében a következő eljárás volt érvényben: a vádlottat felszólították, hogy hat esküdtársa esküjével hárítsa el magáról a vádat; ha erre nem volt képes, az ellenfél azonban

tudott a maga számára hat eskütársat állítani, akkor következett az elítélés.

Lassanként Lengyelországban is odajutott a pörfejlődés, hogy az eskütársak helyét tanúk töltsék be. A tanúk ne erősítsék meg formálisan egyik vagy másik fél állításait, hanem a birót világosítsák fel a tényállásról. Legtöbb jelentőségük volt polgári ügyekben; bűnügyekben akkor voltak fontosak a tanúk, ha esküt tudtak tenni arra, hogy a bűnöst tetten kapták. Miután Lengyelországban utóbb az in flagranti határidejét, mely eleinte 24, később 72 óra volt, végre egy teljes szász-évre terjesztették ki, a tanúk, tekintve az irományoknak tulajdonított kevés fontosságot, a leghatalmasabb bizonyítékok voltak.

Nem nemesekkel szemben a tizenhatodik század óta a büntetőjogban gyakran úgy jártak el, hogy a vádlott félnek vallomását minden kigondolható eszközök által iparkodtak kierőszakolni. Ebben a német és nyugoti országok akkori perrendtartásának hiányait utánozták, de össze is kötötték ezekkel az angol eljárás hátrányait, a menynyiben a corpus delictit teljesen elhanyagolták. Sok lengyel bűnügyi aktából látjuk, hogy vallomásokat fogadtak el vagy csikartak ki, a nélkül, hogy a tényálladék valamiképen igazolva lett volna. Előfordultak emberölés miatti elítélések, a nélkül, hogy az emberölés hely, idő, személy szerint vagy egyébként megállapíttatott volna.

A bűnügyekben is rend szerint csak magánpanaszt ismertek. A starosták azonban tetszésük szerint és saját kezdeményezésükből idézhettek meg egyes gonosztevőket. Ilyenkor az úgynevezett delatorok fungáltak panaszosokként, kik, mint ilyenek, külön hivatalt viseltek több grodban. Az országgyűlési törvényszék előtt közvádló-

kul az instigatorok léptek föl, a kik mint alóbb hivatalnokokat, szintén delatorokat tartottak maguknak. A hol felségárulásról volt szó, ezek nemes emberek ellen is föllépheттek mint vádlók, ha ők maguk nem is voltak nemesek. Ha a vádlott bebizonyította ártatlanságát, a plebejus delatornak lehullott a feje. A lengyel pörösködés igazán valamely betétért folyó játék volt, és így a lengyel nyelv jellemzően mondja: egy pört «eljátszani».

A bűnügyekben való eljárás rendszerint annyira sommás volt, a mennyire csak lehetett. A halálos ítéletek végrehajtása az ítélethozatal után huszonnégy órára vagy még hamarább következett. Öntudatosan követték az elijesztés theoriáját; a franczia terroristák e mondása: «frapper, non juger» sok starosta jeligéje lehetett volna. A mint látjuk, mindenütt áttetszik a lengyel törvénykezés rögtönítélőbirósági jellege.

A nemes emberek büntetései legtöbbnyire a vádlónak fizetendő pénz*birságok* voltak, még a legnagyobb bűntényekért is. A vérbirság itt oly hosszú ideig tartotta magát, mint egyetlen más európai államban sem, egész 1768-ig és még tovább. De a halálos ítéletek sem voltak oly nagyon ritkák. E mellett börtönt, felső és alsó tornyot különböztettek meg. Az utóbbiban való tartózkodás, ha egy szász-évnél hosszabb volt, éppen olyan rossznak tartatott, mint a halál.

Sok törvényszéki tisztviselőnek jelentékeny bevételi forrását nem annyira az illetékek tették, mint inkább a nagy pénz*birságok*, melyek már a legrégibb lengyel jogban is nagy szerepet játszottak. Igaz, hogy a nemesektől nehéz volt azokat behajtani; annál többet kellett fizetni, ha állami törvényszék kezeibe kerültek, mindazoknak, a kik nem voltak tulajdonképeni jobbágyok,

tehát nem álltak a földesúr kizárólagos birósága alatt. A különféle halálos büntetéseket, melyeket nem-nemesekkel szemben alkalmaztak, a szász jogból vették át.

Polgári ügyekben a félre bizták a végrehajtást, ezt pedig az úgynevezett «belovaglás» által eszközölték, a mennyiben olyan földbirtokokról volt szó, melyeket a panaszos félnek ítéltek meg. Mivel pedig ez erőszakos cselekedetek miatt mindenféle elfogás és visszatorlás következett be, egy pörből egész sereg új és mindig bonyolódottabb pör támadt. E szerint már e körülményből kifolyólag is, határtalan zűrzavar uralkodott a lengyel jogszolgáltatás tágas terén.

A lengyel birói szervezetnek különben, a földbirtokokat illetőleg, tagadhatatlan előnyei voltak más államok egykorú törvényhozásával szemben: ismeretlen volt ugyanis az írásbeli és az elévülési jogczímen alapuló birtokok közti különbség; egyféle törvénykezés volt érvényben az összes szabad birtokokra nézve; továbbá, egyrészt a nemesek, másrészt az állami és egyházi javak haszonélvezői között folyó megszámlálhatatlan czivódások ügyében is a nagy tribunálok képezték a forumot. Az egész jog és törvénykezés csak a nemesség számára létezett, de a nemesség körén belül a törvény előtt teljes egyenlőség uralkodott. A mágnás-családoknak nem volt külön birói illetőségük; a senatorok a nemesség kegyének tekinthették, hogy nem voltak teljesen kizárva abból, hogy a tribunálokhoz követeknek választassanak. Különben ugyanazon örökösödési jog uralkodott az ő számukra is, mint a lovagrend számára. Csak igen kis számú majoratus volt, melyeket Lengyelországban ordinatióknak neveztek és ezek, nem nagyon terjedelmes alapszabályaikkal, a constitutiók által az ország törvényei közé iktattattak be.

A hatalmi különbségek miatt azonban a valóságos törvényes egyenlőség nem volt keresztülvihető, mert egy szegény lovagnak nem volt módjában, hogy magára nézve kedvező ítéletet végrehajthasson. Csak Szaniszló Ágost alatt rendelték el, hogy az összes törvényszékek, ha szükséges, katonai segélyt vegyenek igénybe, ítéleteik végrehajtására. Az 1784-iki constitutio világosan kimondta, hogy ilyen esetben a katonai hatóságok a jogi ügy minden további vizsgálatát mellőzve, haladéktalanul teljesítsék a törvényszék rendeletét.

Szóbeli tárgyalásokra a törvényszéki nyelv a lengyel volt, de sok középkori latin kifejezéssel tarkítva; az írásbeli törvénykezés számára, egészen az utóbbi időkig, a latin volt használatos.

HARMADIK SZAKASZ.

Törvényszékek a köztársaság területe számára.

A tizenhatodik század óta az állam legtekintélyesebb törvényszékének az *országgyűlési törvényszéket* tartották. Emlékezünk még reá, hogy a király körüli politikai gyülekezetek mind, törvénykezési összejövetelekből eredtek. Az egész birodalom bárói gyülekezeteinek, melyek Nagy Kázmér uralkodásának utolsó éveitől fogva jöttek divatba, voltaképen törvénykezési czélokat kellett szolgálniok; hiszen a parlament szó, a mint e gyülekezeteket nevezték, Európa akkori nyelvében még törvényszékeket jelentett. Azóta az országgyűlési törvényszék mindig a senatusból állott. A Jagellók kihalta után a senatoroknak, mint biráknak, határozó szavazatuk is van és István alatt azt a követelést hangoztatták, hogy maga a király

ne vegyen tevékeny részt az országgyűlési törvényszékben. Nem maradt neki egyéb dolga, mint hogy a senatorok többsége által hozott ítéletet szentesítse, akár egyetértett vele, akár nem. 1585-ben István a Zborowskiak cause célèbre-jében már egész sereg tartományi képviselőt volt kénytelen, hallgatókul az országgyűlési bíróságba, bebocsátani, «daczára annak, hogy a tartományi képviselők nem tartoznak a királyi törvényszékhez».

1588-ban pedig elhatározták, hogy minden politikai bűntett esetében (crimen laesae majestatis et perduellionis) mindig nyolcz tartományi képviselő ülésezzen és szavazzon a senatussal és e számot folytonosan emelték; Sobieski János óta néha ötvennégy tartományi képviselő foglalt helyet az országgyűlési törvényszékben.

E törvényszék működése minden rendes országgyűléskor kezdődött, mihelyt a tartományi követ-kamara a senatusból visszavonult, és ez üléseket öt nappal az országgyűlés vége előtt rekesztették be. Az ítéletek változtathatlanok voltak, azaz csakis egy következő országgyűlési törvényszék által oldathattak fel. Ez igen gyakran megtörtént, mert az ítéleteket ritkán hajtották végre és legtöbbnyire csak egy damnum reparabile-t kellett jóvá tenni.

Az országgyűlés félbeszakításával az országgyűlési törvényszék is véget ért; mily intőjel a politikai bűnösök számára, a kik fölött csupán ez a törvényszék ítélhetett! E törvényszék illetékessége egyébiránt minden más ügyre is kiterjedt, melynek tárgyalására még maradt idő, ámbár, különösen a litvánok részéről, többször történt felszólalás azon irányban, hogy csak oly ügyek fölött ítéljenek itt, melyek az állammal összefüggésben állnak, így nevezetesen magas hivatalnokok elleni vesztegetési és sikkasztási vádak fölött.

A döntés nagyon is gyakran azon személyes érdekektől függött, melyek a birákat az ügyekhez fűzték. Azon szervezet szerint, melyet e törvényszék Szaniszló Ágost alatt nyert, állandóvá akarták tenni a törvényszéket, melynek a Korona számára évenként két és Litvánia számára egy ülésszakot kellett volna tartani. Az egész senatus és a tartományi képviselők választmányának huszonnégy tagja tenné határozatképessé. Az idézéseket hat héttel a kitüzött terminus előtt kellett szétküldeni és a wożny által a grodokon hitelesíteni.

Több befolyása maradt ő felségének a *relatiós törvényszékre*, mint az országgyűlési törvényszékre. Az előbbieket az országgyűlési időszakon kívül hivták össze, rendesen márcziusban és októberben. A relatiós törvényszékek néhány senatorból és más törvénytudó hivatalnokból álltak, kiknek száma ritkán volt tíznél több; továbbá, ha csak valamiképen lehetséges volt, magából a királyból.

E bíróság illetékessége oly ügyekre szorítkozott, melyeket a kanczellárok és az assessorialis törvényszékek nem intéztek, vagy nem intézhettek el és azon följebbezésekre, melyek polgári ügyekben a *curlandi* bíróságoktól érkeztek. Bűntényeket a curlandi bíróságok végső fokon büntettek. A nagy választófejedelemig a königsbergi porosz tartománynak is itt volt a legfelsőbb foruma. Azonkívül 1775. óta a dissidensek ügyeit is itt lehetett legfelsőbb bíróságilag eldönteni.

A szintén régi időkben fungáló *assessorialis bíróság* Zsigmond Ágost óta kanczellárokból állott, kik tetszésük szerint, senatorokat és más tisztviselőket, néha mikor éppen országgyűlés volt — így 1724-ben — tartományi képviselőket vettek maguk mellé társakul. A legutolsó kormány alatt a kanczellár mindig két senatort és négy

tartományi képviselőt vont bele, a kik rendesen az országgyűlésekre be voltak híva és a kiknek november 1-től egész április 30-káig rendszeresen kellett gyűlésezni. E bíróság számára bizonyos munkarend volt megállapítva, melyet 1680-ban a két korona-kanczellár tervezett, a király és 1683-ban az országgyűlés is helyben hagyott, a melyet azonban 1764-ben megváltoztattak. Az ítéletet ez is, mint minden más lengyel törvényszék, szavazattöbbséggel hozta. De a kanczellárok szavazata nyomatékosabb volt, mint a többi résztvevőké, a míg Poniatowski király alatt e praecipumot meg nem vonták tőlük. Ennek a bíróságnak az ítéleteit kevésbbé gyorsan másították meg, mint a többi törvényszékekéit; az ítéletek végrehajtását, ha azok városi ügyeket illettek, a starostákra bizták, a mit ezek gyakran eszközöltek is, ha valamit nyerni lehetett mellette.

A törvényszék azon a helyen ült össze, a hol a király éppen tartózkodott; a Korona részére tehát rendesen Varsóban, Litvánia részére pedig Varsóban vagy Grodnón. Registeréhez (így nevezték az illetékessége alá sorozott és a különféle ülésekre egymásutáni sorrendben elosztandó tárgyakat) tartoztak: magdeburgi jog, Poroszország, fiskus. száműzések, a szabadságtól való jogellenes megfosztások, dissidensek. Az assessorialis bíróság gyakran e név alatt szerepel: udvari törvényszék.

III. Zsigmond alatt keletkeztek, de csak sokkal később fejlődtek ki a *referendarius-törvényszékek*. Ezeknél a korona és Litvánia referendariusai elnököltek, rajtuk kívül részt vettek még az instigatorok, a custos coronarumok, regensek, metricansok és jegyzők. Ez a bíróság döntött minden olyan ügyben, mely a királyi korona-javakra és a panis bene merentiumra vonatkoztak; itt appellálhattak a német

jogú vagy legalább nem jobbágy parasztok, az úgynevezett fölszabadított öregbirák, a kik az állami birtokokra voltak telepítve és különben a starosta fenhatósága alá tartoztak és ugyancsak itt panaszolhatta be őket a papság a hátrálékos dézsmáért. Az ítéleteket a notarius decretorum állította ki. A referendariusok, a kik külön ítéltek Lengyelország és külön Litvánia számára, az alkotmányszerű ülnökök nélkül is véglegesen dönthettek. (1767, 1768, 1776-iki constitutio).

A *marsallok* joghatóságáról, mely minden más bíróság kizárásával, a fejedelem tartózkodása helyén felmerülő, gyakran polgári temészetű jogesetekben is érvényes volt, már megemlékeztünk. A borzasztó visszaélések miatt, melyeket vele időnként űztek, 1776-ban szorosan a bűnügyi- és rendőri kihágásokra és a marsall-officiansok ügyeire korlátozták illetékességét, de eredmény nélkül. A bíróság, a szerint a mint Lengyelországban, vagy Litvániában ült össze, mindig az illető két marsallból, négy első rangú senatorból és négy más hivatalnokból állt; ezek közül való öt személy jelentéte már teljessé tette e bíróságot. De azért a döntő hatalom éppen úgy, mint az előtt, a nagy marsalloké maradt. Ha a király elhagyta azt a helyet, a hol a marsall éppen egy pört vezetett, akkor az ügy a különben illetékes forumra ment át.

NEGYEDIK SZAKASZ.

A tribunálok.

Mikor a «roki»-kkal, a hogy a Nagy- és Kis-Lengyelországban az összegyült senatorok és más tartományi tisztviselők által tartott törvényszékeket nevezték, — daczára minden országgyűlési határozatnak és királyi parancsoknak és daczára annak, hogy 1569-ben ez intézményt még életképesnek tekintették és Maszoviára is ki akarták terjeszteni — már sehogyan sem ment a dolog, akkor megkisértették, hogy az igazságszolgáltatáson a *tribunálok* szervezésével segítsenek. István király, kanczellárjával, Zamojskival 1578-ban alkotta meg a koronai tribunált, 1581-ben pedig a litvániait.

Az előbbinek illetékessége 1585. és 1588. óta névleg a porosz nemesekre is kiterjedt, kiknek biztosítva volt az az előjog, hogy fölöttük az ő német törvényeik szerint ítélnek; ők azonban szivesebben fordultak az assessorialis bírósághoz. 1589. óta a kijewi, wolhyniai és braclawi vajdaságok is, melyek egész addig Luckban egy külön főtörvényszékkel birtak, a korona-tribunál alá rendeltettek. Heidenstein szerint tervben volt az is, hogy a városokat is a tribunálok fenhatósága alá vonják, de Báthory ezt meg tudta akadályozni.

Kétségtelen azonban, hogy a papi javakat és papi követeléseket illető dolgok a tribunálok elé tartoztak és ezért kaptak később a tribunálok papi tagokat is, a kik egy 1573-iki határozat szerint az akkor tervezett felsőbb bíróságokból ki voltak zárva.

Különben Lengyelországban a papok maguk, a tizenötödik század óta egészen az ország feloszlásáig, soha

sem akadtak fenn azon, hogy minden nemű pörbe beleszóljanak és halálos ítéleteket hozzanak. A papokon kívül a tribunál képviselőkből volt összeállítva, kiket az egyes tartományokban, a külön mindig július 15-ikére kitűzött tartományi gyűléseken választottak meg és pedig a senatori és lovagi rendből vegyesen. Azt soha sem kívánták, hogy a megválasztott bár csak felületes jogismerettel is bírjon. Minden tartományi gyűlés egy képviselőt küldött.

A birodalom feloszlásakor a Korona-tribunál kilencz papi tagból, t. i. a gneseni, krakkói, wloclaweki, poseni, plocki, lucki, chelmi, kijewi és kamienieci káptalanok képviselőiből és huszonegy világi esküdtből volt összeállítva. Az utóbbiak közűl és pedig felváltva: egyik évben Nagylengyelországból, másik évben Kislengyelországból, a tribunál marsallja 20,000 frt fizetéssel választatott meg; a gneseni káptalan képviselője az elnöki czímet nyerte és 10,000 frtot kapott. A többi képviselő nem kapott fizetést és egész nyiltan megvesztegetési pénzek által iparkodott magát kárpótolni. Továbbá, ritkán maradtak egy évig a tribunálban; megválasztatásukkor kötelezniök kellett magukat arra, hogy legalább hat hónapig teljesítik kötelességüket. Ez idő alatt meg volt tiltva nekik, hogy valamely érvényes szerződést vagy ügyletet kössenek.

Szeptember 1-jétől virágvasárnapig a tribunál székhelye mindig Lublin volt, a fehér vasárnap utáni hétfőtől kezdve egész Tamásnapig pedig Peterkau. Az ünnepnapok kivételével naponként reggeli hét órától esti nyolcz óráig kellett üléseket tartani.

A papi képviselők közűl csakis az elnök vagy ennek helyettese szavazott a világi birtokok ügyeiben is. Olyan

pörökben, melyek az ötödik vagy tizedik registerbe tartoztak és papi személyek vagy javak elleni jogsértésekre vonatkoztak, a vajdaságok képviselőivel legalább négy káptalani képviselőnek kellett együtt szavazni. Tulajdonképen senki sem ítélhetett olyan kérdésben, mely a saját vajdaságát vagy káptalanát illette. A határozatokat a jelenlevők szavazattöbbséggel hozták; a szavazatok egyenlő száma esetén a következő tribunál, vagy ha országgyűlés esett közbe és ha lehetséges volt, az országgyűlési törvényszék határozott.

Az 1726-ki constitutio szerint minden képviselőnek, mielőtt a tribunált elhagyta, esküt kellett tenni arra, hogy legjobb lelkiismerete szerint ítélt és a ki vonakodott ezt megtenni, azt, mint a megvesztegetettség gyanúja alatt állót megbüntették; és senki sem térhetett haza a nélkül, hogy a tribunál-város kereskedőit és iparosait ki ne elégítette volna; a kikkel marsall és képviselő rosszabb tréfákat szoktak űzni, mint a német diákok egyetemi városuk philistereivel.

Az 1768-ki és 1775-ki constitutio szerint egy képviselő functiójának teljesítése után csak hat évvel, a marsall pedig négy évvel utána választathattak meg újra.

A tribunál jegyzőkönyveit egy tartományi jegyző vezette, kit évenként sorjában mindig más-más vajdaság alkalmazott.

Az ügyészek száma, kiknek mindannyioknak nemeseknek és különösen felesküdteknek kellett lenniök, úgy Peterkauban, mint Lublinban harminczra, sőt többre is rúgott.

A tribunál tulajdonképeni illetékessége a sprawy ziemskie-re szorítkozott, földbirtok-ügyekre, melyek úgyis főalkatrészét tették minden lengyel pörnek.

A tribunál registere pedig 1775 után ez volt:

1. palatinatuum, felöleli a grod- és kerületi törvényszékek minden följebbezését,
2. expulsionum,
3. ordinationis Zamoscianae,
4. remissionum,
5. terminorum tactorum et violatae securitatis,
6. incarceratorum,
7. directi mandati,
8. executionum processuum,
9. poenalium,
10. causarum ecclesiasticarum vagy mixti,
11. paritatis votorum.

A tizennyolczadik század kezdetén a register a következő volt: 1. ex aresto, sine beneficio aresti, simplicium, 2. violatae securitatis et mere incarceratorum, 3. arianismi (t. i. a dissidensek ellen, kiket a rég kiűzött sociniánusok neve alatt üldöztek), 4. expulsionis, 5. fisci, 6. remissionum, 7. compositi judicii, 8. mixti voti, 9. militarium, 10. poenalium, 11. paritatis votorum.

A tribunál első, ősztől tavaszig tartó ülésszaka a Kislengyelország ügyeinek volt szentelve; a második, tavasztól nyárig tartó ülésszak a nagylengyelországi dolgoknak volt szánva és a képviselők rendesen csak azon részig jutottak el, melyben tartományaik pörös ügyeit tárgyalták.

A litván tribunál is hasonló szervezettel birt; öt-öt hónapig tartó két ülésszakának egyikét Grodnóban, másikát Wilnóban tartották meg. Az előbbi helyen a nowogrodeki, brześći és mińsk vajdaságok, valamint az ezekhez tartozó, de külön tartományi gyűléseket tartó kerületek ügyei tárgyaltattak; a második városban a wilnói,

troki, polocki és smolenski vajdaságok és a hozzájuk tartozó kerületek, úgyszintén a samogitiai starostaság számára tartották az üléseket. Az utóbbinak tartományi gyűlésein négy képviselőt választottak a tribunál számára, a többi tartományi gyűlések két-két tagot választottak, úgy, hogy a tribunált negyvenhat tag alkotta, kik közűl azonban csak fele volt kénytelen minden ülésszakban ülésezni.

Papi képviselő Litvániában csak hat volt és ezek a tribunál többi tagjaival évenként hat hétig üléseztek Wilnóban, és a vegyes természetű ügyeket tárgyalták. A litván tribunálnak csak öt registere volt. E tribunáltól gyakran följebbeztek a litván assessorialis bírósághoz.

A tribunálok tekintélyét az országgyűlés minden lehető módon aláásta. Az 1627., 1638. és 1726-ki constitutio a tribunálok minden határozatát, a melyek «vim legis sapiunt», semmisnek és érvénytelennek nyilvánította. Azt sem akarták engedni, hogy e törvényszékek működésük folytonosságának jellegét vegyék fel és ezért többször megtiltották, hogy a praejudicatumok határozzák meg a hasonló kérdések jövőbeli eldöntését. A tribunálok ne emelkedjenek ki a lengyel állam periodikus és mindig elülről kezdődő működési módjából.

Igaz, hogy ezek a birószágok elég okot is adtak a kedvezőtlen megítélésre; noha az 1726-ki constitutio a nők jelenlétét a törvényszék ülésein megtiltotta, mégis egészen megszokott dolog volt, hogy a birák és ügyfelek női hozzátartozói a legnagyobbszerű megvesztegetéseket és megvesztegetési versenyeket idézték elő. Elég gyakran beszélnek a képviselők részegségéről is.

Általában véve a tribunálok, melyek mégis csak any-

nyira jó intézmény voltak, a milyen a lengyel nemesi demokráczia alatt csak lehetséges volt, nem tagadták meg a lengyelek nyilvános összéletének árnyoldalait. A tribunálok működése is, mint minden más lengyel törvényszéké, periodikusan félbe volt szakítva; ezek számára sem volt soha egy szigorúan megtartott törvénykezési rend, és szabályaik oly kevéssé biztosak voltak, hogy igen gyakran a testvéreik által helyesen megválasztott képviselők a tribunálban levő helyükről, mely pedig jövedelmező forrás is lehetett, pénzért és jó szóért egy más meg nem választott nemes javára lemondtak. A képviselők tartományi gyűlésein, a hol tribunáli helyeik évenként újra töltettek be, gyakran nagyon heves jelenetek játszódtak le; a tartományi gyűlések sokszor félbeszakíttattak, és a kerületnek nem volt képviselete a bíróságban.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

Grod- és kerületi törvényszék.

1775 óta, mely évben a starostasági birtokok tisztán állami vagyonnak jelentettek ki és mint ilyenek bérbe adattak vagy szétosztattak (1791-ben kezdték e birtokokat az államkincstár javára eladogatni), a starostát powiátja nemeseinek ugyanazon módon kellett megválasztaniok, mint a kerületi törvényszékek hivatalnokait, azonban meghagyták a starostának ezután is éppen úgy, mint azelőtt az alstarosta vagy surrogator, a biró és az iródeák, a regens és a metricansok, a subdelegatusok, a várgrófok és minden egyéb tetszés szerinti nagyszámú grodhivatalnokok kinevezésének jogát; de e hivatalnokoknak

birtokos nemeseknek kellett lenni, azaz letelepedett vagy letelepülve volt családokból kellett származniok. A tulajdonképeni grodtörvényszék három vagy több személyből állt, azonban döntő szavazattal csak a starosta bírt, ha jelen volt. Így a poseni grodnak egy 1462-ből kelt ítéletén a starosta aláírásán kívül a várgrófé, a biróé és albiróé is látható, nyilvánvaló azonban, hogy már akkor is a starosta volt a tulajdonképeni biró. A bagatellügyeket a várgróf és a jegyző intézték el, salva appellatione a starostához.

A grodhivatalnokok tevékenységét nagyrészt a nem birói mellékfoglalkozások merítették ki, melyek minden groddal kapcsolatosak voltak. Hasonlóan ahhoz, a mint sok modern törvényszékkel az árvapénzek és a jelzálogügyek kezelése van összekötve, csakhogy sokkal tágabb értelemben, a grodhivatalnokoknak is a letétemények őreiül és láttamozókul kellett szerepelniök. Csupán csak az ment igazi szerződés és valódi okmány számba, a mi az acta castrensia-ba, vagy az acta aeterna-ba, mint mondták, bevezetve, vagy a hivatalnokok által hitelesítve volt. Mindezen iratokért járó illetékekből várhatták kártalanításukat a starosták alhivatalnokai. A birói díjak törvény szerint nagyon csekély mértékeit a nyájas fizetők gyakran túlhaladták; ezt plus offerentia-nak nevezték.

A starosta ítélkező jogának tulajdonképeni sphaerája a vérbiróság volt. Ignis, via, femina, domus, így mondták röviden s ezzel azokat a főbenjáró bűntetteket jelölték meg, melyeknek megtorlása a starostát illette, a «quatuor articuli castrenses»-t, t. i. a gyujtogatást, az útonállást, az erőszaktételt, a betörést. 1420 óta e bűntettek bizonyosan nem a várnagy elé tartoztak többé, hanem a starosta elé. A bűnügyi igazságszolgáltatás

azonban lassanként mellékes dologgá lett. Az 1775-ik évben a következő registereket állapították meg a grodok számára:

1. oly ügyek, melyeket a tribunálok újabb ítélethozatal miatt visszaküldtek;
2. földbirtokokra vonatkozó pörök;
3. a közbiztonság megsértése;
4. pénzbüntetések;
5. a dissidenseket illető kérdések;
6. más biróságok ítéleteinek végrehajtása.

E registerekre évenként négy ülésszak esett; a közönséges bűnügyeket e terminusokon kívül tárgyalták le. Azzal a starostával, ki ez ügyeknél a torturát alkalmaztatná, melyet Ostrowski szerint gyakran még önkéntes vallomások mellett is használtak, az 1776-ki constitutio szerint úgy kell elbánni, mint politikai bűnössel. Hogy a hagyományos lengyel bűnügyi pörökben, a testi kényszereszközök elhagyásával beálló hézagot miként kelljen kitölteni, arról a törvények semmit sem szóltak; igaz, hogy Lengyelországban azelőtt sem tartották mindig szükségesnek a vádlott beismerését ahhoz, hogy elítéljék, hanem puszta gyanúra is kimondták a testi és halálbüntetéseket.

Minden starostai határozat ellen csak post definitivam sententiam lehetett följebbezni; de a starosta feljogosítottnak hitte magát arra, hogy ott, a hol az ő nézete szerint a bűntett elkövetőjének bűne nyilvánvaló volt, ne engedje meg a más törvényszékekhez való följebbezést. Az akták küldözése és a XVI. század óta dívott kegyetlen német igazságszolgáltatásnak minden egyéb lényeges formája Lengyelországban ismeretlen volt.

Megemlítendő még az is, hogy a starosta a nemzet-

ségi kötelékek és családi viszonyok meglazulása óta mint a kiskorú nemes gyermekek fölötti főgyám is működött vagy működhetett.

Kijewben, Braclawban és Wolhyniában nem a vajdát, hanem a starostát illette az ítélkező jog a zsidók felett.

Általában a starostáknak annyi illetékességük volt, a mennyit tulajdonítani akartak maguknak és a mennyit esetről esetre a nemesség engedélyezett nekik. Az erő joga határozott; a gazdag starostát többre becsülték, mint a kevésbbé jó helyzetben levőt.

Egyetlen grodhivatalnok sem volt köteles a felkelő hadseregbe lépni; továbbá egyik sem működhetett más bíróságnál, különösen nem a tartományi törvényszéknél. De a grodokban a starostától kiadott vagy annak gondjaira bizott aktákon kívül más törvényszékek és testületek okmányait és iratait is őrizték és e grodlevéltárak mindegyikének «három lakat zárja alatt» kellett állnia, a mint azt Jagello 1420-ban elrendelte.

A grodtörvényszékkel rangban teljesen egyenlő volt a kerületi törvényszék; ha egyik fél a grodhoz, a másik a ziemstwohoz fordulna, akkor az először megkeresett forum dönti el a pört. Mindazonáltal a kerületi törvényszék sokkal kisebb tekintélynek örvendett, mint a grod, és sokkal ritkábban vették igénybe, de azért bizonyos volt, hogy a váltó- és bűnügyeket éppen oly jól el tudta intézni, mint a grod. Évenként három ülésszaka volt, melyeket meghatározott napokon tartottak meg ugyanazon helyen, a hol a grodtörvényszék ülésezett és melyeket csakis az országgyűlés változtathatott meg. A kerületi törvényszék ritkán is volt teljesszámú, mivel állásai kedvelt átmeneti pontul szolgáltak az előléptetésre vágyó embereknek és a megüresedett helyeknek gyak-

ran hosszasan kellett betöltésükre várakozniok. De az állásban levő törvényszéki hivatalnoknak szigorú büntetés terhe alatt meg volt tiltva a terminusok elmulasztása; és ha igazolt oka volt a távolmaradásra, akkor a következő ülésben meg kellett erre esküdnie. A ki háromszor elmulasztotta a törvényszék üléseit, elvesztette állását. Különben a kerületi törvényszék üléseire egybegyűlt nemeseknek meg volt engedve, hogy az éppen megtartandó ülésre a hiányzó hivatalnokok helyett saját körükből válaszszanak helyetteseket.

A kerületi törvényszékeknél a jegyzőnek, úgy látszik, döntő szavazata volt; legalább a Korona területén. Litvániában, a hol minden kerületi törvényszék négy birából állott, a jegyzőnek csak akkor volt votum decisivum-ja, ha a szavazatok egyenlő számúak voltak.

Ha olyan jogi ügy merült fel, melyben a biró személyesen volt érdekelve, akkor annak elintézésére maga helyett egy subdelegatust nevezett ki, ha akart és ha a jelenlevő nemesek kivánták.

A ziemstwo igen gyakran csak arra szolgált, hogy előkészítse a pöröket, melyeket a tribunálnak kellett eldönteni. A kerületi törvényszék birái nem ritkán illetéktelenek nyilvánítottak magokat és a felek majdnem rendszerint a tribunálokhoz följebbeztek.

Kis-Lengyelországban és Litvániában a kerületi törvényszékek könyvei és aktái is nagy jelentőséggel birtak, t. i. mint a birtokszerződések iktató helyei; Nagy-Lengyelországban azonban e czélokra a grodok okmánytárai fontosabbak és kedveltebbek voltak. A kerületi törvényszékek keletkezése fölött nagy homály borong. Valószinűleg később keletkeztek, mint a várnagyi törvényszékek, és pedig azon hivatalnokokból, kiket az ország

egyes részeinek a Piasta-házból származott fejedelmek mindegyike különösen a fontos kérdések tisztázására tartott magának, t. i. a judex curiae vagy a judex nosterből és ennek subjudex-éből, kikhez nem sokára egy jegyző is csatlakozott. Ilyen birák tehát mindazon kerületekben voltak, melyek valaha külön fejedelmekkel birtak, azaz minden vajdaságban; a terület-részek egyesítésekor megtartották e bíróságokat és mindenütt behozták, mikor a vajdaságokra való felosztást a nagy köztársaságra kiterjesztették.

A kerületi törvényszékek, átalában véve, mind fontosabbakká váltak; a kamarások ítélkezési jogának fénykora a tizenhatodik században volt. Azóta az ő törvényszéküket a többi versenyző forumokkal szemben vesztett jelentőségéből. Mikor aztán 1775-ben a starosták is elvesztették személyes tekintélyüket, a nehézség törvénye szerint, az itt veszendőbe ment tekintély egy része a kerületi törvényszék tagjaira származott át. Az 1791-iki constitutio, úgy látszik, egészen megszüntette a starosták törvénykezését és a grod egykori hatalmát a ziemstwora ruházta rá; egyebekben a négy éves országgyűlés arra szorítkozott, hogy még az 1792-ki év folyamában is kibocsátott egyes törvényeket, az itt felsorolt törvényszékek mindegyikére vonatkozólag. E törvények azonban nem tartalmaztak semmi egyebet, mint összefoglalását az eddig minden egyes törvényszékre nézve érvényes szokásoknak. Igaznak bizonyult itt az a régi mondás, hogy az államkormányzat egyik ága sem oly nehezen reformálható, mint a jogszolgáltatás; mennyire szerették volna május 3-kának férfiai a köztársaság ellenmondásokban bővelkedő törvénykezési viszonyait rendezni és egyszerűsíteni!

HATODIK SZAKASZ.

A törvénykezés más nemei.

Az interregnum idejére minden bíróság formalisan megszünt, mert mindannyi csak «az igazság kútforrásának», a királynak nevében hozhatta meg ítéleteit. Azon törvényszéki tisztviselőknek, a kik arra vállalkoztak, hogy a felségszüneti idő alatt is működjenek, legalább nehány souverain testvérek által választott capturbiróval kellett társulniok. Különben, ha a vádló fél úgy kivánta, az 1573, 1576, 1588-iki constitutio szerint, minden olyan ügyet, melyet egyik király halála előtt kezdtek tárgyalni, az új király megkoronázása utáni egy évig el lehetett halasztani.

Ez a szó «captur» 1382-ben, midőn először jött forgalomba, eredetileg ugyanazon értelmet jelezte, melyet később a confoederatióval kötöttek össze. A fejedelem halála után minden vajdaságban és kerületben megalakuló confoederatiók, miután főbiró nem volt, maguk választották meg biráikat minden vitás kérdésre, és ezeknek a sommás eljárás tétetett kötelességükké. 1572. óta az egyes kerületekben fejlődtek ugyan ki némely szokások a capturbirák számát, az igazságszolgáltatás helyét, idejét és módját illetőleg: de ebből semmi sem maradt reánk. Részint feljebbezési forumnak, részint nagy ügyek tárgyalására való törvényszékül, minden convocationalis gyűlésen bizonyos számú legmagasabb capturbirót választottak a Korona, és bizonyos számút Litvánia számára, 1764-ben az első esetben 24-et, a második esetben 15-öt. Rendszerint azonban ez a kivételes bíróság sohasem ülésezett az egész interregnum idején át; állandó választmányt

létesítettek, mely a Korona két és Litvánia egy senatorából állt.

Az 1768-iki constitutio szerint az interregnum alatt is minden bíróságnak érvényben kellett maradni, a capturbiráskodást pedig el kellett törölni, és csupán a relatiós-, assessorialis- és referendarius törvényszékek szünetelhettek ideiglenesen.

Mikor Lengyelországban a reformatio el volt nyomva, a nemesség ismét kibékült az egy ideig hevesen megtámadott papi törvénykezéssel. A földbirtokok, dézsmák és egyházi javadalmak miatti minden pörösködést ugyan a tribunálhoz és királyi törvényszékhez, sőt a grod- és kerületi bírósághoz is utasítottak (1635., 1653., 1726., 1768-iki constitutio). De mégis meghagytak az egyházi bíróságoknak bizonyos illetékességet világi emberek fölött is; a kánonjog elvei és különösen a római jogból vett perrendtartás szerint, nevezetesen házassági ügyekben, végérvényesen ítéltek. A permanens törvényszéki üléseket minden püspökségben a püspöktől kinevezett officialis és a consistorium tartotta meg; a följebbezés a primáshoz és ettől a pápai nuntiushoz ment.

Papi bűntettesek és a papi személyek és testületek közötti torzsalkodások kizárólagosan e törvényszékek elé tartoztak. A rendek tagjai, nevezetesen a jezsuiták, természetesen ez alól is föl voltak mentve és nekik is külön bíróságuk volt, ha be voltak vádolva. Mint panaszosok az állami törvényszékekhez fordultak.

Sajátságos természetű volt a törvénykezés, mely Maszoviában a méhtenyésztők között állt fenn. Ezeknek külön starostájuk volt, a kit éppen úgy, mint a vele ítélő tisztviselőket a méhészek választották, kik a király szabad parasztjaiként szerepeltek. Kimutatható, hogy e törvény-

szék még 1785-ben is hozott ítéleteket. A méhes bíróságoktól első sorban a grodokhoz lehetett följebbezni.

A városok, a papság, a krakkói akadémia és a vajdák nevelési bizottságának törvénykezését már elvonultattuk szemünk előtt.

A kamarási törvénykezés al-válfajaiként említik a régi publicisták: a condescensionalis- és commissionalis törvényszéket. A kamarás a tőle kinevezett alsó hivatalnokaival maga is kiment a pörben levő birtokok határaihoz, meghallgatta ott a felek panaszait, beidézte az eskütársakat és tanúkat.

Hogy az állami törvényszékek előtti túlságosan sok haszontalan pörösködést kikerüljék, 1776-ban egy Litvániában már régen fennálló intézményt: a választott- és compromiss-bíróságokat a Koronára is átvitték. Ezek feljebbezés nélkül határozhattak, mihelyt mindkét fél egyetértett a törvényszék neme és a biró személyére nézve.

1676-tól 1772-ig terjedő idő alatt Litvánia és Moszkva határán, mindkét állam által kinevezett birákból álló vegyes bíróság állt fenn, a határszéli lakosok pörös ügyeinek elintézésére. E hatóság litván biráit, a kik feljebbezés nélkül ítéltek, először a litván vajdaságok választották, később a király nevezte ki őket. Ez az intézmény, mely üdvösnek bizonyult, 1732-ben a Korona néhány vajdaságára is, nevezetesen Podoliára, Braclawra és Kijewre is kiterjesztetett és 1762-ben «határbíróság» szerveztetett a tatár határkerületben, Kamieniecben is.

Különösen említést érdemel még a kincstári és hadi törvényszék. Ez az utóbbi 1776. óta az állandó tanács hadügyi osztályaként kiküldött nyolcz tagjából állt, kik között volt mindig az egyik vagy a másik hetman is;

azon tartományok szerint, melyeknek ügyei ítélet alá kerültek, voltak beválasztandók: a tábori jegyző, a főstrázsamester, a szállásesináló, a tüzérség tábornoka és Lengyelország vagy Litvánia hadi főfelügyelője is, de e tizenhárom személyből már öt is teljessé tette e törvényszéket. E törvényszék elé első sorban tisztán katonai ügyek tartoztak; alsó fokok minden ezrednél voltak. Egy katonát sem lehetett más forum előtt bepörölni, mint e «Krygsrechten» előtt, — a hogy német kifejezéssel e katonai bíróságokat nevezték, — és úgyszólván minden olyan polgári ügy, mely a városiak vagy nemesek és a katonai rend tagjai között felmerült, e bíróságok által intéztetett el, melyeknek ülései átalában véve nem voltak meghatározott időhöz kötve. A birodalom első felosztása előtt csupán a hetmanok álltak az egyes ezredek bíróságai fölött és ők biráskodásuk illetékességét tetszésük szerint kiterjesztették polgári egyénekre is.

Radomban a kincstárnokból és a kincstári bizottság tagjaiból egy törvényszék volt összeállítva, mely szabályszerűen ülésezett május 1-től, szeptember 1-től, november 1-től és február 1-től kezdve mindig egy-egy hónapig. E kincstári bíróság iratai mind lengyel nyelven voltak fogalmazva, megkülönböztetésül a többi törvényszékek irataitól, a melyek, leszámítva a tanúvallomások és szerződési okmányok tenorját, latin nyelvűek voltak.

E törvényszék illetékessége nem csak a köztársaság kincstárának megkárosítására és nevezetesen a vám- és adóügyi pörökre terjedt ki, hanem közgazdasági kérdésekre is, úgymint a kereskedői megdrágításokra, kalmárok és nemesek közötti kereskedelmi szerződésekre, váltó- és kereskedői adósságokra, zsidóktól elkövetett

mérték és súly körüli csalásra és sikkasztásokra; a nélkül, hogy a kincstári törvényszék e két utóbbi functiója a vajdák tekintélyét kisebbítette volna.

E szerint a lengyel köztársaságban fölös számmal voltak ugyan a bíróságok, de ezek semmi esetre sem takarták el a jogvédelem hiányát. Minden törvényszéknek éppen, mint az országgyűlésnek igen nagy és mégis nagyon kevés hatalma volt; igen nagy, minthogy körül nem határolt illetékességénél fogva a legkülönösebb határozatokat hozhatta; nagyon kevés, minthogy ítéleteinek csak kis részét látta megvalósulva.

A tribunálok, melyekkel néhány lengyel államjogi könyv, mint valami mintaszerű intézménynyel dicsekszik és melyek a viszonyokhoz képest valóban még legjobban hasonlítottak a modern törvényszékekhez, kénytelenek voltak tűrni, hogy az általuk hozott tizenöt ítélet közül mindig éppen csak egyet hajtottak végre. A többi decretumokat elvetették, vagy az országgyűlés, mely maga mellett más hatalmasságot érvényre jutni nem engedett, módosította őket.

Üssétek fel a Volumina legum bármely lapját, törvényszéki ítéletek megsemmisítését fogjátok ott találni Csak úgy véletlenül! Mi van a Vol. V. 393. lapján (1676. constitutio) Deklaracya czím alatt? A peterkaui tribunál által nemes Walewsky Ádám ellen hozott és számüzetésre szóló ítélet, minden következményével együtt, hatályon kívül helyeztetik.

A czél, mely végett az országgyűlés, mint itt oly gyakran, a megsemmisítésekre használta fel jogát, megmutatja nekünk, ki állt fölötte és ki adta meg a jelszót a törvényszéki auctoritásnak és ezzel az állam tekintélyének eme lerontására: a nemesi individuum.

Csak is azért, mert a lengyel állam oly kevéssé volt állam, támadhatott az igazságszolgáltatásnak ily önállótlansága és maradhatott meg benne, még akkor is, mikor a köztársaság katonai jellegének valódi jelentősége már nem volt. Lengyelország törvénykezése messze elmaradt a nemzet szükségletei mögött; vajjon az a két másik keresztmetszet, melyben a lengyel állam közigazgatását meg fogjuk tekinteni, örvendetesebb képeket fog-e nyujtani?

TIZENEGYEDIK KÖNYV.

Közgazdaság.

. . . . . les gouvernements
Se nourissant d'impôts et non de sentiments.
MME DE GIRARDIN.

ELSŐ SZAKASZ.

A nemzetgazdaság ápolása a lengyel államban.

«A jognak nagy része az öntudatba felvett nemzetgazdaság», mondja Treitschke Henrik. Ez a mondás kétségtelenül áll a polgári, nevezetesen a vagyonjog nagyon sok határozatára nézve. De másfelől az államban a nemzetgazdaságot félreismerhetetlenül befolyásolják az állam alapelvei, magán hordja ez az államban uralkodó politikai nézetek bélyegét, és irányát gyakran hosszú időre az állami hatóságok rendszabályai írják elő. Persze, megint azon okból, mert a gazdasági javak és munka megosztása, erőteljes kölcsönös hatásuknál fogva, az államban a hatalom fölosztására elhatározólag képes befolyni és mert a nemzetgazdasági forradalmak gyakran az állami felforgatás előjátékaivá válhatnak.

Ime így látjuk, hogy a lengyel köztársaságban minden

a nemzetgazdaságra csak némiképen vonatkozó törvény és szokás-szentesítette közigazgatási elv is azon gazdasági ágak javára szóltak, melyek a nemesség létezésének alapjául szolgáltak.

Sok értelmes ember van, kik ezt a szót: lengyel gazdálkodás csak mosolyogva ejtik ki, és igaz is, a lengyel állam gazdasági rendszabályainak általában nagy hiányai voltak.

A nemzet jóllétének emelésére szolgáló, czélhoz vezető rendszabályok első követelménye: a hivatalos statistika, Lengyelországban soha sem volt ez; a svéd tabella-bizottság példája, mely a XVIII. század közepe óta más európai államokat követésre buzdított, még a Szaniszló Ágost alatti reformerek számára is kárba veszett. Így a lengyel állam sohasem birt megközelítőleg biztos tudomással saját négyszögmérföldjeinek számáról, lakosságáról, be- és kiviteléről és adóképességéről. Sohasem bocsátottak ki mélyebb megfigyeléseken alapuló gazdasági természetű rendelkezéseket és semmiféle támaszpont sem volt arra, hogy az ilyen intézkedések következményeit helyesen felismerjék.

Ezek szerint a lengyel törvényhozásnak még az akkori korban is néha igazolatlan hibái részben megmagyarázhatókká válnak; a lengyel nemességnek a városok iránti gyűlöletében, a parasztokkal szemben tanúsított uralkodásvágyában is nem egy ártalmas statutum okaira találunk. Másfelől, minden jótékony újításnak, a politikai életben oly hatalmasan működő nemleges erő, a moles inertiae állt ellent; ez kétszeresen jelentékeny az olyan államban, melynek ereit a szokásjog nehéz és lassú vére futotta át. Mindamellett, már csak a lengyel pénzügyi jog könnyebb megértése végett is érdemes lesz a kutatás fáklyájával

kissé bele világítani a lengyel köztársaság gazdasági politikájába, éppen azért, mert e mélységek oly ridegeknek és üreseknek látszanak.

A lengyel köztársaságban az uralkodó osztály öntudatosan, elvből mindig a szabad kereskedelemre és iparszabadságra törekedett, melyek Európa mai államaiban oly nagy többségnek ideáljaihoz tartoznak. Egyébiránt az az irány, mely az állam nemzetgazdaság-rendőri feladatait e formulában összegezi: «Laissez faire, laissez passer» könnyen felismerhetné elveinek már megközelítőleg végbement megvalósulását Lengyelországban, a korlátolt államhatalom eme szent földén. Annyi azonban kétségtelen, hogy a Lengyelországban fennálló elvek, legalább közvetve, érintkező pontokul szolgáltak a franczia physiocratáknak rendszereik felállításában. A XVIII. század kezdete óta, Fénélonnak a beauvilliersi és chevreuxi herczegekhez intézett, olvasásra méltó levelei óta s azután átalában félreismerhetetlen a lengyel állameszmék befolyása az egyes franczia írókra.

Hogy lengyel részről jövő közvetlen befolyás volt-e itt irányadó és ha igen, mennyiben volt az, nem kutatjuk; de mit szóljunk, ha Colbert idejében Fredro, a lengyel mágnás ezt tanácsolja: «Az értelmes fejedelem a mezőgazdaságot előnyben részesíti minden egyéb fölött, a mit különben gazdagságnak tartanak. . . . . Ez a nép jóllétének igazi forrása, mely kiapadhatatlan; egyedül ez az aranybánya.» És így találunk nála, ki itt a lengyel nemesség valódi képviselőjének tekintendő, egyéb tanokat is, melyeket az ő korában különben sehol sem gyanítanánk.

Ennek megfelelően a lengyel állam ugyan sohasem mozdította elő tettleg a mezőgazdaságot, de soha nem

is gördített semmiféle akadályokat elébe. A lengyel nemesek — és ők nem csupán intézői, hanem tulajdonosai is voltak a parasztgazdaságnak, — készpénzüket leginkább a korlátlan gabona-eladásból szerezték; a parasztok aztán télen gyakran az éhenhaláshoz voltak közel. Gabonaraktárakat nem emeltek az országban, de még rossz aratások után is évenként több 100,000 hajórakomány búzát és tiszta rozsot vittek ki külföldre. Csupán Danzigba, a hol daczára a constitutio által kiadott többszörös tilalomnak, így még 1764-ben is, a város kereskedői gyakorolták az elővásárlási jogot, évenként 300,000 hajórakomány úszott le a Visztulán. 1532. óta soha sem bocsátottak ki gabnakiviteli tilalmat; egy 1631-ben csak Litvániára nézve kiadott ellenkező rendelet nem maradt érvényben. És minden nemes, vagy ilyentől igazolvánnyal ellátott kereskedő vámmentesen szállította külföldre tetszés szerinti mennyiségben a gabnát és más nyerstermékeket.

A lókivitel ellen ugyan 1538-ban és 1557-ben tilalmakat adtak ki, de ezeket 1620-ban és 1647-ben visszavonták. A tizennyolczadik században Lengyelország tenyésztette a legtöbb és a legkeresettebb lovakat; Nagy Frigyes hadseregét majdnem kizárólag lengyel ménesekből látta el. A nemesek marhakivitelére semmi adó sem volt kivetve; marhákra kivetett pénzt csak korábbi időszakokban szedtek néha-néha. 1772. után évenként még 800,000-nél több szarvasmarha vándorolt ki a köztársaság tartományaiból. A határokon belül a markakereskedés hatalmas arányokat öltött; egy jaroslawi vásáron, még későbbi időben is, huszezer ló és negyvenezer szarvasmarha került forgalomba. Még az a kereskedő is, ki az országban nemes embertől vásárolt, vám nélkül vihette át a határon az árút az eladótól kiállított kisérő levél alapján.

Különös volt a méhtenyésztők pártolása Lengyelországban. Bármily hevesen reagált is különben a lengyel állam tagjainak állandó külön szövetsége ellen, mégis egész az utolsó király uralkodásáig érintetlenül maradtak több tartományban a nemesi méhtenyésztők zártkörű intézményei. A méz egyike volt a külföldön leginkább keresett lengyelországi nyerstermékeknek.

Az egész kivitel a mezőgazdaság, a marhatenyésztés és a rokon keresetmódok eme termékeire szorítkozott. Azzal, hogy az állam a legnagyobb gyöngédséggel lemondott a belőlök polgárai számára befolyó jövedelmi résznek fiscalis nyereségéről, megvonta saját magától bevételeinek legtermészetesebb és legbiztosabb forrását.

Egészen más volt az állam magatartása az iparral és kereskedelemmel szemben. A viszonyok természetében rejlett, hogy az emberi tevékenységnek ezek az irányai a lengyel köztársaság fennállása alatt nem érhettek el valami magas fokot. Az aránylag kevés munkaerő, mely a birodalomnak nagy részben eke alá még nem vetett földjén elszórtan élt, első sorban a nyerstermékek előállítására volt utalva és így a nemességen és a parasztokon kívül, a városi keresztény lakosság túlnyomó része mezőgazdasággal és marhatenyésztéssel foglalkozott. A legmagasabb czél, melyet e téren a kereskedelem és ipar magának kitűzhetett, a mesterségesen előállított értéktárgyak hazai szükségletének kielégítése volt. Külföldi iparszükségletek és a külföld kereskedelme számára való munka lengyel lakosok előtt teljesen képzelhetetlen volt, kivált mikor Lengyelország Amerika felfödözése után tényleg Európának a világforgalomtól legfélreesőbb országa lett. Moszkvának mégis legalább megvoltak keleti összeköttetései, melyeket Lengyelország, mely éppen

oly jól hatalmába keríthette volna azokat, a legkülönösebb módon elhanyagolt. Így tehát már ez okból is hallatlan merészség lett volna a mercantil-rendszernek Lengyelországba való behozatala; a köztársaságnak le kellett mondani arról, hogy ipar és kereskedelem által más országok pénzét a saját területére behozza; elég lett volna, ha nem túlságosan sok készpénz ment volna ki az országból idegen készítményekért és árúkért. Ha azonban forgalmi egyenleget akartak volna készíteni, akkor egészen az állam legutolsó idejéig, sőt ekkor talán leginkább észrevehették volna a becsületes Colbertisták előtt ijesztőnek látszó túlsúlyát az országból kimenő ércznek, az országba beözönlő fölött: 1780. táján száz milliót, hatvan millióval szemben.

Mindennemű czéhbeli korlátozások és minden mesterséges adók alól — melyeket a kereskedelem és ipar számára Lengyelországban megkisérlettek rendszeresíteni — fel lévén mentve, csodálatba ejthetne e kereseti ágak visszamaradása, ha nem tudnók, hogy a nemzetgazdaság, fejlődésének bizonyos fokán, természetes hajlammal bír mesterséges emelési eszközök iránt, és ha nem volna világos, hogy a szabadság, a saját védelmére szolgáló hatalom nélkül, a danaidák gonosz ajándéka. Azonfelül a szabadságot itt csak úgy értelmezték, hogy a kereskedőket és iparosokat a lehetőségig meggátolják abban, hogy egymással szorosan egyesüljenek, ellenben hogy az állam folytonos beleavatkozásokat és rendszabályozásokat engedhet meg magának, körülbelül úgy, a hogy az első századok római birodalmában volt és a mai Franczia-országban is szokásban van.

Így a XV. században a vajdák és starosták határozták még az összes portékák árát, a mint azt sok con-

stitutio rendeli. Jóakaratúak voltak az 1565., 1764. és 1768-iki constitutiókban fölállított szabványok a mindennemű súly-, hossz- és ürmértékek számára, azonban a mérték különböző és igen rendetlen maradt. Az árak megszabása soha sem vonatkozott a nemességre, az általa árúba bocsátott készítményekre és szeszes italokra. Ez utóbbiakat, úgyszólván, csakis a nemesség termelte és csak a földesuraknak volt mindenütt joguk a kimérésre. Hogy a sör és pálinka forgalmát élénkebbé tegyék, a nemesek falvaikban vásárokat kivántak rendszeresíteni, mivel azonban, különféle constitutiók szerint, ilyeneket csak városokban lehetett megtartani, a falvakat mezővárosokká emelték; és így a köztársaság városi joggal bíró községeinek tömege a színleges jóllét mázával vonatott be.

Az országos vásárok és az árúmegállító jog a városok tulajdona maradtak. Az utóbbi kimutathatólag csak a szab. kir. városok joga volt és abban állt, hogy minden idegen kereskedő az egyes királyok által adományozott kiváltságok értelmében hosszabb ideig hagyta árúit a városokban a belföldi kalmároknak eladás végett. Idegen kereskedők a hazai fogyasztóknak közvetlenül csak az országos vásár tartama alatt adhattak el.

A nemesség 1550-ben opponált e külön jog ellen, de az országgyűlés 1562-ben a városi kiváltságok megvizsgálása után mégis határozottan megengedte.

Az idegen kereskedők észrevehető mellőzését — a skótok és angolok, kiket rendszerint együttesen scoti-knak neveztek, különféle városokban nagy szállásokkal bírtak — abban az 1643-ki sajátságos határozatban is látjuk, melyet több városi lakos belevonásával a Litvánia és Lengyelország számára összeállított ország-

gyűlési bizottság hozott. E többszörösen megerősített rendelet értelmében minden kereskedőnek a starosta, vajda, vagy e kettőnek hivatalnokai előtt esküt kellett tennie, melyben, ha külföldi, arra esküszik, hogy öt százaléknál, ha belföldi, hogy hét perczentnél, ha zsidó, hogy három perczentnél nem kíván többet nyerni.

Nagyon kedvezőtlen helyzetük volt az idegeneknek különösen a számtalan kiváltsággal felruházott Krakkóban. Mikor 1775 után a kereskedelmet egész terjedelmében a nemességnek szolgáltatták ki, ez mindjárt a tőle eddig megtámadott árúmegállítási jogot hatalmába iparkodott keríteni, mint azt a Zakroczym társczégnek az 1776-ki constitutióban megerősített tervezete bizonyítja.

Különben az állam a kereskedelmi szabadság minden megszorításától idegenkedett. Zsigmond Ágostnak és Istvánnak azon igéretét, mely szerint nem fog monopoliumokat adományozni, Szaniszló Ágost még 1764-ben is esküvel erősítette.

Noha a czéheket, melyeket a nemesség különösen gyűlölt, nem lehetett kiirtani, a hivatalnokok mégis sokszor gyakorolták a constitutio által 1543-ban és még később nyert meghatalmazásukat, mely szerint nem tűrték, hogy a czéhek az egyes ipar- és kereskedelmi czikkeket monopolizálják, és ügyeltek arra, hogy a czéhek ne ártsanak az általános szabadságnak.

A kötelező kereskedelmi utak, melyeket a XIV. és XV. században egyes városok kívánságára a királyok jelöltek ki, már a XVI. században kimentek a szokásból.

Az iparban legjelentékenyebb szerepet játszott a gyapjúkézműárú, melyet Szaniszló Ágost alatt a törvényhozás is több kedvezményben részesített.

A köztársaság több kereskedelmi szerződése a szabad

kereskedelem elvén alapult, így, ha akarjuk, már 1549-ben az V. Károly és Zsigmond Ágost közötti szerződés is.

Az osztozkodó hatalmaktól a köztársaság fájdalmas vámtarifákat volt kénytelen elfogadni, csupán Oroszország ismerte el 1776-ben a már 1686-ban és 1768-ban a két állam részéről egymásnak biztosított szabad kereskedelmet. Törökország és a tatárok sem korlátozták semmiben a köztük és a köztársaság között folyó kereskedelmet; nagyszerű volt a marhákkal űzött transito-kereskedés Romániából Danzigba.

Danzig többször kötött külön szerződéseket idegen hatalmakkal, 1658. és 1670-ben Hollandiával.

A különféle iparágak szétoszlását a társadalmi rendek szerint nem lehet oly pontosan kimutatni, mint a hogy talán néha gondolták. A nemesség a XVIII. században kézműárú és gépárúkat gyártó intézeteket állított fel, éppen úgy, mint a király koronai birtokain.

Gyakran űzött kereskedelmet, a mint többi közt az 1528-ki constitutio is bizonyítja, csak a kiskereskedés volt megtiltva számára.

Ellenben a városiak, daczára a XV. és XVI. század minden tilalmának, még késői időkben is szereztek földbirtokot. Az 1609-ki constitutio megparancsolta minden olyan városi lakosnak, a ki földbirtokot vesz, hogy nemesi iparnak szentelje magát, tehát felhagyjon a kiskereskedéssel és mesterséggel.

Különféle luxustörvények által, melyek egész 1780-ig fentartották magukat és mindig csak a városok lakosságára vonatkoztak, hasztalanul iparkodtak ez osztály jóllétét emelni. 1655-ben a nemeseknek is megtiltatott a fényűzés, hogy a városok kereskedőinek semmi okuk

se legyen túldrága árúkért pénzt kiadni; 1778-ban pedig az állandó tanács azt az esdeklő kérelmet intézte a köztársaság összes lakosságához, hogy tartózkodjék a luxustól.

A koldusok ellen gyakran adtak ki tilalmakat; ezek azonban eredménytelenek maradtak, mert a szegények gondozása majdnem teljesen ismeretlen volt. Az egyház adott alamizsnát, a dissidensek és zsidók lehetőség szerint gondoskodtak munkaképtelen hitsorsosaikról; a hatóságok semmit sem tettek. Nagy Kázmér a sóbányák jövedelmeiből hat szegény számára létesített alapot, mely azonban csakhamar elkallódott. A nemesek rendszerint csak akkor tartották el parasztjaikat, ha azok munkabírók voltak; a nyomorékokat és elzüllötteket szétküldötték az országba «koldulni». Éppen így tettek a városi hatóságok is, melyeknek az 1496. és 1786-ki constitutio meghagyta, hogy községi szegényei közűl csak az «érdemeseket» segélyezze, a többit küldje koldulni.

Általános éhinség idején néha közpénzeket engedélyeztek, így az 1710-ki constitutio szerint.

Különösen rossz állapotban volt Lengyelországban az egészség-rendőri ügy; hiányzottak alapfeltételei. A fiatal orvosok készültsége tisztán gyakorlati volt, más orvosokhoz jártak tanulni addig, míg azok felszabadították őket; habár orvosi előadások nem is, de orvossá avatások voltak Krakkóban. Poniatowski Szaniszló alatt végre iparkodtak, a jobb egészségügyre való tekintetekből, az orvosi tudományt emelni. Az állandó tanács 1784-ben és 1785-ben kelt két resolutiója meghagyta a városoknak, hogy a fiatal embereket az orvostan tanulmányozására szorítsák. A gyógyszertárakat már az 1523-ki constitutio szerint évenként meg kellett az orvosoknak vizsgálni.

A városi közkórházak fölé utoljára, így 1764. és 1786-ban külön felügyelő bizottságokat szerveztek.

A hidakat legtöbbnyire magánosok építették és tartották fenn, a kik aztán a kincstári kormányzat beleegyezésével gyakran hidvámot szedhettek; ezt biztosították még 1775-ben is a Poniński-féle hidnak Varsóban.

Az útépítésre Lengyelországban egész az utolsó időkig kevés tekintettel voltak. E téren egyes magán-emberek tették azt, a mit, mai felfogásunk szerint, az államnak kellett volna tenni. A nagy országutaknak előnyben részesítése a vicinális utak fölött, melyeket különben az előbbi századokban sok helyen élénken gáncsoltak, itt meg nem történhetett, mivel az állam sem az egyikről, sem a másikról nem gondoskodott. Az országutak úgyis csak a kereskedelemre és nem a nyerstermelésre nézve lettek volna — úgy gondolták — előnyösek.

Ellenben a vízi utakat az állam kissé pártfogolta; csatornákat ugyan általában nem épített; azt a pénzt, mely az adókból befolyt s arra használtathatott volna fel, egyes nemesek között osztották szét. De a constitutiókban többször el volt rendelve, hogy a köztársaság hajózható folyóin magánemberek nem szedhetnek vámokat. És miután ezeket a tilalmakat (1447., 1507., 1607-ki constitutio), a mint látszik, soha sem tartották meg, a köztársaságnak még az az elégtétele sem volt meg, hogy *szabad* hajózást, nem hogy kényelmes és biztos hajózást létesített volna. Nyilvános folyókul, a melyeken nem volt szabad adókat szedni, a következők voltak megjelölve: Warte, Netze, Visztula, a Bug, a Narew, a Wieprz, a Tyszmienica, a Njemen, a Rusznica, a Mosza, a Njemenek; továbbá a Prosna, az Obra, a Drewenz, a Wkra, a Ruz, a Pina, a Muchawiec is azon folyók közé tar-

toztak, melyeken vámot szedni, malmokat és gátakat építeni, a gabonakivitel kényelme miatt, nem volt szabad. A hajózásra nézve legveszedelmesebb folyók szabályozását az 1768-ki constitutio helyezte kilátásba, de ez nem következhetett be, legalább nem a Korona részére; a litván kincstár 50,000 frtot adott e czélra. És a Muchawiec-csatorna vagy «a köztársaság csatornája», melyen csak kevéssel a birodalom vége előtt kezdtek hajózni, ott legalább a jóakarat jele volt.

Sok úton, egészen késői időkig, magánvámokat szedtek a földesurak, mint a folyókon, mintegy folytatásaként a középkori salvus conductus-bérnek. A különféle constitutiók csak azon esetben tiltották el e vámokat, ha a törvényszék előtt nem bizonyultak ősi eredetűeknek.

Közlekedési *eszközökről* is csak nagyon tökéletlenül volt gondoskodva. A királyi városok kötelesek voltak a király küldöttjei számára előfogatot állítani és később megfelelő adót fizetni. Az egyes helyek rendszeres összeköttetését azonban csak később szervezték; Báthory István alatt Krakkó és Velencze között szerveztek postajáratot, IV. Ulászló alatt a köztársaság főhelyei levélpostát kaptak.

A lakások a köztársaság egész területén a legnyomorúságosabb állapotban voltak. A hivatalnokok barlangokban laktak, a nemes ember szalma- és vályogházakban, a városok majdnem mind fából voltak építve. Építészeti rendőrség nem létezett, a tűzvészek rettentően romboló hatalommal garázdálkodtak minden évben, az állam keletkezése óta, annak utolsó idejéig. Nem csupán a szegénység volt az, a mi e sajnos viszonyokat fennállani hagyta; hanem kétségkívül a népjellemben rejlett, hogy a futólagos élvezeteket elébe helyezte a tartósaknak;

ugyanaz a jelenség, a mivel az államéletben is találkozunk. Így minden osztály óriási pénzösszegeket ad ki lakomákra és ünnepélyekre; a szeszes italok fogyasztása a legnagyobb arányú volt és ez hazafias tettnek látszhatott, mivel az állam, daczára a szörnyű nagy sikkasztásoknak, jövedelmeinek jelentékeny részét az italjövedékből húzta.

Daczára a törvényhozás sok balfogásainak, daczára a belviszályoknak, Lengyelország még sem volt egészen szegény birodalom. Nevezetesen az állam uralkodó osztálya élt jóllétben. Ha ez gondolt volna valamennyire az állam felvirágozásával; ha ez az országnak valódi kormánya lett volna és nem csupán egy magát a kormányhatalom megzsibbasztására hivatottnak képzelő conglomeratum, akkor az állam a szükségesekben soha sem szenvedett volna hiányt.

Lengyelország szerencsétlenségét nem annyira a nemzetgazdaság gyöngeségeiben kell keresnünk, mint inkább abban a sajátságos felfogásban, melylyel a nemesség az állam iránti kötelességeiről bírt. Nagylelkű érzelmekből, melyek a lengyel lovagrendből soha sem hiányzottak, egy állam sem tarthatja fenn magát.

És így hozzájárulhatott az önzés éppen úgy, mint a lengyel államelvek sajátos idealismusa is ahhoz, hogy létrehozza azt a szánalmas képet, melyet a lengyel köztársaság államháztartása elénkbe tár.

Most még egy tekintetet kell vetnünk a lengyel pénzverési ügyre, a melyben a közgazdasági politika egyesül az államháztartással, mivel Lengyelországban a pénzverési jogot az azzal felruházott egyének és az állam jövedelmi forrásának tekintették minden időben. E pénzverési ügy történetét a lengyel kutatók a legbehatób-

ban feldolgozták; csak a pénzverés *jog*ügyi oldalát nem részesítették kellő figyelemben.

Úgy látszik, hogy már Boleszláv, a Hatalmas, is veretett pénzt, és e pénzverés egészen a kiváltságok adományozásáig regálénak tekintetett. De már 1232-ben a poseni püspök és a gneseni érsek is kaptak pénzverési jogot. Ez azzal függött össze, hogy a pénzverők, melyek kezdetben csak néhány helyen, nevezetesen Posenben álltak fenn, a Piasta kisfejedelmek alatt megsokasodtak. A püspököknek ez a pénzverése nem bírt nagy jelentőséggel; ellenben a városok, egészen jól be a tizennyolczadik századba benyúlólag, a kincstárnokok s ezek albivatalnokai, az apocrisiarius és a monetarius névleges felügyelete alatt különféle pénzeket vertek; egészen legutóbbi időkig Danzig is.

Daczára a sok pénzverő egyénnek, az országban mégis aránylag több külföldi, mint belföldi vert pénz volt forgalomban, és gyakran önkényesen kijelölt tárgyakkal kellett helyettesíteni a pénzt; így a XIV. században nyestbőrökkel.

Csak mikor már a vert pénz elértéktelenedése nagyobb mértéket kezdett ölteni, maradt a lengyel pénz az országban. 1630-ban a pénzverés előnyei, a verőbér már nem a király személyes vagyonának, hanem a köztársaság kincstárának javára szolgált. És már az 1422-ki statutum szerint nem volt szabad a királynak absque concilio, suasu et consensu speciali baronum új pénzt veretni.

A pénz értéke folytonosan lejebb szállott és a lengyel forint (= 60 garas) már a mult század kezdetén elérte körülbelül $^1/_6$ tallérnyi alacsony értékét. A tizenhetedik században a pénzverést a legtöbbet igérőnek adták bérbe;

a szász királyok, a kik Lengyelországban úgyszólván soha, hanem csak Lipcsében verettek pénzt, még lejebb szállították a pénzlábat és végül a hétéves háború ephraimitáit az országban levő zsidók tömegesen űzték ki. Az a dicséretes fellendülés, melyet a pénzverés ügye Szaniszló Ágost alatt vett, nem elégítette ki az ország szükségleteit, és Lengyelországot továbbra is elárasztották az olyan vert pénzfajok, melyekből a bizonytalanság mustra-képét lehetett volna összeállítani.

MÁSODIK SZAKASZ.

Az állam bevételei.

A későbbi pénzügyi gazdálkodás azon elvei, melyek szerint az állam megkivántató kiadásai a bevételek magasságát szabják meg, a régi Lengyelországban eredetileg nem is léteztek. Ellenkezőleg, azokban a századokban, a melyekben még a Piastok erős államhatalma sem mindig volt képes a szokásos jövedelmeket behajtani, az adóknak egy előzőleg összeállított kiadási költségvetés szerinti felemelése czéltalannak és kivihetetlennek tűnhetett fel.

Valamely állam természetét illetőleg biztosan, majdnem csalhatatlanul, jellemző az a mód, melylyel élelmét magához veszi; az a módozat, mely szerint az adókat és vámokat emelik benne. Az úgynevezett alkotmányos szabadság létének legérvényesebb próbaköveül, a törvényhozó testületet teljesen önállóan megillető adóengedélyezést és bizonyos fokig menő adómegtagadást emelték ki, és az igazi absolutismus kétségtelenül csak ott található,

a hol a fejedelem korlátlan adóztatási jogot gyakorol. Az államok signaturája: a pénzügy.

Ezért nevezték az ifjúságában — mint tudjuk — patriarchalis-despotikus módon kormányozott lengyel állam «jus polonicum»-ának, legfontosabb jogelvének a fejedelem azon jogát, hogy az alattvalók adófizetését folytonosan és tetszése szerint fokozva, vegye igénybe. Az adók, a természetben való szolgálmányok és közvetlenül a kmeteknek, vagy pedig a kmeteknek a szlachták útján és maguknak a szlachtáknak személyes terhei, a Piastok dynastiája alatt, az állam czéljait szolgáló eszközök javára legtöbbnyire jól megtelt és kiapadhatatlan kincstárt alkottak. A háborút az állam legelőkelőbb feladatának tartották s a jus polonicumnak nem egy kötelessége világosan a katonai tekinteteknek köszönheti eredetét. Nem ok nélkül tartják, e csakhamar szokásjogivá lett adófizetések megteremtőjének a karddal uralkodó Chrobryt. Egyebeket pedig győzedelmeskedő elődei és utódai hoztak be. Mikor a tizenkettedik században a várnagyi szervezet egészen kifejlődött és a várnagy a király összes jogait érvényesíti, a jus polonicum erős, megingathatatlan rendszernek látszik nekünk, melynek egyes szabványai szorosan egymásba kapcsolódnak és csak együttesen szüntethetők meg a fejedelem akarata által.

A jus polonicum közvetlen és közvetett adókra és szolgálmányokra oszlik; mi azon közvetlen adókhoz, melyeket nem egyesek, hanem mindig községek teljesítettek, ezeket sorozzuk: poradlne, naraz, sep, stan, wojenne, krowa; a községek közvetlen szolgálmányaihoz pedig ezeket: przewod, powoz, stroża, podwody, úgyszintén az alattvalóknak még a XIV. századba is mélyen benyúló azon kötelezettségét, hogy hidakat és királyi

kastélyokat építsenek; psarskie és sokol (a királyi kutyák és sólymok eltartását). A közvetett adókhoz nem a tárgyak, hanem a foglalkozások után kiróttakat: a powolowe, targowe, podworowe. Ezeket rendszerint egyesek fizették.

Az opole is ide tartozik, mely nem egyéb mint az összes kerületi lakosságra a kerületen belül történt bűntettek miatt kirótt pénzbüntetés.

A pénzbüntetések, az immunitások osztogatása előtt, általában, a fejedelem jövedelmének főrészét tették.

Azt a kötelességet, hogy a királyt kiséretével együtt, utazások és hadjáratok közben, lakásába befogadja és ellássa, a nemesség már a XIV. században lerázta magáról; ez a kötelesség aztán a szab. kir. városokra és az apátságokra hárult, mely utóbbiak igen sokszor a nemesek tartományi gyűléseit is kénytelenek voltak befogadni.

Egészben véve, le kell mondanunk arról, hogy a jus polonicum összes terheit felsoroljuk; a negyvenes számot jóval felülmúló, részben alig megmagyarázható elnevezéseket lehetne itt összeállítani.

A mennyire súlyosak voltak e terhek, különösen a meggyötört kmetekre, olyan hasznosak voltak az államra nézve. E terheknek lassankénti, a Korona területén 1374-ig teljesen bekövetkezett eltörlése által a kmetek nem nyertek semmit: mind azt, a mit eddig az államnak adtak, sőt ennél sokkal többet, most a nemesi földbirtokosok foglalták le; és ugyanez történt, mikor a Litvániában is fönnállott rokontermészetű terheket a XV. és XVI. században a fejedelem, a nemesség javára, eltörölte.

De a lengyel pénzügyek azóta nem jutottak többé zöld ágra. Az a nézet, a mely gyakran öntudatlanul is sok

történelmi munka alaphangjául szolgál, hogy t. i. a középkor második fele óta az emberi állapotok folytonos haladásban vannak, Lengyelországot illetőleg nem állhat meg.

A mióta az állam nem húzott többé rendszeres adókat. azóta, daczára minden hangzatos beszédnek, el volt a pusztulás számára jegyezve. Hogy a nyugati példák erősen hatottak a lengyel pénzügyek berendezésére, az félreismerhetlen. Csakhogy ezek a hatások nagyon rosszul nyilatkoztak. A lengyel fejedelemnek, már Jagello óta. megközelítőleg sincs meg az a tekintélye, melylyel egy nyugoti fejedelem még oly makacs hűbéri rendjeivel szemben is bírt. Hogy tehát azon minták után az állam terheinek nagy részét az ő vállaira rakják és a fejedelem pénzügyeitől elválasztott külön országos pénztárt szervezzenek, ennek itt sokkal rosszabb következményeket kellett maga után vonnia, mint Európában bárhol.

Ily hirtelen fordulatot, mint a minő a lengyel királyság hatalmában a jus polonicum eltörlése által beállott, csak ritkán lehet kimutatni.

Addig, a míg a lengyel király a kormányzásra és az állam megvédésére szükséges összegeket saját teljhatalma szerint vette föl, korlátlanabb volt bármelyik egykorú koronás főnél. Lajos adta a lengyel királyhatalomnak a legkegyetlenebb döfést mindazok között, melyeket az valaha kapott. Jagello alatt a nemesség már úgy tekintett vissza a Piastok idejére, mint valami ancien régime-re.

Mikor már maguk a nemesek annyira vitték királyukat, hogy az a legjobb akarattal sem volt képes eleget tenni a reá rótt kötelességnek : hogy az államot a saját költségén megvédje, és mikor aztán a nemesek csodás önfeláldozást véltek teljesíteni azzal, hogy

az állam szükségleteire odaadták egy részét annak, a mit ők parasztjaiktól kaptak, ekkor végkép letünt a királyság tekintélye.

A nemesség ezután, még a legsürgősebb esetekben is, mindig egy évre ajánlta meg parasztjai adóját, mint mondták, a király részére, tulajdonképen pedig a pénzek kezelésével megbizott hivatalnokok számára; egész a tizennyolczadik századba jól benyúlva, mindig hozzátették: «pro hac una vice et ut non traheretur in sequelam» vagy egy más megfelelő mondást.

Törvény szerint a lengyel állam egész a legutolsó időkig mindig csak ideiglenes bevételeket ismert. Készpénzben fekvő állami vagyonra gondolni sem lehetett. A ki ma nemzetgazdasági és jogi érvekkel akar küzdeni az ilyen vagyon ellen, az a lengyelektől kérhet tanácsot.

Bielski elbeszéli, hogy 1478-ban Peterkauban állandó állami vagyon szervezését hoztak javaslatba; és néhány tartományi képviselő kijelentette, hogy fel van hatalmazva rá, hogy e vagyon megalapítása- és fentartására örök időkre vajdaságuk minden lánjától évenként negyedrész bevételt ajánljon meg. Hozzáteszi, hogy a nagy-lengyelországiak vetették volna el e tervet.

1635-ben határozottan megtiltották, hogy az országgyűlés oly adók kivetését elhatározhassa, melyek hosszabb vagy bizonytalan ideig behajthatók legyenek. Az adóengedélyezésnek csupán a következő országgyűlésig és az ezt megelőző, továbbá utána következő tartományi gyűlésig volt szabad terjednie. Világos, hogy mennyivel rosszabb hatásúnak kellett lenni az ilyen megajánlási szabadságnak, a souverain nemesek személyes uralma mellett, mint egy parlamentaris kormány alatt.

1690-ben Sobieski alatt, pusztán senatusi határozatra,

adót szedtek Litvániában; ezt a példát azonban jövendőre szigorúan megtiltották.

Igaz, hogy a köztársaság bevételei nemcsak éppen a nemesek adóira szorítkoztak. A városiaktól és zsidóktól fizetett állandó adókon és vámokon kívül még voltak egyes jövedelmek, melyeket a mai birodalmak koronauradalmi jövedelmeihez lehet hasonlítani.

Ott voltak az állami birtokok bevételei; de a mint Zamojski beszélte Párisban Lengyelország választottjának, Henrik herczegnek: «az állami birtokok jövedelmeinek egy részét ugyan a királynak szánták, a sokkal nagyobb részt azonban a polgárok buzgalmának serkentésére és jutalmazására tartották fenn». Sürgős szükség esetén már a XV. században is követelték az adományozott állami birtokok negyedrész jövedelmét állami czélokra. Az 1562-ki országgyűlésen aztán elhatározták, hogy minden királyi birtok, mind a később gazdaságokká különválasztott s a király magánhasználatára szánt, mind a starostáknak és tenutariusoknak (dzierzawcy) kölcsön adott fekvőségek jövedelmeinek negyedrészét évenként levonják és a korona kincstárába szolgáltatják be.

Hogy pontosan megállapítsák, mennyi a negyedrész, az 1562-ki constitutio szerint minden ötödik évben szemlét kellett tartani. De hogyan hajtatott végre ez a többszörösen megerősített határozat? 1764-ben hivatalosan constatálták, hogy a lustratio félszázadon keresztül elmaradt. Az állambevétel egyik része sem folyt be roszszabbul és szabálytalanabbul, mint a negyedrész. Ez eredetileg a tatár határszél több zsoldos ezredének fentartására volt szánva; ez a hadsereg azonban, a negyedrészes katonák, a zsold hiányos összeszedése miatt közmondássá vált szomorú állapotban volt. Negyed-

részes katona lengyelül majdnem annyit jelentett, mint csavargó, csirkefogó. A negyedrészt, gyakran egész általánosan, az állami javak összes birtokosai évekig nem fizették; így 1710. évben sürgősen erőszakolták, hogy végre már egyszer mégis szolgáltassák be legalább részben az 1699 óta esedékes negyedrészt. A többször elhatározott kétszeres és háromszoros negyedrészszel, úgyszintén az 1633-ban a tüzérség fentartására kiszabott új negyedrészszel sem állt jobban a dolog. Arra pedig még gondolni sem lehetett, hogy a királyi földek új birtokosai haszonélvezetük első évében négyszeres negyedrészt fizessenek, mint a hogy a törvény kívánta!

A kincstárnokból, egy nagy- és egy kis-lengyelországi senatorból, továbbá két tartományi követből és a ráwai palatinusból álló bizottság — melynek évenként pünkösdkor kellett Ráwában a negyedrészt átvenni, a hátrálékos fizetők ellen törvényesen eljárni, s mindezek fejében tekintélyes díjazást élvezhetett — csak kis részét tette meg annak, a mit tennie kellett volna. Azt a büntetést, melylyel a pontatlan fizetőket többször fenyegették, hogy t. i. elvesztik a királyi birtokokat és azon összegnek, melylyel adósak, háromszorosát túlhaladó birságot fizetnek, bizonyára soha sem hajtották végre.

Az 1765-ik évben még egyszer tartottak egy nagy lustratiót; az állami javak birtokosainak, ezután rendesen, az utolsó becsléskor kiszabott negyedrészt másfélszer kellett fizetniök. De ezzel sem értek el semmi eredményt. Ezeket a határozatokat akkoriban Litvániára is kiterjesztették, a hol még csak 1596-, és 1613-ban jött létre olyas valami, a mi a negyedrészhez hasonlított, mely csupán a Korona intézményének tekinthető: t. i. a donativum; de ezt még sokkal rendetlenebbül fizették be.

Hogy az állam e birtokokból kevés hasznot húzott, az már azért is természetes volt, mert a jövedelmük soha sem emelkedett. Különféle constitutiókban kimondták, hogy a starostaságok, tenuták, és tiszttartóságok egy birtokosa se hnzzon azokból nagyobb hasznot, mint elődje és hogy a haszonélvezet minden többlete a királyra vagy a köztársaság pénztárára essék. És így nagyon természetesen e birtokokon a föld megmunkálásának módját nagyon elhanyagolták, a parasztok terheit azonban az elviselhetetlenségig fokozták. Szép, de hiányosan végrehajtott határozat volt az, hogy az 1775-iki constitutio szerint e földbirtokokat a kincstár javára bérbe adják és a királytól kinevezett birtokosok a haszonnak csak egy részét kapják. És még sokkal tökéletlenebbül hajtották végre a négy éves országgyűlés azon kitünő határozatát, mely szerint ez összes birtokok a kincstár javára adassanak el. Állami zártkörű jószágigazgatásra, mely kétségkívül a legjobb lett volna, Lengyelországban gondolni sem lehetett.

Az olkuszi ólombányák és úgy látszik ezüstbányák is annyiban az államnak több milliót jövedelmeztek, a mennyiben azon város lakói, kik a bányászatot — mely sehol sem volt regale — a saját hasznukra űzték, az 1374-iki statutum szerint a királynak adták a tisztára olvasztott ércznek minden tizedik vagy tizennegyedik fontját. Ezeket a bevételeket a III. Zsigmond alatt megtartott országgyűlés a király civillistájához számította; de János Kázmér alatt a bányákat a víz tönkre tette.

Az állam sóbányái Wieliczkában és Bochniában, valamint néhány vörös-orosz helységben, jelentékeny összegű tiszta jövedelmet hoztak. Igazgatásuk azonban fokozatosan rosszabbodott; az az elv, hogy minden nemes annyi sót

kapjon ingyen, a mennyire szüksége van, az állam a hiányos ellenőrzése miatt, melyet a XVI. század óta a nemesek valódi sószükséglete fölött gyakoroltak, nagy készleteket rabolt el, melyeket a nemesek más fogyasztóknak adtak el.

Az utolsó Ostrog fejedelem birtokaiból, melyek miatt 1609—1766-ig hosszú pörök folytak a különféle forumok előtt, a Korona a rákövetkező időkben évenként 500,000 frtot húzott.

Jövedelmeinek egy részét az állam végül az 1768-ban szervezett és genuai társaságoknak bérbe adott kis lutriból vette; 1786. óta ennek igazgatását a kincstári bizottságra ruházták át.

A közvetlen adókhoz számíthatjuk a paradlne-t vagy lanowe-t, a nemesi falvaknak az országgyűlés határozata szerint a tartományi gyűlésektől helybenhagyott földadóját. Ezt a tizennyolczadik században már nem lehet kimutatni. A XV. és XVI. században mint pobór játszotta a főszerepet. De ez éppen úgy, mint az 1374. óta egész a tizenhetedik századig szedett królestwo, melyet a királynak «in signum subjectionis et veri dominii» (1422-iki constitutio) fizettek, csak a birtokok területe, nem pedig jövedelmező képességük szerint számíttatott. Éppen az a królestwo, mint simplum, két garast tett minden nemesi telek után; a nemesek aztán rendesen elhatározták, hogy 8, 12, 20 garast fizetnek minden lán után, de mindig csak a következő országgyűlésig, «et ut non veniat in sequelam».

Továbbá, 1629. óta podymne-t (kéményadó) is szedtek időközönként. 1775-ben egy osztályrendszert alkalmaztak, melyet itt-ott már előbb is ki lehet mutatni, tisztán az adó további emelésére. És pedig első sorban a között

különbséget tettek, vajjon a kémény kisebb-e vagy nagyobb, kő- vagy faháznak tartozéka-e? Ezután Varsóban az adót némely kémény után egész 16 frtnyi magasságban állapították meg, a nagy városokban 12 frtig, kis városokban 8 frtig, a nem egészen 380 kéményt számláló városkákban az átalános tétel 4 frtban volt megszabva; a falvakban 7 frtban.

Az asztali és királyi birtokokon azonkívül állandóan szedték a polpodymne-t is, melyet azelőtt hyberna-adó néven ismertek, és különben a papi székhelyekre, a szab. kir. városokra és bármennyire protestáltak is ellene, a zsidóságra is kivetettek.

A «schoss» szintén épületadó volt, melyet eleinte, mint a hogy már német neve is mutatja, a városokban, nemsokára azonban, a nemesség beleegyezésével, ennek birtokain is szedtek. Ezzel kétségkívül rokontermészetű a «Vierdung» (ferto), melynek fizetése alól a nemességet 1455-ben világosan fölmentették.

Közvetett adó volt mindenek előtt a *czopowe* (csappénz, Zapfengeld), mely sörre, méhsörre, borra és pálinkára volt kivetve és pedig oly módon, hogy mint simplumot, melyet az országgyűlés alkalmilag sokszorozott, később rendesen így számították: 1 garast (= $^1/_{60}$ frt) a közönséges sör minden garniec-étől, 2 gar. a dupla sörtől, a méhsörtől 10 gar., a bortól különféleképen, 1775. óta mindig egy forintnál többet, pálinkától 12—24 garast. A czopowé-t a tizenötödik század óta ki lehet mutatni; először a városokban, azután a nemesi és papi birtokokon is szedték.

Litvániában a propinatio tiszta jövedelmének általában csak 10 százalékát szedték az állam javára, a mi előbb hasonló módon volt érvényben a korona területén

is. Az adót, melynek ellenőrzésére szükséges hivatalnokokat az államnak bajos lett volna tartani, rendszerint bérbe adták. A nemesek házi itala — a sajátkészítésű szeszes italokból — adómentes volt, éppen úgy, a hogy az általuk behozott italok után sem fizettek jövedéket.

A tizenhetedik században hasonló volt a *szelężne* (Schillingsgeld), mely nem a csapra ütött italok mennyisége, hanem a kimérőnek tiszta jövedelme után, majd magasabb, majd alacsonyabb díjszabás szerint számíttatott. 1766. óta egyesítették a czopowé-val, és szelężne-nek azután gyakran a külföldi termékek italadóját nevezték.

A *dohányadót* Litvániában már 1661-ben behozták a katonai költségek fedezésére; a Korona területén csak 1775. óta lett állandóvá. 1776-ig bérbe volt adva, tíz év mulva a kincstári kormányzat vette át. Hasonló módon hajtották be 1780. óta Litvániában is újra, miután egy ideig megszüntették volt.

A *bélyegdíjat* 1775-ben hozták be; ez egy ezüstgarastól egész 20,000 frtig terjedt. Ennek a magán emberek minden szerződése és az állam által kiállított mindennemű diplomák alá voltak vetve. Különösen bélyegkötelesek voltak az ujonnan kinevezett senatorok részére kiállított kinevezési okmányok. A felügyelet és a contraventiók fölötti biráskodás a kincstári bizottság dolga volt. A bélyeghamisításra halálbüntetés volt szabva.

Specialis litván adónem volt a malmokra kivetett és a termelő képesség szerint számított adó; vízi malmoknál minden keréktől 16—4 frt, szélmalmoknál minden kő után 6 frt.

Az állami bevételek főalkatrészét adták volna a *határvámok*, melyek a tizenhatodik század kezdete óta. különösen a köztársaság nyugati szélein voltak szokásban.

De fájdalom 1496-tól 1775-ig jogi és csak néha-néha, rövid időre felfüggesztett alapelv volt, hogy a nemesek és papok, valamint alattvalóik részére be- vagy kivitt mindennemű árú vámmentes volt. A ki tehát csempészetet akart űzni, nem is iparkodott a köztársaság hiányosan szervezett vámhivatalait kikerülni, hanem hirtelen szinleges vásárt kötött bármelyik nemes emberrel, talán éppen magokkal, a vámhivatalnokokkal, a kiknek, az 1584, 1596-iki és későbbi constitutiók szerint mindannyioknak bene natus et possessionatus-oknak kellett lenniök ott, hol a vámok nem voltak bérbeadva, — és azután nyugodtan mehetett a kamarák elé, a mint a vámhatóságokat nevezték; letette a vámmentességhez szükséges esküt arra, hogy az általa szállított árúk nemesi tulajdont képeznek. De a több constitutióban megállapított esküt csak ritkán tették le; elég volt egy lasciapassare előmutatása. Ilyen jegyeket a nemesek gyakran adtak el mint kitöltendő ürlapot bárkinek is. «A nemes ember nem tartotta bűnnek, meglopni az államot, mert hiszen az állam az ő tulajdona volt», jegyzi meg egy újabbkori lengyel.

A vámtarifákat nagyon gyakran változtatták és azt a rendeletet, hogy azok mindenkor nyomtatva legyenek kifüggesztve a vámállomásokon, csak későbbi időkben teljesítették. 1472, 1565, 1613-ban a be- és kivitel minden negyedik garasa volt, átalános tételként felállítva, a kereskedők számára.

A lengyel alapelvnek megfelelően, hogy minden állami bevétel már előre a különböző fajta kiadások egy-egy nemére van lekötve, a vámok eredetileg a királyt illették, egynémelyike pedig 1573. óta a köztársaságot. Később azonban Litvániában a koronával együtt az az elv jutott

érvényre, hogy az összes vámjövedelem $^2/_3$-a a köztársaságé, $^1/_3$-a a király kincstáráé legyen.

A vámok legteljesebb jegyzéke az 1647-iki constitutióban van.

Természetesen a kiviteli vámokból folyt be legkevesebb; ezek csak nagyon kevés portékára voltak állandóan kivetve; a kivitel számára pedig csupán a nemesség termelt, a mely egészen a legutolsó időkig vámmentesen vitte és vitette ki gabnáját és marháját.

Az 1560. óta és valószinűleg Danzigban, Elbingben és Rigában rendszeresített kikötő-vámok, úgyszólván, semmit sem hoztak az államnak, csak a nevezett városoknak. Az 1637, 1638-iki constitutio által sem javult ez állapot. A danzigiak, attól félvén, hogy az újonnan kivetett vám kereskedelmüket csökkenthetné, a legnagyobb béke idején dán oclog-hajókkal semmisíttették meg vagy üzették el a köztársaság vám-gyorshajóit, és a csak röviddel azelőtt életbe lépett vám megszünt.

A városokban az állam javára fogyasztási adót szedtek a piaczra kerülő tárgyaktól, sokszor azonban kiváltságok folytán elengedték; e fogyasztási adó előbb mint targowe játszott nagy szerepet.

Lisztre és húsra néha-néha a városi tanácsok határozata szerint vetették ki a fogyasztási adót és pedig a városok, nem az állam részére.

Különben, fogyasztási adónak nevezték a köztársaság tartományaiban a kereskedők készletben levő árúira néha-néha kivetett adót is. Az 1658-iki constitutio szerint a portékái értékének minden forintjától két garast kellett fizetni az eladónak.

A *személyes* adók között első helyen áll a zsidók fejadója. 1624-től kezdve fejenként 1 frtot kellett volna

kitennie, de 1661. óta mindig csak 210,000 frtnyi nevetséges átalányösszeg, 1717. óta 220,000 frt folyt be; ezen adó 1764-ben fejenként két forintra, 1775-ben három forintra emeltetett. Litvániában, a hol máskor megelégedtek 60,000 átlaggal, ekkor $3^1/_2$ frtot követeltek. Ezóta évenként kellett volna szemlét tartani. Mezőgazdasággal foglalkozó zsidók, kik különben is többféle előnyben részesültek, nem fizették a poglowne-t.

1628. óta Litvániában többször szedtek minden kereskedőtől fejadót, mint donativumot.

Egy más tributum personale-t rendesen az országban letelepedett tatároktól és az idegen kereskedőktől szedtek.

1529-ig Maszoviában fejadót szedtek a szegény nemességtől.

A papságra, mely a maga jószántából is már többször ajánlott meg az államnak subsidium charitativum-ot, 1717-ben e czímen 346,666 frt 22 garasra menő állandó adót róttak ki. Ennyit kellett évenként befizetni a Korona püspökeinek, a kik egyházkerületük minden magasabb rangú papjától gyűjtötték be a pénzt; a wilnói és samogitiai két litván püspök évenként 100,000 frtot szokott összehozni. A hívek nélküli plébánosokat az 1776-iki constitutio határozottan kivette az alól, hogy a püspökök adójához járuljanak.

1773-ban a Korona püspökei saját akaratukból felemelték ez évi összeget 600,000 frtra, később pedig 673,332 frt 44 garasra.

A Jagellók alatt a papoknak többször kellett oly adót fizetniök, a melyet a testvérek határoztak meg. Az 1472. és 1565-ki constitutio szerint a görög püspököknek és pópáknak jövedelmi adót kellett fizetniök.

Általános subsidium charitativum, mely a köztársaság

minden önálló polgárára kiterjedt, a királytól kezdve egészen a mezővárosi polgárig és falusi bíróig és a bevallott jövedelem szerint fokozatosan volt kivetve, legelőször 1520-ban a brombergi országgyűlésen ment határozatba és vétetett fel egyszer; 1662., 1673., 1674-ben megkétszerezték, 1676-ban megháromszorozták, szintén csak egyszeri felvételre. Később egyedül csak a litván vajdaságoktól szedték be.

Az 1719-ik évben Lengyelország bevételei 500,000, Litvániáé pedig 200,000 frtra rúgtak.

A mult század első fele: a nagy kalandorok ideje. Akkoriban a franczióknak Law mutatta be kisérleteit, kiváltképen a pénzügyi szakmában; az ő példája 1729-ben annyira felbuzdította az ifjú Lubomirski tartományi követet, hogy az országgyűlésnek azt az ajánlatot tette, hogy azon esetben, ha neki átengedik a Korona kincstárának igazgatását, ő annak bevételeit az első évben egy millió lengyel forintnyi hallatlan összegre emeli fel, a második évben két millióra és igy fokozatosan többre.

Az ajánlatot nem fogadták el.

A tizennyolczadik század vége felé a kincstár bevételei ismét emelkedtek, míg a folyton hátrálékban levő Litvánia is tudott annyira menni, hogy a Korona adóinak harmadrészét beszolgáltatta. 1768-ban a Korona bevételei tíz, Litvániáéi három millióra rúgtak; 1780-ban az előbbiek tizennégy, az utóbbiak öt millióra szaporodtak. A négyéves országgyűlés több rendszabályt alkalmazott még nagyobb fokozás elérésére. De általában egész a legutolsó időig az adóügyben is ugyanazt látjuk, mit a törvénykezési szervezetben: tarka különféleséget, reális eredmény nélkül.

A mint Lengnich helyesen megjegyzi, Lengyelország-

nak a tizenötödik század óta minden esetre az volt az elve, hogy a szükséges kiadásokat tegye az állami bevételek zsinórmértékévé. Ez egy erőteljes államhatalom alatt álló pénzügyi rendszerre nézve kétségkívül helyes és üdvös elv; Lengyelországban azonban sokkal károsabban hatott, mint a Piastok alatt érvényben levő azon alaptétel, hogy az adókat, tekintet nélkül az állam mindenkori szükségleteire, határozott szabályok szerint kell behajtani.

HARMADIK SZAKASZ.

Pénzügyi kormányzat.

A lengyel adóbehajtás feltünő jellemvonása: a decentralisatio.

Már a Piastok alatt is, a várnagyságoknál volt a fejedelem jövedelmeit beszedő számfejtő hatóság. Mióta az állam, az állami birtokok csekély bevételein kívül, csupán a meghatározott adókból élt, nem is volt neki többé semmi befolyása azoknak közvetlen behajtására. A királyi birtokok adói, melyeknek behajtásánál az állandó adószedők csupán szigorral tudtak boldogulni, valamint a minden lán után két garast hozó królestwo éppenséggel nem volt elégséges. Ennek behajtására záloglást lehetett rendelni (1456-ki constitutio). Tudvalevőleg a legtöbb adót a vajdaságok vagy kerületek határozták meg, mivelhogy az országgyűlési határozat folytán megállapított adók a tartománygyűlés revisiójának mindenkor alá voltak vetve. Az adóuniversale-okat, vagy a mint IV. Ulászló óta nevezték, adódeclaratiókat kinyomatták ugyan és azok fenn is maradtak számunkra, de semmi útmuta-

tást sem adnak a valóban beszedett adók öszszegeire nézve.

Ha már most a tartománygyűlés lauduma, vagy az országgyűlési decretumba való hallgatólagos beleegyezés valamely adó szedését szükségessé tette, akkor 1404 és 1468 óta a souverain nemesek a saját kebelükből választottak egy német kifejezéssel Obermannak vagy Schaffnernek is nevezett poborca-t (adószedőt), a kinek kötelessége volt a vajdaságban vagy tartományokban utazgatni és a pénzeket a megszabott tarifa szerint beszedni, a városi hatóságok és a papi birtokok kezelői által összegyűjtött összegeket is felvenni. A nemesi parasztok és a mezővárosi polgárok adóit a földesúr szedte be.

Itt azután volt elég alkalom különféle sikkasztásokra, mert a poborca a befolyó összegekből önmaga húzta le magának a meghatározott s neki előzőleg engedélyezett fizetést és útiköltséget; ezenkívül nagyon megnehezítette a pontos elszámolást az, hogy a legkevesebb polgár fizetett pontosan és teljesen, a poborcának pedig nem volt rá hatalma, hogy a hátrálékot kierőszakolja. A constitutiókban, különösen a XVII. század constitutióiban többször megkisérlették, hogy az adószedők szerencsétlen állapotát megjavítsák, de eredmény nélkül.

Még a vámszedők is, kiknek pedig nem volt hasonló mentségük, nagyon hanyagok voltak, már a Jagellók alatt is, a kezükhöz kapott pénzeknek a kincstár részére való lefizetésében. Cromer azt mondja, hogy ezek számadással tartoztak volna a nemesi gyűléseknek, ha nem vették volna bérbe a vámokat, a mit pedig nagyon gyakran megtettek. Az állam mind a két esetben ritkán látott belőle hasznot, mert a bérösszegek bámulatosan csekélyek voltak.

Működéséről a poborca a következő tartománygyűlésnek számolt be; a pénzt azonban a Korona vagy Litvánia pénztárába tette le.

A lengyel pénzügyi kormányzat egészen a legutolsó időig nem volt képes e kettéválasztáson felülemelkedni. A négyéves országgyűlés kis időre létrehozta a Litvánia és a Korona kincstárainak egyesítését; a targowiciaknak nem volt sietősebb dolguk, mint hogy az ez irányban már megtett intézkedéseket mind halomra döntsék.

1569 óta a lengyelek és litvánok közös országgyűlésen megajánltak ugyan adókat, de a litván adókra csak a litván képviselők, szintúgy a Korona tartományi követei csak a Korona adóira szavaztak. A lengyel nemesi képviselet elve különben is azt kivánta, hogy mindenki csak azon területrész érdekeit szolgálja, mely őt megválasztatotta. A porosz tartományi követek, vagy az országgyűlésen jelenlevő nemesek (a nemesség gyakran viritim vonult Varsóba) az adókat illetőleg hozott országgyűlési határozatok által még kevésbbé érezték megkötve magukat, mint a köztársaság többi polgárai. A porosz tartomány az országgyűlést követő általános gyűlésen annyit ajánlott meg, a mennyit jónak látott; a megajánlottnak egy részét magánczéljaira használta fel, a másik részét pedig a Korona kincstárának szolgáltatta be. A livlandiak, ezeknek még az Ewsttől keletre fekvő kis része is, mely 1660—1773-ig hű maradt a köztársasághoz, adóikat egyik évben Lengyelországba, a másikban Litvániába vitték, mert ők egyenlően tartoztak a köztársaság mindkét részéhez.

Mindegyik kincstár élén a podskarbi áll. A tizenötödik század óta nem a királyi udvar, hanem a nemzet hivatalnokának tekintik ezt. Minden kiadásról ő gon-

doskodik; de 1717 óta egészen az utolsó király idejéig, teljesen rendszertelen módon, a hadsereg vezéreire volt bízva, hogy a zsoldos hadak fentartására kijelölt adókból a félévi szükséges adókat maguk vegyék föl az egyes vajdaságoktól.

Hogy a kincstárnokok mennyit és mire adhatnak ki, ennek meghatározása az országgyűléstől, sürgős esetekben a király személye körüli senatoroktól, végre az állandó tanácstól függött. Az a podskarbi, a ki kiadási költségvetését túllépi, köteles a köztársaságnak megtéríteni a pénzt, vagy ha a magáéból adta ki, nem kapja vissza a pénzt azon esetben, ha nem tudná magát eléggé igazolni. Az országgyűléseken mindig külön biztosokat jelöltek ki e számadások átvételére; a kincstárnok és örökösei számára pedig formális nyugtákat állítottak ki. Ha az országgyűlést megfosztották működési jogától vagy félbeszakították, akkor semmi efféle nem történt.

A kincstárnokok számadásai szolgáltak magának az államnak is az egyedüli forrásul annak megtudására, hogy mennyire rúgnak valóságos bevételei és kiadásai.

Különben a kincstárnoki állás, mint jó jövedelmi forrás, annyira keresett volt, hogy III. Ágostnak pactum conventumaiban világosan meg kellett igérnie, hogy nem azoknak fogja adományozni, a kik neki legtöbbet fognak értte fizetni.

A kincstárnokok, a mint hangosan és nyilvánosan beszélték, rendesen egyetértettek az adószedőkkel és a vámhivatalnokokkal; nem volt semmiféle közeg annak ellenőrzésére, hogy a hivatalából elmozdíthatatlan podskarbi mennyi igazságtalan úton szerzett nyereséget osztott meg a pénz beszolgáltatóival.

Az adószedőktől elkövetett hanyagságok főoka a

«testvér» urak minden tekintetet mellőző adómulasztásaiban rejlett. Eredménytelenül hangzott el a büntetéssél való minden fenyegetés; senki sem gondolt rá, vagy senkinek sem volt elég hatalma hozzá, hogy az 1629-iki és 1654-iki constitutio fenyegetéseit végrehajtsa, melyek meghagyták, hogy mindazoktól, kik az adókat vagy éppen nem, vagy nagyon későre fizetik, az eredeti összeg háromszorosát hajtsák be, folytatólagos vonakodás esetén pedig összes birtokaikat kobozzák el.

Hogyan büntethették volna az egyesek kötelességmulasztásait, mikor egész kerületek mulasztották el legfőbb politikai kötelességeiket, nem teljesítvén saját vagy az országgyűlés adóhatározatait; és mikor az az egész rendszer, mely az adó-megajánlásokat az egyes tartományi gyűlések egyhangú decretumaitól tette függővé, a közjog és a politikai czélszerűség alapeszméit bontotta szét.

Utóbb mindenki kedvetlenül fizetett; mert mindenki tudta, hogy szomszédai, a nélkül, hogy büntetést szenvednének, éppen nem fizetnek és mert azt az adót, melyet ő hazafiságból vállalt magára, más tartományi gyűlések egészen elvetették.

Sajátságos természetűek voltak azok az eszközök, melyeket alkalmaztak, hogy a nemeseket egyátalában még fizetésre sarkalják, ilyenek p. o. a defalcatio és a coaequatio. Az első által azon egyeseknek, kik az adót pontosan fizették, az adó egy bizonyos hányadát elengedték; a második által azon tartományi gyűléseknek, melyek nagyobb összeget hoztak össze, mint a többiek, a többletet vagy készpénzben fizették vissza vagy megengedték nekik, hogy azt a jövő adófizetéskor saját javukra írják; a hátrálékos tartományi gyűléseknek azonban

késedelmi kamatokat számítottak fel, melyeket ezek természetesen nem fizettek meg. Világos, hogy a betegséget a gyógyszerek még súlyosbították.

Hogy a poborcyknak az egyes vajdaságokból való pénzbeszállítása ne legyen teljesen ellenőrzés nélkül, 1613-ban szervezték a kincstári tribunált Radomban; eredetileg csupán a végből, hogy az adószedők és egyes nemesek 1609 óta hátrálékos összegeit beszedjék. Nem sokára a törvényszék, mely a Korona kincstárnokának organuma volt csak, évenként hat hétig tartotta üléseit, mindig több ügyet vont foruma elé és végre elérte a már föntebb leírt nagykörű illetékességet. A lovagrend képviselőiből, minden vajdaság után egyet-egyet számítva és bizonyos számú, a királytól kinevezett egy sereg senatorból állt, kik közűl mindig kettő elnökölt: egy, fölváltva Nagy- és Kis-Lengyelországból választott marsall és egy püspök.

A kincstárnok nem volt köteles e forum előtt megjelenni, ha netalán e bíróság maga meg akarta volna is idézni; de itt kellett megvizsgáltatnia, a tizenhetedik század folyamában, számadásait, a mennyiben azok a zsoldos had számára vonatkoztak. Bővebb magyarázatot adnak az 1653., 1670., 1726., 1736-ki constitutiók.

Litvániában is volt ilyen kincstári bíróság; ez azonban egyszerűen csak a közönséges litván tribunál képviselőiből állott és e tribunál ülései után két héttel tartotta meg tárgyalásait Wilnóban, Nowogrodekben és Minskben. A hospodár, a hogy a királyt, mint litván uralkodót nevezték, e törvényszékhez is rendelt ki azután több senatort.

Az 1764-ik évben azután kirendelték a kincstári bizottságokat és ezek átvették ezzel a kincstári tribunálnak

még megmaradt minden kötelezettségeit. Az a collegialis szervezet, melyet Lengyelország, ellentétben a közigazgatás fejeinél máskülönben szokásos bureaurendszerrel, akkor és később a legmagasabb országos hatóságoknál alkalmazott, itt volt a legkárosabb; mert mennél több volt a kéz, annál nagyobb veszélyben voltak az állam pénzei.

Ezek a bizottságok álltak a Korona részére:

1. a podskarbiból,
2. az udvari kincstárnokból,
3. három senatorból, kik közül évenként váltakozva, kettő mindig nagy-, kettő kis-lengyelországi volt,
4. három nagy-, három kis-lengyelországi lovagból,
5. jegyző
6. instigator } votum decisivummal.

Litvánia számára:

1. podskarbiból,
2. udvari kincstárnokból,
3. egy senatorból,
4. hét lovagból,
5. jegyzőből
6. instigatorból } tanácskozó szavazattal.

A bizottság hivatalnokait a podskarbik nevezték ki; bene nati et possessionatiknak, feddhetleneknek és óvadékképeseknek kellett lenniök, továbbá szükséges volt, hogy írni és számolni is tanultak légyen.

A bizottság egy tagja sem lehetett négy évnél tovább a bizottságban; a tagoknak csak egy harmada volt újra választható. A bizottsági tagok évi fizetése a Korona területén 10,000, Litvániában 8000 frt volt. Kötelezniök kellett magukat, hogy az év néhány hónapján át Varsóban, illetőleg Grodnóban fognak lakni.

Ez a bizottság külön fegyveres csapatot tartott magá-

nak a hátrálékos pénzek behajtására, de az utolsó időben többször külön katonai segélyt is fölhasznált, mivel az ő fegyveres hatalma nem volt elégséges.

Mint mindazon lengyel tisztviselők, a kik állampénzeket kezeltek, úgy ezek a kincstári biztosok is a kezeik közé kerülő pénzekből először is a maguk fizetését vonhatták le és csak azután gondolhattak a maradék hovafordítására.

A podskarbiktól a kincstári vagyon igazgatására kinevezett hivatalnoki személyzetet, a mely minden tilalom daczára, különösen a bérbe adott illetékeknél, zsidókkal erősen keverve volt; és nem a király nevezte ki őket, a kik a lengyel alkalmazottak legmegvetettebbjei voltak, még a közvetlenül a kincstárnokok alatt álló superintendenseket sem.

Tekintélynek úgyszólván csak a gyakran szintén bérbe adott sóbányák felügyelői örvendettek és a nemesség által az egyes vajdaságok területére kinevezett distributorok, a kik a köztársaság sóját osztották szét a nemesség között. Azokat a kereskedőket, a kik a sót az állam megbizásából nem nemeseknek megszabott árakon adták el, nem tekintették hivatalnokoknak.

A lengyel állam, a kor követelményeivel szemben való hátramaradása mellett is, annyira mégis modern volt, hogy némi adóssága is volt. A constitutiók már a XVI. század óta említik ez adósságokat és pedig gyakran mint olyanokat, melyek már törlesztve vannak; így 1631-ben 150,000 frtnyi litván államadósságot fizettek ki egyes adók jövedelmeiből. 1643-ban megigérte az országgyűlés, hogy azokat az adósságokat, melyeket ő felsége kénytelen lesz csinálni, a Korona és Litvánia pénztárából fogják törleszteni. Az efféle adósságokat

azonban nem külön kölcsön fölvétele útján csinálták, sem okmányilag nem írták a tulajdonosra, hanem közönséges magánadósságnak tekintették. Az állam hitelezői részben olyan hivatalnokok voltak, a kik kiadásokat tettek, vagy tömegesen hátrálékos fizetést követeltek; részben olyan polgárok, a kiktől egyes hivatalnokok, állami kiadások teljesítése végett, sürgős esetekben kölcsönt vettek fel.

Ezeknek fedezésére 1768 óta külön törlesztési alapot akartak összehozni, 1775-ben pedig mindazon követelések megvizsgálására, melyek az állammal szemben támaszthatók voltak, hat senatorból és vajdaságonként egy-egy lovagból álló liquidáló bizottságot alakítottak. Az 1780-ik évben ez a bizottság befejezte munkáját és körülbelül 16.487,000 frtnyi jogos követelésre talált. A köztársaság néhány következő budgetjébe ez összegek törlesztésére a Korona részéről évi 500,000 frtnyi, Litvánia részéről 250,000 frtnyi összeget vett föl.

A köztársaság utolsó éveiben t. i. gyakrabban pontosan részletezett számadásokat mutattak be az országgyűlésnek, melyekből sajátságos beletekintést nyerünk az állambevételek hovafordításába. Úgy akarták, hogy az 1776-ki tabella szolgáljon jövőre mintául. E normál budget szerint, mely a mi államköltségvetésünktől annyiban különbözik, hogy az összegeket azoknak kiadása *után* adták össze az országgyűlés színe előtt, a Korona bevételeiből:

2.666,666	frt	20	garas	a királynak,
215,000	»	—	»	az állandó tanácsnak.
60,000	»	—	»	a nagymarsallnak,
40,000	»	—	»	az udv. marsallnak,
2.981,666	frt	20	garas.	

2.981,666	frt	20	garas	
67,461	»	—	»	az ungereknek (így nevezték a marsall zsoldosait),
40,000	»	—	»	az alkanczellárnak,
60,000	»	—	»	a podskarbinak,
32,000	»	—	»	az udvari kincstárnoknak,
100,000	»	—	»	a kincstári bizottság többi tagjainak,
100,000	»	—	»	a kincstári bizottság hivatalnokainak,
120,000	»	—	»	a kincstár őrségének,
178.666	»	—	»	a szász herczegeknek,
300,000	»	—	»	(körülbelül) különféle rendkívüli szükségletekre,
6.290,000	»	—	»	a hadügyre,
11.843,461	frt	20	garast	kellett kiadni.

Litvánia bevételeiből egészben 5.000,000 frt 5 garas volt állami czélokra fordítandó és pedig többi közt:

1.333,333	frt	10	garas	a királynak,
89,333	»	—	»	a szász herczegeknek,
151,241	»	—	»	rendkívüli kiadásokra,
2.300,000	»	—	»	a hadsereg számára.

A többit éppen úgy, mint Lengyelországban, a hivatalnokokra kellett fordítni.

Arra a tárgyra, mely minden állam jövedelmeit leginkább igénybe veszi, a hadügyre tehát akkor annyi pénzt adtak ki, a mennyi csak lehetséges volt: az állami bevételek felét.

De a hosszas elhanyagolás következményeit itt sem lehetett utánapótolni.

Abban az évben, mikor a köztársaság kis szomszédállama az európai politika hagyományos rendszerével szakítani kezdett; abban az évben, mikor a porosz sas szárnyait az első nagy győzelmi felszállásra lengetni kezdte, 1740-ben, Lengyelországban, a mint elképzelhető, félbeszakított országgyűlést tartottak. Ezen az országgyűlésen a primás azt tanácsolta, hogy azzal a czopoweval, a mit 1717 óta a vajdaságok minden nemesi falujában gyűjtöttek, de a köztársaság pénztárába soha be nem szolgáltattak, hanem «ad privatos usus» elhasználtak, a hadsereget erősítsék meg, mert a mindig veszedelmesebbé váló politikai helyzet ezt sürgősen megkivánja. És mit feleltek neki a tartományi követek?

«Ez ellene szól minden méltányosságnak, minthogy ezek a pénzek elszegényedett, leégett és másként nyomorba jutott nemeseknek vannak szánva.»

Tehát oly pénzeket, melyeket az állam nevében gyűjtöttek, hatóságilag engedélyezett communistikus módon az uralkodó osztály magánembereire, nem pedig az állam biztonságára költötték el, a mire pedig a törvény szánta. Az ilyen eljárással a lengyel nemesség maga mondta ki az ítéletet önmagára.

TIZENKETTEDIK KÖNYV.

Hadügy.

Stare nunquam potuit bene aurea libertas sine ferro, potuit bene licentia.

Andreas de Pilca Corycinius Castellanus Vislicensis. *Perspectiva politica* regni Poloniae elaborata 1652. cap. II.

ELSŐ SZAKASZ.

Lengyelország honvédelme.

Minden hadi szervezetnek bizonyára az a czélja, hogy az állam biztonságának igényei és a belviszonyok kimélése közötti egyensúlyt helyreállítsa. A lengyel köztársaság, mint pénzben szegény, mezőgazdaságot űző állam, nem volt képes a nagy állandó hadsereghez megkivántató összegeket és embereket előteremteni, hanem, mint hadrendszerének alapjára, a népfelkelő-seregre volt utalva.

Az állam kezdete óta annak tulajdonképeni hadi ereje csakis a felfegyverzett nemzetben rejlett; t i. a törzs szabad embereiben, a kiket éppen e honvédelmi hivatás képezett ki előbb katonákká, azután nemesekké. A birodalom végéig ez az általános hadköte-

lezettségen alapuló *honvédelem* (így neveztetik a tizenhatodik század óta a constitutiókban, obrona krajowa), adta az állam haderőinek számszerinti nagy többségét. Hogyan történt tehát mégis, hogy a lengyel «fegyveres nép» nem tudta megóvni a köztársaságot a bukástól?

Az emberiség haladása az államéletben gyakran nem annyira új alapelvek behozatalától és feltalálásától függ, hanem inkább az olyan elvek czélszerű alkalmazásától, a melyek már valaha érvényben voltak, vagy mint eszme régtől fogva legjobbaknak voltak elismerve, de külső akadályok miatt hatásuktól megfosztattak. A külviszonyoknak mind pontosabb felfogásában és mind erősebb megfékezésében, a formák és szabályoknak mindinkább fokozódó kifejlődésében található fel a modern alkotmányok fölsőbbsége, szemben az antik és középkori államfogalmakkal, és csak a külső államgépezet tökéletesbítése után sikerült az újabb kornak lehetővé tenni azt, a mi azelőtt kivihetetlennek látszott.

A legrégibb eszmék egyike: az összes állampolgárok általános hadkötelezettsége. Sok államban ez törvény volt, de teljes igazsággá legelőször a XIX. század Poroszországában lett. Korábbi idők megelégedtek az elv fölállításával és soha sem voltak tekintettel az eszme megvalósításának módjára. A népies hadseregnek előzetes szervezése, esetleges háborúra való tekintetből, csupán hosszas tapasztalatok eredménye lehetett és ifjú nemzetektől nem volt elvárható; de régebbi időkben arra sem gondoltak, mennyiben lehet kiegyeztetni az államtól minden zsold és felszerelés nélkül kivánt általános hadkötelezettséget az általa érintett állampolgárok közgazdasági helyzetével.

Ez okból és mert minden férfi, életkorára való tekintet nélkül, szolgálatra berendeltetett, vagy jogilag mindig berendelhető volt, az elvet soha és sehol sem lehetett következetesen keresztül vinni és részint a féktelenségnek, részint a szegényebb néposztály socialis elnyomásának forrása lett. Ismeretesek a katonai kötelezettség szomorú következményei Nagy Károly birodalmában; még pontosabban kimutatható az ezen eszme uralma alatt lassanként bekövetkező romlás az angol-szász állam ötszázados életében.

A politikai fejlődés kezdetének idejében mind a lengyeleknél, mint a németeknél alaptörvény volt az általános hadkötelezettség.

Mint a régi longobárdoknál, eredetileg a nemzetségek és a vérség szerint tagozódott fel a német hadsereg; igy még a XV. században a tannenbergi csata idejében is; arról is találunk nyomokat, hogy a századok szerinti általános német rendezés, mint a többi szlávoknál, a lengyeleknél is megvolt. A lengyelek hadkötelezettsége, mint másutt is, személyes katonáskodásból és saját költségen való felszerelésből és élelmezésből állott. Ezt az intézményt megtaláljuk mindazon árja népfajoknál, a melyek megtelepedett életmódra tértek át; de ez csakis a nomád viszonyok residuumának tekinthető. Egész terjedelmében sehol sem állhatott fenn, mihelyt az emberek állandó lakásokat foglaltak el, még kevésbbé, mikor a magántulajdon kifejlődött. Az általános hadkötelezettség ebben a felfogásban gyakorlatiatlan jogszabály, egy moloch volt, mely elnyelte a népek jóllétét.

Megvizsgálni, hogy az általános hadkötelezettség által, mely a család összes erejét igénybe vette és az egyesek tulajdonától nagy áldozatokat követelt, hogyan változott

át Lengyelország ószláv-demokrata társadalma két egymástól teljesen és tökéletesen elütő renddé, annak, eltekintve a pontosabb feljegyzések sajnálatos hiányától, nem itt van a helye.

Csak azt lehet rövid vázlatban felmutatni, hogyan fejlődött ki jogilag a XIV. század óta a hadkötelezettség, melylyel immár az egész *nemesség* tartozott a királynak. Az állam alattvalóinak háború esetén szolgálatra kötelezett összességét honvédségnek nevezik. Semmiképen sincs korosztály vagy más különbségek szerint széttagolva; sőt ellenkezőleg az egységnek végzetes eszméje itt is keresztül tör. A mennyiben minden egyforma e hadkötelezettségben, általános fölkelésnek, egyetemes kivonulásnak (pospolite ruszenie) hívják. Eleinte e népies hadsereg egybehívása korlátlanul a királyt illette, sőt Lokietek és Nagy Kázmér még a 200 éves felosztási periodus után is korlátlan rendelkezési joggal bírtak Nagy- és Kis-Lengyelország összes hadereje fölött. Mikor azonban Lajos arra kötelezte magát, hogy a fölkelő sereget csak a határokon belül alkalmazza fizetés nélkül, a határokon kívül pedig zsoldért, a mit a lovagok mint régi jogot már proclamáltak is; és mikor Jagello alatt a fegyveresen összegyűlt nemesség politikai tanácskozásokat kezdett tartani, s mikor a királytól azt kivánták, hogy mindazon károkat, melyek hadi fogságból, sebesülésből és halálból vagy csak egyes lovagok távollétéből is eredtek, államköltségen térítse meg, akkor már vége volt a király hadvezéri tekintélyének. Már Jagello Kázmérnak is meg kellett igérnie, hogy a fölkelő sereget csak a vajdaságokban való előzetes tanácskozás után hívja egybe; az 1496-ki constitutióban meg határozottan ez áll: «Továbbá igérjük, hogy nem alkotunk új törvényeket, sem

az ország lakosait háborúba nem szólítjuk, az egyes tartományokban tartandó közös gyűlések nélkül»; és a XVI. században Litvániában is lassanként elvvé lesz, hogy a király csak országgyűlési határozatra támaszkodva, szólíthatja háborúba a hadi erőt.

De el kell ismerni, hogy a királyt az országgyűlések közötti időben többször feljogosították arra, hogy «vesszőket hordoztasson szét». T. i. hosszú vesszőkre vagy rudakra (wicie, wici) tűzve, hordták szét az országban a behívó nyilt parancsokat. A Korona területén a Korona pecsétjével, Litvániában pedig a litván pecséttel kellett hitelesítve lenniök e pátenseknek. III. János alatt az országgyűlés kivételesen szükségtelennek nyilvánította e feltételt a gyorsabb eljárás végett. E formalitás elhagyása által igazán nagy áldozatot véltek hozni. A vesszőknek háromszor kellett megtenni körútjokat, csak néha engedte meg az országgyűlés a kétszeri körülhordást.

Általában azonban a nemes ember csak a harmadik felhívás után volt köteles a minden egyes vajdaság számára külön megállapított, vagy szokásos gyűlőhelyen megjelenni. A késedelmeskedőket a birtokok elkobzásával fenyegették; de hogy ezt végrehajtották-e valamikor, azt sem a grod-aktákból, sem az írókból nem lehet megtudni. Valószinűleg a halálbüntetés sem következett be soha, úgyszintén a 300 márkányi pénzbirság sem, melyet az 1627-ki constitutio szerint fölebbezés nélkül kellett volna megfizetni a grod előtt mindazoknak, a kik a katonaállítás alól magukat kivonták.

A katonaállításra megjelenni, a mi alól még a király sem menthetett fel senkit, határozottan kötelesek voltak mindazok, a kik nemesi birtokot akár öröklés útján, akár más módon (zálogban, emphyteusisképen stb.) bir-

tak és azok, a kik birtokos özvegyet vettek nőül. A nem birtokos lovagokat, — a lengyel nemesi állam kocsijának ez ötödik kerekét, — soha nem is említették; szokásjogilag a kötelezettség alól sem föl nem mentették, sem rá nem fogták őket. A wiśliczai statutum rendeletét, mely szerint a nagyobb birtokok tulajdonosai, személyes katonáskodásukon kívül, bizonyos számú fegyveressel tartoznak az államnak, későbbi időkben nem ismételték; rendes szokássá vált, hogy minden mágnás néhány neki szolgáló lovagot, és mindenki, a ki a fölkelésben részt vesz, ha jónak látta megjelenni, több lovas legényt hozott magával, úgy hogy egy-egy nemesre átlag három vagy öt nem nemes kisérőt lehetett számítani. Az 1459-ik évben az volt a szabály, hogy minden lovag, a kinek 100 ezüst márka vagy több vagyona van, egy lándzsát küldjön három legénynyel; a ki pedig fegyverfogható fiút küldhet, az maga otthon maradhat.

A XVIII. században a katonakötelezettség alól fölmentettnek tekintették: az országgyűlés által a király mellé rendelt senatorokat; az államministereket és azon nemeseket, a kik követségeknél voltak; különféle alantasabb hivatalnokokat, mint a krakkói várgróf, a krakkói dominiumok főigazgatója (wielkorządy) 5 alárendeltjével, az összes grodhivatalnokokat, a wojskikat és a kincstári kormányzat néhány alkalmazottját; a királyi udvarból 30 egyént, a primásiból 12-őt, a krakkói püspök udvarából 6-ot.

A magas életkor, a betegség, úgyszintén az egyházi rend természetes kivételi okok voltak, de ilyenkor helyetteseket kellett küldeni. A papságnak, minden ellenkezése daczára, be kellett küldenie tiszttartóit, biráit, továbbá néhány szolgálatukban álló lovagot.

A meddig a városiak bizonyos politikai állással birtak, addig őket is méltóknak tartották arra, hogy a nemesi hadseregek mellett hadakozzanak. Az 1454—1466-ig tartó nagy porosz háború idejéből pontos följegyzésekkel birunk az egyes városi contingensekről; de mindig kétséges marad, hogy nem gyakorolták-e itt a zsoldosok által való helyettesítést. A XVI. és a XVII. század óta a városi hadcsapatok állítását a legsürgősebb szükség esetére korlátozták.

Az egyes vajdaságok gyűlőhelyein a vajdák álltak a nemesség élére; ezek hiányában, úgyszintén a kerületekben és tartományokban a várnagyok, mint a vajdák természetes helyettesei, voltak a fölkelő hadsereg egyes szakaszainak vezetői; zászlótartók a király által erre kijelölt hivatalnokok (chorąży) voltak, az egyes területek szerinti elnevezéssel.

A nemesség még más vezéreket is választott magának, kikkel korábbi időkben mint praefecti militum-mal találkozunk.

Az egész birodalom számára átalános helyűl szolgáló téren, melyet esetről-esetre mindig az akkori ellenséges ország fekvése szerint határoztak meg és melyet szintúgy, mint az egyetemes megjelenés idejét a «vesszők» által tudatták, a személyes fővezérséget a király vette át, kinek az átalános kivonulásnál, az 1557-iki constitutio és a nagyon szigorú szokás szerint, mindig jelen *kellett* lenni. A király az egyes hadjáratok vagy csaták idejére maga helyett külön helyetteseket nevezett ki a fővezérségre; vajdákat, várnagyokat, vagy akár a krakkói starostát is.

A király alvezérei azonban, a XVI. század óta rendszerint a hetmanok. Ez az elnevezés: hetman (csehül is

előfordul, délnémetséggel és szileziai németséggel Heetman = Hauptmann), először az 1557. évben tünik föl. Modrevius publicista még nem ismeri e méltóságot, ámbár csak röviddel azelőtt irta hires «de republica emendanda» czimű könyvét; ő azt mondja: «Nálunk a vajdák hadvezérek, a várnagyok pedig összegyűjtik és csatába vezetik a hadsereget.» Egyúttal a honvédség intézményét már legmélyebb sülyedésében ismerteti meg velünk, mikor többi közt ezt állítja: «Ezt a szokást a régi lengyelek szentül megtartották . . . . . ma az árnyékát is alig látjuk.» A honvédség tagjai, kik a háborúban részt vettek, tényleg legjobban szerettek minden vezetés nélkül, mindegyik a maga szakállára, egyedül vagy legényeivel kivonulni. Mikor a vajdáknak és a várnagyoknak már nem akartak engedelmeskedni, a constitutiók kénytelenek voltak sürgősen követelni, hogy minden palatinátusban legalább hadvezéreket válaszszanak. A XVI. század óta egy csomó rendelet van az «összes kivonulás»-ra nézve, de hát Lengyelországban a törvények, mint a római szent birodalomban, a romlásnak mindig csak symptomái voltak, nem pedig orvosszerei.

A honvédelem már a tizenhatodik században mély és gyógyíthatatlan romlásnak indult. A modern államiságnak és a középkorral ellentétesen támadt hadi elveknek, a demokratikus alapelvek különben korlátlan uralma mellett is, meg kellett tiltaniok, hogy a fegyveres hatalom politikai kérdések fölött tanácskozzék. Hogyan lehetett volna Lengyelországban elvárni a katonai viszonyok némi-nemű juvulását is, mikor a királytól a háborúra összehivott nemesség nem vonult táborba, hanem megkivánta, hogy előbb a rem publicam hozzák rendbe, a hogy ez 1537-ben Lembergben történt! Azóta a fegyveres

nemesség lázadása a lengyel szabadság kelléke volt, és Lengyelország fénykorában Zsigmond Ágost alatt elhangzottak Przyluski publicista szomorú szavai: «Állítsuk helyre ismét a katonai fegyelmet . . . . ha továbbra is így, a végsőig elhanyagoljuk, akkor védtelen galambokként vagyunk kiszolgáltatva *zsákmányul a sasoknak.*»

A szállás- és élelmezés-ügyeket többször szabályozták; így különösen az 1609-iki Artykuly hetmanskieben; de a pospolite ruszenie féktelensége miatt megmaradt a maga hirhedtségében. A XVIII. század egyik írója, Skrzetuzki, leplezetlenebbül, mint a hogy akkoriban szokás volt, mondta ki, mennyire megveti a hadi erőt, a mely inkább teher mint erő és a melynek behivása országnak gyakran kárára vált.

Még tömege által sem tudott többé a fölkelő hadsereg valamelyes tiszteletre szert tenni; mert nem lehet kimutatni, hogy a XVI. század óta valaha 50,000-nél több nemesember vonult volna táborba a király felhivására; számuk rendszerint 10,000-nél kisebb volt. És a XVII. században Fredro mégis 340,000-re teszi a tulajdonképeni pospolite ruszenie tagjainak számát! Persze itt beválik az a szó, melyet a XVI. század egyik osztrák diplomatája intézett a császárhoz: «A lengyel haderők nem oly nagyok, mint a hogy mindig hiresztelik. Rendesen mindig többre mondják és azután még sem annyi.» Mert a nemesek száma, kik az összes kivonulásban a fennálló viszonyok között *részt vehettek*, ha minden följegyzést összefoglalunk, soha sem volt több, mint körülbelül 200,000.

Azt is tekintetbe kell vennünk, hogy minden nemes ember lealázónak és megbecstelenítőnek tartotta, ha nem lóháton jelent meg. Ezt a tizenkettedik században felmerült,

s a tizenharmadik században kifejlődött elvet, hogy a szabad férfiak fölkelő serege csupán csak lovasságból állhat, még az 1786-iki constitutio is egész erejében fentartotta.

Szabályszerűen ismétlődő időközökben, minden öt évben kellett volna a vajdáknak az átalános fölkelő sereg tekintetében lustratiót tartani. Az 1631-iki évben Nagy-Lengyelország főstarostáját is, mint szemlét tartó hivatalnokot említi a constitutio. De a tizenhatodik században már az országgyűlési törvényeknek kellett világosan elrendelni a lustratiót. Az 1545-iki constitutio mutatja, hogy e vizsgálat módja nagyon bizonytalan volt; ez maga a következő országgyűlési határozatra bízza, hogy az Albert-napra kitűzött szemle a vajdaságokban, vagy a tartományokban és a kerületekben történjék-e meg. A katonai vizsgálatra, nagy pénzbüntetések terhe alatt, a papoknak is meg kellett jelenni. Azon lovagoktól, a kik magukat a szemle alól kivonnák, a starosták szó és följebbezés nélkül hajtsák be a pénzbirságokat.

1764-ben eredménytelenül kisérlették meg a János Kázmér alatt teljesen feledésbe merült szemléket új életre kelteni. A későbbi reformerek elfelejtették vagy kicsinylették, hogy az ellenőrző gyülekezésekre gondoljanak.

A szemlén minden nemesnek és kisérőinek teljes hadi fölszerelésben és egyúttal a szükséges lovakkal kellett megjelenni.

A tizenhatodik században e rendszertelen lovassághoz, mely háború esetén még meghatározott szolgálati időhöz sem volt kötve, hanem egyenként vagy tömegesen akkor vonult haza vagy téli szállásra, mikor neki tetszett, csatlakozott vagyis kellett volna csatlakozni bizonyos állományú gyalog militiának. Ez az összes királyi birtokok paraszt-

jainak egy csapatja volt, kik között Báthory István az általános népfölkelésre való tekintetből bizonyos szervezetet létesített. A Magyarországon vagy Oroszországban is uralkodó mód szerint, minden 20 parasztcsalád után egy-egy család volt köteles tagjai közül «egy derék, ügyes, bátorszivű férfiút» állítani, a kinek mint gyalogos katonának saját költségén kellett magát karddal, csatabárddal és puskával felszerelnie és élelmeznie. Az a család azután, mely a katonát szolgáltatta, családtagjának katonáskodása alatt minden egyéb teher alól föl volt mentve; a szokásos szolgálmányokat a többi tizenkilencz család között osztották szét. Az értelmes király így akarta a nemesség mellé adni a nagyon nélkülözött gyalogságot és e wybrańcy-k számát körülbelül öt ezer emberre emelte föl.

De a királyi jószágok birtoklói ez intézményt nem sokára a romlás útjára terelték. Habár itt a parasztok lomhasága is közreműködhetett, a starosták és bérlők mégis átlátták, hogy ők nagyobb hasznot húzhatnak, ha a földmívesek az ekénél maradnak.

Már III. Zsigmond alatt gyakran meggátolták a starosták, — a kik maguk nevezték ki Litvániában a wybrańcykat, míg a Korona területén ezeknek megválasztását a többi parasztokkal eszközöltették, — e fegyveresek kivonulását; a constitutiók hiába küzdöttek ez ellen; végre engedtek a starosták kívánságainak; 1649-ben a katonai szolgálat a parasztokra áthárított fizetésre változott át; a starosta köteles volt minden wybrańiec után hatvan forintot beszedni és azt a negyeddézsmával együtt Rawába küldeni. Később persze meghagyta az országgyűlés a tartományi gyűléseknek, hogy az egyes vajdaságok területén revisiókat tartsanak és pontosan

behajtsák ez adót a starostáktól, a kiknek kezén fordult az meg.

Mikor azonban kiderült, hogy ezt a pénzt még nehezebben lehet behajtani, mint a hogy a wybrańcyk sorozását el lehetett érni, akkor ismét életbe léptették ezt az intézményt, és a tizennyolczadik században egész a birodalom végromlásáig e csapat, mely körülbelül ezer embert számlált, a nemesi fölkelő hadsereg függelékeként adta az ú. n. telek-ezredet (regiment lanowy). A wybrańiec állításának kötelessége a XVII. század második felében t i. azokra ruháztatott át, a kik meghatározott és többféle adó alól mentesített paraszt majorokat és *telkeket* bírtak az állami jószágokon.

Cromer szerint, nagyon veszélyes esetekben, még a XVI. században is érvényesült a Piastok idejéből származó azon szabály, mely szerint a papság és a zsidók kivételével az ország összes lakosságának minden tizedik emberét behívhatták, tehát a nemesség jobbágyainak minden tizedikét is. Fredro, a XVII. század közepe táján, sajátságos módon azt tanácsolja, hogy az ország összes lakossága a harczászatban jártassággal bíró tisztek által vezetett hadgyakorlatokban vegyen részt, «hogy minden háborúnak és eseménynek nyugodtan nézhessünk elébe, különösen mikor három olyan szomszéd-fejedelmünk van, a kik készek a politikai helyzet minden kedvező pillanatát megragadni».

A legelső azonban, a ki az összes lakosság militiaerejéhez komolyan kezdett folyamodni, Kościuszko volt. De a szomszéd-fejedelmek máris megragadtak egy kedvező pillanatot; és ki gördített legyőzhetetlen akadályokat a dubienkai hős elé, mikor ez fel akarta fegyverezni a parasztokat, hogy megmentse a köztársaságot? A len-

gyel nemesség volt az; ugyanaz a nemesség, mely a legfontosabb pillanatban, melyet a köztársaság átélt, elfásultan vesztegelt birtokain és nem tartotta magát hivatottnak hazája védelmére, mert a vesszőket nem rendesen hordták volt szét. A köztársaság megmentése akkor nem tartozott volna a lehetetlen dolgok közé; a honvédelem elég emberi erővel rendelkezett; de mert semmi sem volt rendezve és fegyelmezve, az államnak most egyedül harczosainak morális sülyedése miatt kellett elpusztulnia, mint a hogy előbb csupán azoknak jó kedvére és nemeslelkűségére támaszkodott. Érzelmekkel nem lehet védrendszert alkotni! Hogy a nemesség már régebbi időkben is mennyire iparkodott a honvédséget használhatatlan intézménynyé tenni, azt az általános népfölkelés felhasználásáról szóló határozatokból látjuk.

A háromszori vesszőkihordás után összegyűlt és a király parancsnoksága alatt álló honvédséget nem volt szabad szétosztani; egy tömeggé egyesülve együtt kellett mindig maradnia. 1557-ben az országgyűlés kivételt engedett meg, de «sine sequela». A fölkelő hadsereg nem maradhatott tizennégy napnál tovább a gyülekező helyen. Egyáltalában csak a következő országgyűlésig volt köteles szolgálni, egy évnél tovább soha sem. Hogy mikor oszoljék szét, úgyszintén a hadjárat iránya és a hadi vállalatok módja nem a királytól és vezéreitől, hanem magától a nemességtől függött.

A honvédség csupán az ország határain belül volt köteles harczolni; 1573 óta a király kénytelen volt megesküdni reá, hogy soha sem fog iparkodni a nemességet kérései által arra bírni, hogy az országon kívül harczoljon. Ellenben a nemesség világosan megengedte, hogy a fölkelő hadsereg átlépje a határt, ha az a saját jó-

szántából jő arra a gondolatra; akkor azonban fizessen a király minden embernek öt márkát (1573., 1576-ki pactum conventumok). A fölkelő badsereg igénybe vételére tulajdonképen csak akkor lehetett gondolni, ha az ellenség már átlépte az ország határát; vagy ha az ellenség megszegte a szerződést (1515-ki constitutio); és hogy vajjon ez esetek beálltak-e, azt mindig előbb a nemesség ősi gyülekezetei, a tartománygyűlések határozták el.

A tizenhetedik században a porosz vajdaságok azon példáját, hogy fölkelő hadseregüket csak az esetben mozgósították, ha az ellenség az ő specialis területükre lépett, a köztársaság többi részeiben is kezdték utánozni.

Zsoldot nem fizettek; a fölkelő hadsereget szolgáltató nemesség kizárólagosan a saját tárczájára és zsákmányolására volt utalva. Ezért többször azt kivánták, hogy a fölkelők ne a falvakban, hanem csak szabad mezőn táborozzanak.

Még a wybrańcyknak s a fölkelő sereg paraszt gyalogosainak is hat hónapig ingyen kellett szolgálni és ha a háború tovább tartott, havonként két forintot kaptak. Sokszor kénytelenek voltak a fölkelő sereget néhány hét mulva szélnek ereszteni, nehogy eleség és pénz hiányában éhen haljon és elpusztuljon.

Még egyéb természetű körülmények is befolytak arra, hogy a fölkelő sereget lehetőleg ritkán használt intézménynyé tegyék; annak behívása alatt minden törvénykezés megszünt. A háború kezdete előtt és bevégzése után a benne résztvevőkről nagy lajstromokat készítettek, hogy azokat, kik nem vettek részt benne, a halálnak és elkobzásnak — ez üres, bár sokszor, így az 1620-ki constitutio által is fenyegetőleg kimondott rémképeknek — szolgáltassák ki.

Miután szokássá lett, hogy minden lovag lovas legényeket is hozzon magával, úgy hogy Piasecki számítása szerint 10,000 nemes emberre 50,000 málhás lovas esett, azok a lovagok, kik sokkal szegényebbek voltak, hogysem ily fényűzést fejthettek volna ki, inkább otthon maradtak; a büntetéseket úgy sem hajtották végre rajtuk.

Általában a fölkelés igénybevételéről szóló 1621-ben kelt hosszadalmas czikkely — mikor a fölkelő sereget a törökök elleni harczba szólították — későbbi időkre is érvényben maradt.

Látnivaló, hogy a köztársaság egyedül honvédségével nehezen állhatott volna fenn az újabb századok folyamában. Az ezen intézményt illetőleg felállított jogelvek ellenkeztek a hadviselés elemi követelményeivel. A mit a köztársaság a XVI. és XVII. században katonai téren elért, azt nagyobb részben kozákjainak és zsoldosainak köszönhette.

MÁSODIK SZAKASZ.

A kozákok.

Az általános fölkelő sereg egy részének, másfelől meg az állandó hadsereg egy nemének is lehetett az ukrainai kozákokat tekinteni, a kik a tizenötödik század óta lengyel fönnhatóság alatt álltak; községek, századok és törzsek szerint laktak és vonultak táborba, minden pillanatban harczra készen állva. A tartományi és országgyűléseken nem vettek részt, mert nem fizettek adót.

Csak a tizenhatodik században nyertek jelentőséget, mikor sok moszkvai menekülttel gyarapodtak, a kik azért jöttek, hogy a kozákokkal az ószláv szabad em-

berek módjára együtt éljenek. Voltak ugyan a kozákok között rabszolgák, kiket hadi foglyokként vagy vásárlás útján szereztek meg, de jobbágyok nem voltak. A Dnjeper-vidék lakosságának kilenezven százaléka szabad ember volt.

Szervezetük valódi szláv rendszerű volt. Mint egység, mindannyian egyenjogúlag voltak összefoglalva atamanjuk, hadvezérük alatt, kit ők maguk választottak maguknak. Csak csekély mértékben korlátozta ezt a legöregebbek tanácsa: a starszyzna. A nép kormányzását, a régi szokások szerint, irott törvény nélkül, az ataman és ez a hatóság intézte. Az egyes századok élén választott vezérek is álltak, valamint az egyes községekben is választott főnökök voltak. E választásoknál pedig mindig csak a legrégibb nemzetségekre voltak tekintettel; e katonai demokráczián nagyon áttetszett a patriarchalis alaprendszer.

1576 óta formailag a lengyel király teljesítette az ataman kinevezését. Az 1590-ki constitutio óta az országgyűlés is foglalkozott a kozákok intézményeivel, de nem javukra. Mert azok a változtatások, melyeket az 1609. és 1624-ki constitutiók által a kozákok viszonyaiban elérni kellett volna, felláziták az érdekelteket.

Az elégületlenség nagyobb lett. Nagyon sokan csatlakoztak a kozákokhoz a köztársaság keleti részéből megszökött parasztok közűl. Erre támaszkodva akarta a nemesség a kozákokat parasztoknak, jogilag alattvalóinak tekinteni (1638. constitutio), sőt arra törekedett, hogy velük mint szökevény parasztokkal bánjék el; a ki egy zaporogit (így nevezték az ukrainai kozákokat a Dnjeper balpartján) agyonüt, büntetlenül marad; így határozta az országgyűlés.

Ekkor a kozákok fölülkerekedtek és a nemesekkel való egyenjogúsításukat követelték, mert — mint azok — ők is szabad földet műveltek, szabad emberek és mindig kötelességszerűen űzték a köztársaság védelmezését. Az ebből keletkező borzadalmas háború következtében a kozákok legnagyobbrészt elszakadtak Lengyelországtól és doni bajtársaik példáját követve, Moszkva uralkodóinak vetették alá magukat. A Hadziaczban kötött 1659-ki szerződés lett volna hivatva kibékíteni a kozákokat a köztársasággal; de ennek határozatai a kivihetetlenség bélyegét viselték magukon, mert nevezetesen a görög igazhitű egyháznak oly kedvezményt kötöttek ki, melyet a jezsuita nemesség éppenséggel nem engedhetett meg. A szerződés papiron, a kozákok pedig a fehér czárnál maradtak. Az állam több mint 200,000 erős harczost vesztett el.

Az ukrainai kozákok egy kis része hű maradt Lengyelországhoz; ezek azok voltak, kiket a constitutiók még a XVII. század vége felé is mint «registrált kozákokat» emlegetnek és kiket a hetman zaporoskinak is nevezett ataman külön lajstromokban mint állandó hadsereget írt össze.

Ezeket a még lengyelnek maradt kozákokat is elriasztotta a köztársaság iránti ragaszkodástól és Oroszország karjaiba kergette az a rettenetes bosszú, melyet a lengyel nemesség az 1768-ki lázadásért állt rajtuk.

HARMADIK SZAKASZ.

A zsoldosok.

A tizennegyedik század óta jelentkeznek Kelet-Európában olyan lovagok és harczosok, a kik fizetésért majd ennek, majd annak az ügynek ajánlták fel szolgálataikat. Még a Piastok fejedelmi nemzetségének sarjai is elszegődtek zsoldért Magyarországba és másfelé.

A XV. században az ilyen csapatok lettek a lengyel haderőnek legjelentékenyebb alkatrészeivé, de ezek a háború alatt vagy annak lefolyása után mindig szétmentek, a szerint, a mint a király vagy a köztársaság vezéreikkel megalkudott. E zsoldos-csapatok belső szervezete nem lehetett államügy; az országgyűlés legfeljebb a katonaság hozzávetőleges számával törődött, minden egyéb a hadnagyokra volt bízva. Nem ritkán a krimi tatár kánnal kötöttek csapatszállítási szerződéseket; így 1457-ben Kázmér Jagello kötött ilyet a keresztes vitézek ellen. Hasonlót kötött I. Zsigmond is; ámbár az évi 15,000 arany forint fizetés, melyet felerészben Litvánián szedtek be és mely háború esetén a köztársaságnak tatár segélycsapatokat biztosított, inkább az adó egy neméhez hasonlított.

Békében, mely még csak abban az időben kezdett valóságos fogalommá lenni, semmiféle hadsereg sem volt; csakhogy a köztársaságnak még volt egy szomszédja, a ki nem akarta megérteni a békének ezt az európai gondolatát. Azért vált szükségessé, hogy a tatár határszélen mindig készen álljon a fegyveres hatalom. A határszéli starostaságok jövedelmeit már a tizenötödik században is e czélokra kellett volna felhasználni, de ez

nem történt meg. Még a ló- és földadó, melynek Litvániában és Vörös-Oroszországban e határszéli sereg eltartására kellett volna szolgálni, sem volt elegendő.

Így tehát 1562 óta a quartát fordították e határszéli csapatok ellátására.

Ezek is a tatárok elleni harcznak megfelelően legtöbbnyire lovasok voltak; és a lovasság túlnyomó volta, a gyalogsággal szemben, nevezetes ismertető jele maradt a lengyel hadseregnek, noha egy-egy lovas már Cromer idejében háromszor annyi havi zsoldot kívánt, mint egy gyalogos legény.

IV. Ulászló alatt sürgős szükségét érezték az állandó tüzérség szervezésének, és ennek eltartására a királyi korona-javak után külön szabályszerű quartát hoztak be, mely fenn is maradt ugyan, de természetesen nem sokkal pontosabban folyt be, mint a többi quarta.

E két állandó hadseregrészen kívül: a porosz és kurlandi segélycsapatokon, a keresztény és mohamedán nemesség általános fölkelő hadseregén és a köztársaság híveinek megmaradt kozákokon kívül majdnem permanenseknek találjuk még az egész tizenhetedik század folyamában az olyan katonai csapatokat, melyek csupán a háború tartamára voltak ugyan felfogadva, de a hátrálékos zsold miatt sokkal tovább maradtak együtt. Továbbá a franczia gensd'armes-okhoz hasonlóan néhány, tűrhető fegyelemmel, nemesekből összeállított csapatrész alakult, kiket towarzyszoknak, később huszároknak neveztek; ezek már a XVI. században szerepeltek és némi tekintetben rendes honvédséget ábrázoltak. Minden towarzysznak legalább öt, és legföljebb nyolcz lóval (azaz lovas legénynyel) kellett táborba vonulni, mert számukra az 1524-ki

constitutio még utóbb is gyakran emlegetett határozata e szerint szabta meg számukra a zsoldot.

A túlnyomólag nem nemes népből álló zsoldos hadsereg nem sokára nagy befolyást szerzett Lengyelországban a politikai ügyekre; a zsoldosok fölött nem volt semmiféle erős kormányhatalom, csak a fegyelmezetlen lovas nemesség állt velök szemben. Ennek már 1632-ben komolyan kellett arra gondolni, hogy a katonaságot, a mennyiben az nem tartozott magához a nemességhez, a királyválasztásból és egyéb politikai functiókból kizárja. A zsoldosok, a lengyel állam szellemével ellenkezőleg, már a tizenhetedik században az állam tulajdonképeni hadi erejévé fejlődtek ki. «A hol azonban a véderő nem magában az állam belső szervezetében gyökerezik, hanem csupán külső eszközök által fentartott gép, ott nyilván fölöttébb államveszélyesnek tekinthető, ha ez a gép belső életet nyer és saját szellem nyilatkozik meg benne» mondja az állam belső fejlődésének egy alapos ismerője.

Ha a zsoldos sereg nagyobb számú lett volna, kétségkívül nyomatékot tudott volna adni többször kifejezett követeléseinek, és képes lett volna erőszakkal útat törni magának a politikához. A nemesség örökös gondja és reá nézve szükségképen életkérdés volt az, hogy a hadsereget veszélytelenné, tehát csekély számúvá tegye. Ez a két elem olyan viszonyban állt egymással, mint a tűz és víz. A tizennyolczadik században, mikor Lengyelországban is állandóvá lett a zsoldos sereg, az elfogulatlan embernek könnyű volt megítélni, hogy melyik osztály nélkülözhetlenebb a birodalom határainak biztonságára nézve, s melyik érdemesebb a kedvezésre. De hát lehetett-e kívánni a nemességtől, mely Lengyelország-

ban mégis csak egymaga intézte érvényesen az állami ügyeket, hogy ő maga mérje a fejszecsapást hatalma gyökerére? Ettől a nemességtől, mely kora gyermeksége óta írásban és tankönyvek által, szóban a szószékről tanulta a jezsuitáktól, hogy Lengyelország *demokratikus* ország! Az alsóbb néposztályok kizsákmányolására alapított sokakuralma és az állandó hadsereg között, mely hadseregnek, ha erőteljes akar lenni, mindig valódi népies elemekre kell támaszkodnia, a dolog természetében rejlett az ellentét.

A nemesség tehát lehetőleg zárva tartotta erszényét mindenütt, a hol a hadsereg számára való pénzek megajánlásáról volt szó; a zsoldot pedig sokszor egészen sajátságos módon gyűjtötték össze: néha sóshordókat küldtek a hadvezéreknek, hogy a só árából fizessék a katonákat. Ha a zsoldot a nemesi falvak megadóztatásából hozták össze, akkor a gyors kifizetés végett már régen (1538-ki constitutio) szokásban volt, hogy az adót, mihelyt a vajdaságokban össze volt gyűjtve, közvetlenül a katonaság között osztották szét, vagy az maga jött el értte. Mivel e közben nem hiányzott a számtalan viszásság, a XVI. század vége óta a hadsereget illető kiadásokat a kincstárnok által az összes tartományokban összegyűjtött bevételekből fedezték. De az ilyen eljárás mellett a hadsereg nagyon rosszul járt; neki kellett viselni a gyakori sikkasztások következményeit.

A zsoldosok tehát, mikor ellenséges földön nem kártalaníthatták magukat zsákmánynyal, a köztársaság területén való fosztogatással iparkodtak a sajátjukhoz jutni.

Ezért mind a nemesség, mind a papság már elejétől fogva hevesen védekezett az ellen, hogy a katonákat az

ő telkeiken szállásolják el; az állami birtokok parasztjainak kellett viselni minden kárt.

Az állami birtokokon kaptak a katonák téli szállást is; szokásos zsoldjuk helyett itt téli élelmet kaptak, mely a hiberna-adóból folyt be.

1717-ben megszabott zsoldot biztosítottak nekik, 1766-ban annak felemelésére gondoltak; de a XVIII. századtól kezdve visszatértek ahhoz a módhoz, hogy a hadsereg vagy annak tisztjei maguk vegyék fel az egyes vajdaságokban a zsoldra szánt adóbevételeket.

A katonai confoederatiók azonban, melyeknek megnevezésére a nemesség nem akarta a lázadás szót használni, mert általa saját üzelmeiben találva érezhette volna magát, mégis állandó bajt okoztak, és az állam majdnem soha sem volt képes ezeket elnyomni, mint a hogy joga és kötelessége lett volna, hanem kénytelen volt a katonákat roppant pénzösszegekkel lecsendesíteni. Így azután az adókat gyakran a legnagyobb erőszakkal egyszerre hajtották be, aránylag sokkal nagyobb összegekben, mint a hogy a rendszeres évi befizetések szerint kellett volna.

Igaz, hogy 1717 óta a zsoldok kiutalványozása kissé rendszeresebb volt, de mégis ritkán költötték a néma országgyűlés rendeletei szerint évenként behajtandó összeget a hadseregre, és éppen ez okból nem is volt az soha a papiroson megjelölt számban együtt. 1775-ben a Korona köteles lett volna 5.004,280 frtot, Litvánia 1.726,000 frtot a hadseregre kiadni. Sőt még az 1786-ik évben is a Korona részéről csupán 7.550,830, Litvánia részéről 2.508,148 frtot engedélyeztek. Az összegyűlt pénzt néha más czélokra fordították; Skrzetuski szerint a XVIII. század folyamán a hadsereg valódi létszáma alig tette

ki felét a törvényileg megkivánt létszámnak. Még 1776 után is 1000 főnél jóval több hiányzott a Korona 12,439 és Litvánia 4770 emberéből.

Legteljesebben volt akkoriban képviselve a nagyszámú tisztikar. A tiszti állásokat a hetman ajándékozta vagy adta el és ez állásokat ennek beleegyezésével ismét el lehetett adni. Az ára rendesen az állás négy évi javadalmának felelt meg.

A XVIII. század kezdetéig a toborzott és külföldi ezredek tisztjei ritkán voltak nemes emberek. A négy éves országgyűlés által megsemmisített 1786-ki határozat minden tiszti és katonai hivatalnoki állást csakis született nemeseknek akart hozzáférhetővé tenni.

Különben a hadsereg meghatározott létszámát nem vezették be nyilvánosan a constitutiókba, hanem a scripta ad archivumba, valószinűleg azért, hogy a köztársaság katonai gyöngeségét ne tárják ad oculos a külföld elé. A viszonyok szerint a hadsereg megállapított létszáma majd nagyobb, majd kisebb volt; 30,000 embernél többre még komoly esetekben sem rúgott, Litvánia pedig a Korona csapatainak legfölebb csak harmadrészét szolgáltatta még papiroson is. A csapatok állományát minden országgyűlésen újra meg kellett határozni, hogy egyáltalában csapatokat lehessen tartani, hasonlóan az angol Mutiny-Act-hoz; a sok félbeszakitott országgyűlés azonban tényleg permanenssé tette a hadügyet.

1635-ben a lengyel ordre de bataille szerint, melyet d'Avaux, a franczia követ küldött udvarának, a köztársaság zsoldos hada körülbelül 20,000 emberből állott; ebből 13,000 ember lovas volt és pedig harmadrészben német lovasság; a gyalogság létszáma mintegy 6000 ember volt; a tüzérségnek csak kevés legénységre volt szüksége.

A XVIII. században a hadsereg valóságos létszáma gyakran alig volt 10,000 ember; 1764-ben a Korona seregének létszáma 12,500 ember, Litvánia seregéé körülbelül 4800 ember volt. A tüzérség az utolsó király uralkodása alatt alig ment fel a Korona részéről 400, Litvánia részéről 100 emberre.

Az eddigi különféle lovasság helyébe, mely a zsoldos hadseregnek még mindig túlnyomó részét alkotta, 1775-ben a nemzeti lovasságot állították, a mely egyenlő részben, természetesen nemes születésű towarzyszokból és közlegényekből állt, és ezek számára 1786-ban Varsóban hadgyakorlati szabályzat jelent meg.

A négy éves országgyűlés végre kezébe vette a gyalogság égetően szükséges szaporításának ügyét; egyúttal mellőzték a zászlóaljacskák szerinti, elavult beosztást s a másutt is szokásos ezredek, zászlóaljak és századok szerinti rendezést adták neki. A Korona gyalogságát 20,000 emberre, Litvániáét 10,000-re emelték föl.

A tüzérséget ugyanezen országgyűlésen a Korona részére 2000, Litvánia részére 1000 emberből álló létszámra emelték.

Mindazon változtatásoknak, melyeket immár a május harmadiki constitutio előtt vagy után léptettek életbe, az a nagy hibájuk volt, hogy elkéstek. Az országgyűlés minden erőfeszítése a Korona és Litvánia együttes hadi erejét — a hadi erőnek ezt a különösen katonai szempontból nagyon helytelen szétosztását folyvást megtartották — az orosz csapatok bevonulásakor csak 60,000 emberből álló létszámra fokozhatta. E mellett az igazgatás rendkívül hiányos maradt. A tisztek és katonák igen tökéletlenül voltak képezve és begyakorolva; központi vezetés, az esprit de corps alig volt meg csírájában. Mindenek

előtt lehetetlen volt, az úgyszólván csak éppen megteremtett gyalogságot és tüzérsereget, bárcsak minőség tekintetében is, egyenlővé tenni a szomszéd birodalmak hasonló fegyvernemeivel.

És így Frantz Constantinnak igaza van, mikor azt mondja, hogy «a lengyel nemesi birodalomnak el kellett buknia, mert irregularis lovasságánál soha sem jutott előbbre. Mert ha a lengyelek derék gyalogsággal és tüzérséggel birtak volna, nem lehetett volna felosztani». Lengyelország bukásának okai persze egyúttal még mélyebben rejlenek.

A zsoldos hadseregnek a köztársaság lakosságával szemben, mely tulajdonképen jobban volt fenyegetve általa mint a birodalom ellenségei, tanúsított magaviseletét illetőleg az 1710., 1717., 1775-iki constitutióknak kellett volna irányadó érvényességet szerezni. Az 1589, 1613-iki constitutiók szerint a katonát csak fölebbvalói, a «hadi törvényszékek» és a hetman előtt lehetett pörbe fogni.

A hetmannak 1590-től 1768-ig korlátlan hatalma volt a zsoldos hadsereg fölött; az volt ő itt, a minek eszmeileg, a királynak kellett volna lennie az átalános fölkelő seregben. Az 1609-ben kelt Artykuly hetmanskie szerint élet és halál ura volt. A zsoldos hadsereggel szemben a királynak semmi hatalma sem volt, még ha a hetman oldala mellett volt is; a zászlóra tett eskü által nem neki, hanem a hetmannak tartoztak engedelmességgel a katonák.

Az 1659, 1760-iki constitutiók szerint a katonák elszállásolását csupán az állami birtokokon volt szabad eszközölni, a mely birtokok lakosaira különben is leginkább nehezedtek a terhek.

Háború idejében, a tilalom ellenére, a korona-birtokokon, a nemesség és papság jószágain rendszerint szintén szállásoltak el lengyel csapatokat; az 1776-iki constitutio az uralkodóvá lett szokásnak azon rendelet által adott kifejezést, hogy a papi birtokok a béke idejére többé nem szállásmentesek.

De az elszállásolási teher akkor már nem volt oly súlyos, mint előbb; a XVIII. század végéig a zsoldos sereg legnagyobb része minden országból összeverődött csőcselékből állt; a német és magyar legénység még legtisztességesebb volt.

A zsoldos sereg vezérlete és czímei egész Sobieski Jánosig *németek* voltak.

Azóta a lengyel elem nyer jelentőséget. Már akkor politikai bűnténynek jelentették ki a lengyel állam lakosainak idegen hatalmak számára való toborzását.

A lengyel városok alsó néposztálya mind gyakrabban sietett a köztársaság toborzó dobjaihoz. Az 1775-iki constitutio megengedte a toborzásokat, melyek ellen a földbirtokosok különben hevesen szabadkoztak, csak a nemesi falvakat mentették fel ekkor is egész határozottan a toborzás alól. A birodalom bukásakor a zsoldos sereg legnagyobbrészt a köztársaság lakosaiból állt. A hadsereg egyik részében, az úgynevezett német autoramentben a szolgálati nyelv még német volt, és ezek az ezredek leginkább Nagy-Lengyelországban és 1769-ig a porosz tartományban feküdtek. De a lengyel autorament mégis felgyűlt. A felosztó hatalmaknak volt fentartva, hogy megmutassák, mily kitünő katonai anyagot szolgáltat a lengyel nép minden osztálya.

A hadügy volt a lengyel alkotmány leggyöngébb része. És a míg az állam 20,000 embert is alig tudott

zászlói alatt megtartani, egyes mágnások fényűzésből, ezer meg ezer jól begyakorolt és jól fölszerelt katonát tartottak; így az a hóbortos Radziwill Károly herczeg 6600 embert tartott. Az 1649. constitutio felszólította a főurakat, hogy háború esetén ne vonják meg a köztársaságtól csapataikat. Ágost Szaniszló alatt pedig megtörtént, hogy a főurak házi csapatait a köztársaság katonáinak nyilvánították, de ebből csak igen kevés haszon származott.

A király is tartott magának csupán dísz- és udvari szolgálatra rendelt külön testőrséget; 1775-ben még 2000 embert engedélyeztek Poniatowski királynak, kiket czivillistájából kellett eltartania.

Mindez érvényben maradt a május 3-iki constitutio után. Ez a zsoldos sereget «egy a nemzet összerejéből alkotott fegyveres és rendszeresített hatalomnak» mondja, de reális javításokat nem helyezett kilátásba.

Élelmezési és kórházi intézmények, úgyszólván soha, még csirájokban sem léteztek, sőt még az erődítési munkálatokra sem volt katonaság. A négy éves országgyűlés idejében a köztársaságnak mindössze mégcsak húsz ember utásza volt.

Az állam erődeit illetőleg nagyon rosszul állt a dolog. Boleslaw, a Hatalmas, különféle fontos pontokon, nevezetesen a határszéleken, ép úgy megerősített helyeket létesített, mint a Nagy I. Henrik Németországban, és a lakosság törvényileg volt kötelezve, hogy a művek jókarban tartásához és a védők élelmezéséhez hozzá járuljon. Az ország összes lakosságának éppen ez a kötelessége volt legkevésbbé korlátozva az immunitás-osztogatások által; még Nagy Kázmér alatt is érvényben volt a nemesekre, vagy alattvalóikra nézve. Egész az utolsó időkig

a köztársaság erőditményei közé számitottak egyes, nehezen hozzáférhető helyen fekvő várkastélyokat; ezeket a körülöttük fekvő állami jószágok birtoklóinak, a starosták-nak kellett védelmi állapotban tartani. De ezek védművei sokkal inkább romlásnak indultak, mint néhány magánerődéi, melyeket gazdag mágnások épitettek és tartottak fenn, igy p. o. Zamość és Nieśwież; a mely utobbiban a Radziwillek, saját állitásuk szerint, éppen olyan királyok voltak, mint a király Krakkóban.

Krakkót és a többi nagyobb szab. kir. városokat különféle királyi rendeletek és constitutiók rászorították, hogy kijavitsák és megsokasitsák középkori várfalaiket és sánczaikat, a mint hogy a városok alapitó oklevelei világosan szóltak a védelmi kötelezettségről; azonban a köztársaság minden városa közül csupán csak Danzig volt képes még a XVIII. század folyamán is modern ostromot kiállani.

Az egyetlen város, melyet a köztársaság költségén újabbkori vár módjára fentartottak: Kamieniec volt Podoliában. Továbbá ugyancsak modern erősségnek lehetett nevezni a III. Jánostól ugyanazon vajdaságban emeltetett Szentháromság-sánczokat, melyek azonban 1773-ban osztrák tulajdonba mentek át.

Ágyúöntödét, fegyvergyárakat és arsenalt Varsóban Poniatowski király magánköltségén épitettek; 1780-ban az országgyűlés határozatából a köztársaság vette át fentartásukat.

1764. és 1766-ban vetették meg a varsói katonai iskola alapját; 1776-ban fentartására évenként háromszázezer frtot utalványoztak a Korona pénztárából. Miután 1778-ban Litvánia felajánlotta e költségek egy harmad részének viselését, ha a csupán nemesi növendékek egy

harmadát mindig Litvániából veszik fel, az országgyűlés 1780-ban elrendelte, hogy a növendékek száma a három tartományra való tekintetből egyáltalában három egyenlő részre osztassék fel.

NEGYEDIK SZAKASZ.

Lengyelország tengerészete.

Lengyel hajóhadról csak akkorában lehetett szó, mikor Lengyelország határai egész a tengerig terjedtek ki.

Tudjuk, hogy az *Euxinus* nem volt alávetve lengyel haderőnek, noha a XV. században Kocsubeit és Ocsakowot lengyel kikötőkül említik is. A köztársaságnak a mozlimek elleni háborúi közben, a tengeri rablás és kalózság egy nemét űzték a kozákok, a kik csajkáikon rendszerint kimerészkedtek a nyilt tengerre is. Béke idején is gyakran nyugtalanították a szultán tengerparti határszéleit; 1577-ben elpusztították Sinopét, úgyszintén Kisázsia éjszaki részét és egész Istambul külvárosáig nyomultak előre. 1635-ben az országgyűlés szigorúan megtiltotta nekik a további tengeri rablást; a köztársaság a kozákoknak sem szárazföldi, sem tengeri hatalmát nem tudta a saját hadi szervezetébe bele illeszteni és e miatt sok kitünő erő ment itt, vezetés nélkül szétforgácsolódva, haszontalanul veszendőbe.

Igaz ugyan, hogy a mióta a köztársaság a porosz tartományt és később Livlandot annektálta, Lengyelország többféle barátságos vagy ellenséges viszonyban állt a tengeren uralkodó éjszaki államokkal, de csak kevés erélyt fejtett ki balti tengerpartjának megvédésében.

A danzigiak és rigaiak, mint a hogyan a Hanza régi,

jó idejében tették volt, saját költségükön tartottak maguknak tengeri kereskedelmük megvédésére szolgáló hajókat.

1560 körül, a livlandi zavarok idejében, Zsigmond Ágost nagy számú kalózhajót szerelt fel a köztársaság nevében a narwai ostromzárra, de csak akkor, mikor a danzigiak erre nem mutattak hajlandóságot. Ezek maguk is ellenséges magatartást tanúsítottak a király hajóival szemben; végre a dánok semmisítették meg e hajókat.

Egész 1633-ig minden pactum conventumban benne volt az a feltétel, hogy a megválasztott király a saját költségén állítsa helyre a Balti tenger flottáját. De ezt a rendeletet nem valósították meg, és a lengyel jogviszonyoknál fogva e tekintetben semmit sem lehetett a királynak szemére hányni mindaddig, a míg nyiltan arra nem törekedett, hogy egészen lerázza magáról az elvállalt kötelezettségeket. Még csak III. Zsigmond szervezett 1627-ben, külön tengernagy parancsnoksága alatt, egy kilencz hajóból álló hajórajt, a mely szerencsével harczolt a svédek ellen, de a dánoktól megsemmisíttetett.

IV. Ulászló 1635-ben megújította atyjának ez alkotásait. A tengerpart védelmére a helai földnyelven, a saját és fivére nevéről elnevezett, két hatalmas erődöt állított fel, melyeknek őrzését és fentartását a starostára bizták.

A lengyel tengerészet 1637-ben érte el tetőpontját; tengerészeti táborkara, mely névleg a Korona nagyhetmánja, mint az összes véderő parancsnoka alatt állt és néhány porosz lovagból meg néhány danzigi tanácsúrból volt összeállítva, Danzigban székelt.

De mikor már most a király és az országgyűlés parancsára, a danzigi tanács beleegyezése nélkül, az új hajórajt arra a czélra használták, hogy az állam által nemrég elrendelt kikötői vámot a Danzigba vitorlázó idegen

hajóktól felvegyék, a tanács a dánokkal összeesküdött és ezek a lengyel hadihajóknak, minden előzetes hadüzenet nélkül, érzékeny veszteséget okoztak. Ulászló király hevesen kikelt a népjog e megsértése ellen, de semmi sem történt, hogy a köztársaságnak a külföld által megsértett becsületét helyre állítsák; pedig semmi sem bosszulja meg magát inkább, mint az efféle mulasztás.

János Kázmér alatt minden még meglevő tengerparti erősség és hadihajó tönkrement; azonban a köztársaság az ő teljes tehetetlenségével különös, de nem példa nélküli ellentétben álló erélylyel igényt támasztott a *Dominium maris Balticia*ra, mely a három legutóbbi évszázad nemzetközi jogi viszonyaiban oly nagy szerepet játszott.

TIZENHARMADIK KÖNYV.

Külviszonyok.

Il me semble, que l'influence extérieure d'une nation dépend de ses institutions.

Garnier-Pagés a Corps Législatif-ban
márczius 15-ikén 1867.

ELSŐ SZAKASZ.

A külügyek kezelése a lengyel köztársaságban.

Fredro, a XVII. századnak honfitársaitól néha túlbecsült szónoka és szépirodalmi írója, azt mondja «Töredékei»-ben, hogy Lengyelország és Litvánia különválasztása nagyon kevés jelentőségű, minthogy csakis a pénzügyi igazgatás, a hadügy és még egy-két közügy van kettéosztva. De mivel, a mint tudjuk, a köztársaság functiói nemcsak a törvénykezésben, hanem abban is, a mi a szó legszorosabb értelmében vett rendőri működést és közigazgatást illeti, Lengyelország- és Litvániára nézve külön voltak választva, az összes államkormányzat két részre volt osztva; az 1569-iki unióval egyesített két államtest közötti ellentét tehát minden volt inkább, mint jelentéktelen. Ez az ellentét

nem tagadja meg magát abban a helyzetben sem, melyet a köztársaság kifelé elfoglalt. Igaz ugyan, hogy Lengyelország és Litvánia éppen a külviszonyokra való tekintetből egyesültek, a háborúnak, békének és szövetségeknek pedig mindig közöseknek kellett lenniök. De ez egyesülésnek előnye mégis sokkal inkább volt Lengyelország részén és Litvánia csak félig erőszakolva egyezett bele a reálunióba. Még a tizenhetedik század végéig is sokan voltak a litván mágnások között — már pedig ezek és nem a lovagrend voltak még hosszú ideig a határozó társadalmi osztály, egészen ellentétben a Koronabeli állapotokkal —, a kik tartományuk egyesülését Moszkvával sokkal természetesebbnek és hasznosabbnak tartották, mint a Lengyelországgal való összeköttetést; és miután a targowici confőderatio következményei a köztársaságra nézve igen érezhetőkké váltak, a litván főurak nagy része gondolatainak ismét hangos kifejezést adva, megkísérlette a nagyfejedelemségnek Oroszországgal való önkéntes unióját létre hozni, hogy így kikerüljék a bekebelezést a czári birodalomba. A litvánokat a saját érdekük különben is elég gyakran ösztönözte külön politikára.

És még sem lehet észre nem venni, hogy a külpolitikai kérdések elintézése inkább volt egyöntetű szellemben vezetve, mint az államkormányzat többi részei. A mennyiben a külügyek vezetésével nem külön hivatalnokok voltak megbízva, hanem az közvetlenül mindig azon két tényező hatáskörébe esett, mely a Koronával és Litvániával közös volt: t. i. a királyra és az országgyűlésre, — ez a viszony természetes is volt. Egészen azon kisérletig, melyet a négy éves országgyűlés tett, Lengyelország állandó követeket nem tartott. A követeket mindig csak meghatározott ideiglenes czélokból küldték és ilyen-

kor — hacsak lehetséges volt — rendesen mindig egy litvánt és egy lengyelt nevezett ki a király, vagy választott meg az országgyűlés. Néha a litvánok azt az örömet is megszerezték maguknak, hogy tartományi gyűléseiken és később tartományi sessióikon külön ügynököt választottak maguk közül.

Henrik pactum conventumai szerint a követ-kinevezés joga tulajdonképen még mindig a királyt és a senatust illette; csakis Ágost Szaniszló alatt foglalták írásba azt az érvényben levő szokást, hogy minden fontos követség az országgyűlés határozata szerint töltetett be.

Fájdalom, a követek kinevezésénél éppen úgy, mint az élethossziglani hivatalok betöltésénél nagyon is gyakran nézték a kinevezett származását és személyes befolyását, nem pedig diplomatiai képességét. Hogy is lehetett volna, a diplomatiai összeköttetések teljes hiányában, az ilyen képzettséget megítélni és felismerni! Nagyon szomorúan nézett ki tehát gyakran egy-egy eques Polonus, a ki a folyékony latin nyelvtudáson és nagy öntudaton kívül egyebet nem hozott magával, mint néha egy tonsurát, Velencze, Francziaország és Ausztria iskolázott meghatalmazottjai között.

Igaz szó az, hogy «a kormányokat az a mód ismerteti meg, a melylyel őket képviselik». A lengyel követek fellépése, a kik, ha az országgyűlés az interregnum alatt küldte ki őket az újonan választott királyhoz, egyidejűleg mindjárt a saját személyük és a megválasztottnak pártja számára örökös segélykövetelésekkel léptek elő, kevés tiszteletet szerezhetett a köztársaságnak. Hiszen tudta is mindenki, hogy mily viszonyok közt van a köztársaság. A lengyel követ a köztársaság pénzügyi állapota következtében, majdnem mindig a saját pénztárára volt utalva;

ha ez szerény volt avagy kimerült, akkor gyakran nyomorúságosabb viszonyok között tengődött, mint Nagy Frigyes minisztere Londonban; de hogy a háta mögött soha sem lépdelt, sem nem lépdelhetett 200,000 ember, az a háztetőn csiripelő verebek titka volt. A köztársaság államiatlansága, ennek már a XVII. században is több mint időszerűtlen intézményei, folytosan visszatükröződtek a követek külső fellépésében, a kik két ellenséges párt által küldetve, nem ritkán kettesével mentek ki Európába. Mindezek a dolgok felhívták és kihívták a külföldet a Lengyelország belügyeibe való beavatkozásra.

Magától értetődik, hogy csupán született nemesek, kiket esetleges papi hivatásuk sem zárt már ki a két Ágost pactum conventumai óta a Rómába való kiküldetésből, mint azelőtt, lehettek követek, a mit még az 1778-iki constitutio is ismételt.

Országgyűlési határozatok szerint kiállított megbizásaikat az országgyűles bizottságaitól kapták; szükség esetén, ha az országgyűlést a megkivántató gyorsasággal nem lehetett összehivni, a kanczellároktól, kik különben is kötelesek voltak pecsétjüket a megbízó levelek és utasítások alá odanyomni, vagy meg is tagadhatták ezt, ha a személyek ellen kifogásaik voltak. Pénzbeli kárpótlásukat, melyet legtöbbnyire csak utólagosan számítottak fel, a lengyelek a Korona kincstárából, a litvánok a litván kincstárból kapták. 1776-ban az akkori követségek számára együttesen 270,000 frtnyi Koronapénzt és 100,000 frt litvániai összeget engedélyeztek.

A bevégződött követség után esküvel összekötött beszámolásnak kellett következni, és ezt a mindenkor az országgyűlés elébe terjesztendő jelentést a birodalmi oklevéltárba igtatták be.

A követeket az országgyűlés meghatalmazottainak tekintették még akkor is, ha nem az nevezte ki őket.

A tizenhatodik század óta, ellentétben a királylyal, az országgyűlés bírta a külügyek vezetésének jogát; nevezetesen azt állította, hogy a köztársaság az ő beleegyezése nélkül nem háborúskodhatik. Csak akkor nem volt szükség külön országgyűlési határozatra, hogy a köztársaságot hadi állapotban levőnek jelentse ki és az általános fölkelő sereg behívassék, ha az ellenség az országba már berontott, a mint azt még a későbbi constitutiók is világosan kimondják.

Igaz, hogy azok a kedvezmények, melyeket a király 1496-ban és 1576-ban a nemességnek tett, — ha mostani törvénykritikánkkal tekintjük — csupán az általános felkelő sereg *felhasználására* vonatkoztak. A *hadüzenés* jogáról a király egész a XVII. századig nem mondott le határozottan. Még csak 1618-ban ruházta rá határozottan a constitutio a tartománygyűlésekre azt a jogot, hogy támadó háborúkra nézve irányadó határozatot hozhassanak; 1638-ban és később pedig az összes nemesség részére tartották fenn a hadüzenés jogát. Karnkowski primás azonban még 1590-ben így szólt az országgyűléshez: «A képviselők hatalma oly buján virágzott fel, hogy elég vakmerőek korlátlanul határozni háború vagy béke fölött, a mi pedig nem őket illeti». De a nemesség a maga részéről azt állította, a miben a publicisták meg is erősítették, hogy már az 1454-ki statutumok óta bírja azt a jogot, hogy a hadüzenetek fölött a királylyal együttesen határozzon.

Ez valószinű is volt, miután azt a testületet, melyből a senatus és később az országgyűlés alakult, eleitől fogva nagyon gyakran bevonták a békekötésekbe és külügyi

tárgyalásokba. 1672-ben hiába kisérlette meg a híres Olszowski, hogy a külügyi hivatal jogát csak a királyra és senatusra ruházza át; igaz, hogy az 1658-ki constitutio szerint sürgős esetekben a békekötésekre elég volt egy küldöttség, melyet a király a senatusból választott ki; magától értetődik, hogy a megerősítés a tartományi követeknek tartatott fenn.

Egész az utolsó időkig minden békekötéshez elküldte az országgyűlés a maga meghatalmazottjait. Az 1617-ik évben, a rendek tudta nélkül, Zolkiewski hetmantól a törökökkel megkötött békét érvénytelennek nyilvánították; azon szerződéseken kívül, melyeket 1621-ben Ulászló herczeg, 1667-ben pedig Sobieski kötött nagy gyorsasággal a törökökkel, az országgyűlés minden békekötésben részt vett; sőt az 1773-ki és 1793-ki szégyenletes egyezményekben a király személye, a köztársaság harmadik rendje, a mint akkor a királyt nevezték, egészen háttérbe szorult.

Az a rendszer, hogy minden ügyet egy nagy szavazó gyülekezet intézett el, oly borzasztó volt, hogy a cabinetpolitikát valósággal arra csábította, hogy hajlékony ügyességét mérje össze harczban e sokfejű, sokkezű szörnyeteggel, mely mögött mint utolsó forum a souverain nemesek megszámlálhatatlan tömege állott. Hiszen egyáltalában ritkán volt rá eset, hogy választott testület szerencsével űzte volna a külpolitikát; hogyan is viselhette volna az országgyűlés itt ügyesen magát, mikor az 1613., 1616., 1658-ki constitutiók és különféle pactum conventumok, úgyszintén a mindenható szokás által a külügyekre vonatkozó minden tanácskozásban egyhangú határozatok hozatalához volt kötve!

Az állandó tanács kebelében 1775-ben szervezett kül-

ügyi osztály, a mely a primás elnöklete alatt egy titkárral folyvást ülésezett, szép gyümölcsöket érlelhetett volna, ha, nos igen, ha a lengyel államban az állameszmének csak egyetlen szikrája is lobogott volna még. Ez osztálynak kellett volna a megbizó leveleket és utasításokat kiállítani, az országgyűlési időn kívül idegen követeket fogadni, az egyezkedéseket vezetni, sőt szerződéseket kötni. Fontos kérdésekben az egész tanácsot össze kellett hívni; de úgy a plenum, mint az osztály csak az orosz politika eszköze volt.

MÁSODIK SZAKASZ.

A külföldiek helyzete Lengyelországban.

A nemzetközi jogi felfogások Lengyelországban részben nagyon jelentékeny módon különböznek a Grotius Hugó óta szokásos felfogásoktól. Csak lassanként történt e tekintetben valamelyes közeledés.

Az idegen államok hozzátartozói nem mindig élvezték a köztársaságban a megkivántató védelmet. Idegen kereskedőket igen gyakran megadóztattak és a lengyel törvényszékek nem ritkán pörbe fogták őket. 1456-ban az volt a jelszó, hogy a hivatalnokok ezentúl egyáltalában ne is tűrjék az idegen kereskedőket, a kik az országnak kárt okoznak. Az országban való hosszabb tartózkodás után nem engedték őket tovább utazni a nélkül, hogy vagyonuk egy részét: $^1/_4$, $^1/_3$ részét vagy felét, előbb át ne engedték volna a földes uraságoknak, a szab. kir. városokban a tanácsnak vagy egyidejűleg a starostáknak.

A droit d'aubaine sem hiányzott. A köztársaság területén elhunyt idegeneknek az országban levő javai eredetileg a király tulajdonába mentek át; azután ezt a jogot a földesurakra és a szab. kir. városok hatóságaira ruházták át. Ez az intézkedés igen meggyöngülve, egész a birodalom bukásáig fennállott. Az 1768-ki constitutio szerint a külföldiek hagyatékának $^1/_{10}$-e egyszerűen a földes uraságé vagy a tanácsé lett; ha az elhunytnak örökösei három éven belül nem jelentkeztek, akkor a maradékot a kincstár kapta.

A köztársaság partjain éppen úgy űzték a partjogot, mint más birodalmakban; 1775-ben, mikor a köztársaság már csak a kis darabka polangai partot nevezte magáénak, e jogot feladták; kivévén Curlandot, melyre a törvény nem vonatkozhatott.

Külföldi nemesek soha legkisebb mértékben sem élvezték a lengyel nemes sok kiváltságát, ha csak az országgyűlés indigenáknak nem jelentette ki őket. Általában azonban még csak dédunokáik nyertek tényleges politikai jogokat, ők maguk e kijelentés által csak azt a jogot nyerték, hogy földbirtokok tulajdonosai lehettek. Azoknak a külföldieknek, a kik a szab. kir. városokban akartak letelepedni, előbb a drága városi polgárjogot kellett megvásárolniok. Minden idegennek szabad volt, egy nemes embernek vagy a papságnak beleegyezésével ezek birtokain megtelepedni.

Hogy a király mindazon idegenektől, a kik nem praeciso scartabellatu lettek nemesekké, minden néven nevezendő előnyben részesülést megtagadjon, azt Lajos király óta több választási capitulatióban kikötötték és az Argusszemek mellett, melyekkel minden szlachcic őrködött fölötte, meg is tartották.

Különben nagyon helyesen fejezi ki Schiller a külföldiek háttérbeszorítását Lengyelországban, Demetriusának e néhány szavával:

«Denn das Gesetz, das nur den Polen gnädig,
Doch streng ist *allen Fremdlingen*, verdammt mich».

Az idegen követeket ugyan pártfogásába vette a kormány és néhány belátással bíró senator, de a hiányos rendőri védelem mellett néha mégis insultusoknak voltak kitéve.

Az interregnum ideje alatt nem volt szabad nekik a primás által előírt és tartózkodásukra és magatartásukra vonatkozó korlátokat áthágni; ezt a lengyelek országgyűlési határozatok útján vélték kivihetőnek, noha éppen ilyen esetben egy követ sem hederített rájok.

Különben pedig, ha a lengyel király az országban volt, minden oly érintkezésből és működésből ki voltak zárva, melyre nem a király és a senatus, vagy lehetőség szerint a tartományi követek adtak nekik határozott engedélyt.

Kázmér János alatt komolyan gondolkoztak arról, hogy olyan constitutiót alkossanak, mely szerint azok a kötek, «kik titkos összeesküvéseket szőnek», elveszítsék azt a védelmet, melyet nekik a nemzetközi jog biztosított.

1702-ben a franczia követet törvénytelenűl elfogták és átvitték a határon; pedig XIV. Lajossal békében voltak.

A moszkvai, a kozák, a török és tatár követek, a XVI. és XVII. században kiséretükkel együtt a köztársaság költségén ellátásban részesültek és pedig, mikor az ország-

gyűlés a Korona területén működött, ennek kincstárából, Grodnóban pedig litván pénzből.

A köztársaság éppen ilyen ideiglenesnek szerette volna látni a többi követeket is, mint ezeket a koruktól elmaradt, keleti módon ezernyi lóból és tevéből álló kiséretteel felvonuló követeket. 1660-ban a «haldokló Lengyelország» alapjogának egy ilyen című röpirat azt vallja, hogy az apostoli nuntiuson kívül egy állandó követnek sem szabad Lengyelországban tartózkodnia; az 1683-ki constitutio pedig az 1669-ki és 1673-ki confoederationalis törvényekkel egybehangzóan azt rendelte, hogy egy követnek sem szabad tovább maradnia az országban, mint a neki a király vagy a rendek által engedélyezett audientia előtt és után három hétig.

Azokat a követeket, kik az országgyűlési időn kivül jöttek, a király az ott székelő senatorok és ottlevő ministerek jelenlétében fogadta. De I. Fridrik porosz király követével megtörtént az a szégyen, hogy a lengyel senatorok ő előtte távoztak el és egyedül hagyták őt a királylyal, nehogy praejudiciumot alkossanak az új királyi korona elismerésére. A berlini kabinetet a lengyel országgyűlés egész 1773-ig még mindig csak választófejedelminek és herczeginek czímezte. Tiltakozási politika! Az állam látta a veszélyt, mely a Spree felől fenyegette, de nem volt képes magát abból a dermedetből, mely meglepte, kiragadni és tettekre határozni.

Néha a király életében is joga volt a primásnak arra, hogy követeket fogadjon, így 1593-ban is, mikor a király külföldön volt.

Ha idegen követek a köztársaságnak szóló megbizásokkal jöttek, úgy az országgyűlés idejéig kellett várniok; megbizásaikat előadták az összegyűlt három rend-

nek és minden rendtől külön választ nyertek, a királytól a kanczellár által, a tartományi követek kamarájától annak marsallja által.

Az országgyűlés ilyenkor aztán a követekkel való tárgyalásokra külön delegatiót küldött ki.

Szigorúan ügyeltek arra, hogy mihelyt a követek beszédeiben szó volt a köztársaságról, ez mindig megkapja a «serenissima» epithetont, csak a XVI. században elégedett meg az «inclyta» praedicatummal.

XIV. Lajosnak több olyan levelét, melyekben a királyt nem czímezte ő felségének, visszaküldték; a követek pedig kénytelenek voltak nem egy sértést eltűrni, bizonyos formahibák miatt, p. o. ha az interregnum alatt nem hoztak magukkal két megbizó levelet, egyiket a senatus, másikat a lovagi rend számára, a mit Mihály óta kivántak meg.

Egy idegen hatalom sem tartott saját, állandó lakást követei számára a köztársaság területén; csupán az orosz követ, az ország tulajdonképeni uralkodója, rendezkedett be, az utolsó király alatt egészen otthoniasan Varsóban és Grodnóban. A köztársaságot akkor még souverainnek nevezték, azonban mióta Nagy Péter Erős Ágostot Lengyelország királyául visszahelyezte, azóta úgyszólván Oroszország vasallus-államává lett, mely most sokkal inkább hozzá volt lánczolva a gyűlölt Moszkvához, mint azelőtt bármikor a hűbéri viszonyok által más európai államhoz.

HARMADIK SZAKASZ.

Lengyelország mint hűbér és Lengyelország hűbérei.

Lengyelország abban az időben lépett a keresztény országok sorába, mikor az a középkori gondolat, hogy a nyugat fejedelmei egy a császár és a pápa fenhatósága alatt álló társaságot alkotnak, éppen legerősebben tartotta magát. Az imperium és sacerdotium egyidejűleg támasztotta az Európa fölötti hűbér-uraságí igényeket és vitte keresztül időközönként minden államban.

Mint a keresztény társaság tagja, a lengyel herczeg kénytelen volt megkereszteltetése által a császárnak, a kereszténység védnökének «homo»-jává lenni. Néhány író, kik ezáltal csak a középkeri nemzetközi jog iránti érzék hiányát tanúsították, eltagadja a hűbéri köteléket a birodalom és Lengyelország között, melynek neve még Lelewel szerint is a németeknek köszönheti tágabb jelentőségét. De a lengyel fejedelmeknek a császár előtt ismételten bemutatott hódolatairól biztos adataink is vannak. 985-ben Mieczyslaw a római védnöknek «adta át magát», mint Thietmar mondja, 1013-ban pedig Boleslaw, a Hatalmas, újra a német király vasallusa lesz, természetesen utódaira nézve is.

Ennek a viszonynak igaz, hogy kevés realis jelentősége volt; gyakran gúnynyal rázták le magukról még a lengyel fejedelmek, és kardcsapásokkal állították helyre ismét a német uralkodók; de a hadi szolgálatot csak ritkán teljesítették a lengyel herczegek. Az az adó pedig, melyet Helmold egykorú följegyzései szerint a Piastok fizettek a császári felségnek, mindig nagyon nyomorúságosan folyt be.

IV. Károly alatt az akkoriban maguk között ismét egyesült lengyel fejedelemségek a birodalomtól elszakadottaknak tekinthetők. A «birodalom» eszméjének e szláv, nem pedig német uralkodó kezei között kellett szétfoszlania.

Más gyakorlati eredményei voltak azon függésnek, melyben Lengyelország a szentszékkel szemben volt. Mint Magyarország, Anglia és Nápoly, a középkori Lengyelország is a XI. század óta szigorúbb alattvalói viszonyban volt a pápával, mint más országok és a curia különféle czélokra felhasználta a sarmata-országot.

Péterfillért a XI. század óta gyűjtöttek; ez egész Lengyelország területére évenként legalább 800 aranyforintra rúgott, és csak a tizenhatodik században szünt meg. A tizennegyedik óta az annatok mentek Rómába; Zsigmond Ágost alatt többfelé nyilvánult ez adó megszüntetése iránti óhaj; de még István király alatt is évenként 22,266 vörös forintot gyűjtöttek össze az egyes egyházmegyékből és küldtek a pápának, egyedül Gnesenből 8799 frtot. Így tehát az országgyűlés 1567-ban hozott rendeletének, mely szerint az annatoknak az országban kell maradni és a honvédelemre fordíttatni, továbbá az 1569-ben kelt fenyegetésnek, hogy azon püspököktől, kik még továbbra is fizetnék az annatokat, büntetésből azoknak kétszerese szedendő be, semmi hatása sem volt.

Azt az 1607-iki rendeletet sem teljesítették, hogy évenként éppen oly összeget kell fizetni a kincstárba, a mennyi annatok fejében Rómába küldetik. Megigérték, hogy e constitutio-rendelet számára megszerzik a pápa beleegyezését; de ez sohasem következett be.

Az annatok a tizenhetedik század folyamán szüntek

meg; de a palástpénzek folytonosan vándoroltak Rómába; igaz ugyan, hogy ezek, minthogy nem közvetlenül az egyházmegyék lakosaitól gyűjtettek össze, a püspökök személyes adójának tekinthetők és ezért már nem szerepelhetnek Lengyelországnak a szentszékkel szemben való alárendeltségének ismertető jeléül. A Rómához való hűbéri viszony a baseli zsinat óta megingottnak vehető; a jezsuiták később oly köteléket hoztak létre, mely erősebb volt a hűbéri nexusnál.

A római bibornokcollegium tagjai között mindig volt egy protector Poloniae, a kinek névleg Lengyelország egyházi és világi érdekeit kellett pártfogolni a római szentszék előtt. Őt a király kérte föl e tisztség elvállalására. A bibornok elhunyta vagy annak pápává történt megválasztatása által, az állás megüresedett.

Alig hogy Lengyelország a tizenötödik században egészen függetlennek érezte magát, elkezdett magának más államokat hűbérileg alávetni. A köztársaság csak a külső viszonyokban használta a feudalismust.

Az a hűbéri kötelék, mely 1466. óta a königsbergi nagymestert a királyhoz fűzte, nem volt ugyan sem szoros, sem nyomatékos.

A porosz herczegség hűbéri viszonya ellenben 1525. óta szorosabb és súlyosabb volt, mint a hogy gyakran gondolják; a nagy választófejedelem igen erős köldökzsinórt tépett szét, mikor souverainné tette magát.

A königsbergi porosz tartomány, saecularisatiója óta, törvénykezését illetőleg a király assessorialis törvényszékei alá tartozott (a tartományi jog szokásokból állott, melyek, mint jus provinciale Ducatus Prussiae, 1620-ban nyomattak ki először Rostockban); köteles volt adókat fizetni, csapatokat állítani, a nélkül, hogy a háború

fölötti tanácskozásban részt vehetett volna. A herczegnek az első hűbérosztáskor megigérték, és daczára a többszöri megkereséseknek, nem adták meg neki a széket a senatusban; nem élvezte azt az átalános jogot, melyet a lengyel nemesek és a vazallusok élveztek más akkori államokban, hogy t. i. ő is tanácskozhassék ott, a hol joga volt tanácskozni; ő a nemesek alattvalója volt, mert ezek vagy a király szája által, vagy pedig az interregnum alatt közvetlen vele úgy beszéltek, mint az ő valóságos uralkodói. Az országgyűlés gyakori beavatkozásai a herczeg és a rendek közötti viszálkodásokba, mindig érezhetővé tették, hogy a herczegség Lengyelország egy része, és nem egy keletporosz lovag és városi lakó lengyelnek érezte magát egész a tizenhetedik század végéig.

A welaui és brombergi szerződések által a herczeg még nem szabadult meg egészen Lengyelországtól; úgy, a mint minden utódja, köteles volt a köztársaságnak minden háború esetén 1500 emberből álló segédcsapatot állítani; még csak Olivában szabadította fel magát e teher alól is.

Hasonló viszonyok közt volt Lengyelország második hűbéri herczegsége, Curland is az 1561. és 1569-iki év óta. 1579-ben a majdnem szétszakítottnak tetsző hűbéri köteléket megujították. 1589-ben pedig kimondták, hogy Curland Lengyelországhoz csatoltassék, mihelyt a Kettler-ház kihal.

E herczegség alkotmánya teljesen és merőben a lengyeleké után volt mintázva; «a nemesség minden, a fejedelem semmi, a városi elem a semminél is kevesebb», mint Rousseau mondja; a parasztok rabszolgák.

Curlandhoz számították még a pilteni kerületet is, melyet hiába reklamáltak az úgynevezett livlandi püspökök, nevezetesen 1685. óta a főtisztelendő Poplawski úr,

és a mely ugyancsak sok port vert fel a lengyel országgyűléseken és törvényszékeken. A király ebben a dologban a curlandiak pártjára állt.

1826-ban, az utolsó Kettler életében a curlandi nemesek tartományi gyűlése az ismert Szászországi Móriczot választotta meg utódjául; a grodnói országgyűlés azonban még ugyanazon évben érvénytelennek nyilvánította e választást és egy bizottságot küldött ki oly czélból, hogy a köztársaságba való bekebelezést előkészítse. De ennek daczára, 1736-ban a teljes-tökéletesen orosz befolyás alatt álló országgyűlést annyira vitték, hogy ez a curlandiaknak újabb hűbéradományozást igért, az újra hűbéressé teendő ember személyének kiválasztását pedig a királyra bízta. A többi köztudomású.

Mialatt tehát Bühren, az új lengyel hűbér-herczeg, Szibériában ült és souzerainjét jogosan vádolhatta árulással, Curlandot, III. Ágost király fönhatósága alatt, egész egyszerűen egy bizottság kormányozta tovább; szégyenletes szatira ez Lengyelország kifelé elfoglalt positiójára. A herczeg visszatérése után minden ismét a régi kerékvágásba zökkent, mintha semmi sem történt volna, mintha Lengyelország is, meg Curland is a czári birodalomhoz tartozott volna.

A herczegség a köztársaság fenhatósága alá tartozott; jogszolgáltatás tekintetében polgári intézményeivel az országgyűlés csak annyiban törődött, hogy a katholikus hitvallást egyenjogúvá tette a protestánssal.

Curland még az 1737-iki szerződés értelmében is, minden háború esetén 500 gyalogost vagy 200 lovast küldött a köztársaság segélyére.

A curlandi alkotmányváltoztatások a köztársaság ellenőrzése alatt állottak. A curlandi pactumok, privilegiu-

mok és jogok a Volumina legum VI-ik kötetébe vannak beiktatva. A négyéves országgyűlés által megkisérlett reformokkal karöltve haladt a herczegség jogi viszonyainak a nemesi hatalom rovására terjedő javulása is.

Oroszország itt is, ott is pártfogásába vette az elégedetlen nagy töredékeket, hogy végre egyidejűleg mindkét tartományt a saját tulajdonává tegye. Oroszország, persze a köztársaság beleegyezésével, kezeskedett a tartományi gyűlés szerződésein alapuló, régi curlandi államjogért.

Egy ideig Romániát is a köztársaság hűbéri tartományának lehetett tekinteni. 1386-ban hódolt meg.

Ez országnak Moldvára és Oláhországra való felosztása lengyel eredetű.

A elhalt román hospodárnak, Sándornak fiai hűbérurukat, III. Ulászlót 1436-ban új hűbériség adományozására kérték. A király Illésnek adta a Szerettől éjszakra fekvő részt, Moldvát; a többit pedig Istvánnak, és azóta e felosztás állandó maradt. Még a tizenhatodik században is érvényesnek volt tekinthető e hűbéri viszony, mely Lengyelországnak teljesített adófizetésekben és abban a befolyásban nyilvánult, melyet a király az új hospodárok kinevezésére gyakorolhatott. Törökország, a mely 1529. óta úgy tekintette magát, mintha Lengyelország örökébe lépett volna, igényeire nézve még csak III. Zsigmond alatt ismertetett el. Azonban a köztársaság a dunai fejedelemségekkel szemben bizonyos védviszonyt még a tizenhetedik században is fenn akart tartani; Zolkiewski 1617-ben a portával megigértette magának, hogy a hospodárok katholikusok és lengyel-érzelműek legyenek.

Egyébként pedig a köztársaság mindazon tartományokat, melyek hatalmába kerültek, sokkal modernebb

módon csatolta magához. Annál jobban megbosszúlta magát az, hogy az állam azt a nagy területet, melyet magának teremtett, nem tudta kifelé a kor követelményeihez képest megvédeni és képviselni.

NEGYEDIK SZAKASZ.

Lengyelország a modern államok között.

Európa előbbi államrendszere, a tizenötödik században történt alakulása óta, a több mint félsouverain államokra feloszlott Németország köré volt csoportosulva. A római szent birodalomról részben úgy csüngtek le a többi államok, mint megannyi nehezék, részben pedig súlypontjukkal reánehezedtek.

Lengyelország és a Habsburg császár között soha semmiféle ellenséges összeütközés nem történt. Ámbár nyugati Poroszországnak és időnként Livlandnak is a birodalom számára való visszaszerzése érdekében többször szőttek terveket, melyek Báthory megválasztása után tettekre készültek átváltozni, már most a német birodalmi gyűlés teljes mértékben elismerte az igényeket, melyekkel ama tartományokra nézve bírt, de nem akarta engedélyezni a Lengyelországgal való háború költségeit. A dolog tehát egész a köztársaság bukásáig a császár és a köztársaság közötti régi barátsági szerződések mellett maradt, melyeket a tizenötödik század vége óta többször megújítottak, legutoljára 1732-ben.

A római szent birodalom és a legfenségesebb lengyel köztársaság éppen oly kevés kárt tehettek egymásban, mint két fogatlan farkas. A két állam véredény-rendszerét a marasmus senilis közel juttatta a feloszláshoz.

Mind a kettőnek az állapota átmeneti lépcső volt a halál felé, mind a kettőn nemcsak az erőbeli hiányt, hanem az anyagveszteséget is már régen lehetett észlelni. Hiszen Moser, az érdemes consulens is így kiáltott fel: «Nálunk minden zűrzavaros, éppen úgy, vagy még nagyobb mértékben, mint a hogy Lengyelországot rendetlenség által kormányozzák».

A római császárokkal kötött eme szövetségi szerződéseket beiktatták a constitutiókba és a hozzájok való alkalmazkodást ajánlották a köztársaság minden polgárának. Éppen úgy törvényül tekintették 1710 óta az örök békét, melyet Lengyelország 1686-ban kötött Oroszországgal, 1661 óta az előző évben kelt olivai békét és 1658 óta az 1657-ben Dániával kötött egyezséget. Az utóbbi Ágost királynak XII. Károly királylyal való háborújára szolgáltatott okot; de akkor tudvalevőleg a köztársaság hivatalosan nem viselt háborút a svédekkel.

Azonban az egész államszerkezet gyöngesége miatt már régóta kétes volt, mely háborúk tarthatók az állam háborúinak és melyeket nem kell olyanokul tekinteni. Az oroszok gyűlölete a lengyelek iránt semmiért sem lángolt fel annyira és oly tartósan, mint a lengyel seregek résztvétele miatt az ál-Demetriusok által támasztott iszonyú zavargásokban; de hát ismerhették-e az oroszok a lengyel állapotokat eléggé arra, hogy megérthessék azt a rendellenes viszonyt, mely szerint a lengyel állam örök békét tartott velük, de nagyon is gyönge volt ahhoz, hogy polgárait eltiltsa a vele baráti viszonyban levő hatalmakkal való háborútól?

Éppen úgy a köztársaságra hárult az egész odiuma annak is, hogy lengyel csapatok a császár pártján vettek részt a 30 éves háborúban, ámbár itt is csak magán-

emberek voltak a habsburgi politika szövetségestársai. Az a sok confoederatio, melyek majd az egyik, majd a másik külhatalom ellen vagy mellett szóltak, teljesen bizonytalanná tették, hogy mit lehessen az állam, és mit az egyesek tetteinek tartani. A külföldnek a lengyel nemesség pártjaival való bonyodalmai pedig a lengyel állam érdekeit teljesen a változó és önmagokkal küzködő magánérdekek conglomeratumaként tüntették föl. Már most hol láthatták volna meg a külhatalmak a lengyel államot? Ez itt látta, az ott látta és végre is e megosztó és lebegő megjelenési módja miatt általában csak délibábnak tartották; a köztársaság tartományait politikai tekintetben államnélkülieknek, gazdátlanoknak tekintették; tehát occupálták.

Mivel a lengyel követek csak ritkán mutatkoztak Európában és a XVI. és XVII. század fontos tárgyalásaiban csak ritkán vettek részt, a westfali béke óta pedig úgyszólván soha sem jelentek meg, a köztársaság nem foglalt el biztos állást az európai királyi hatalmaknak akkoriban oly sok viszálkodást előidézett rangsorozatában. A köztársaság követei általában megelégedtek az Anglia, később pedig a Svédország után következő helylyel, azt állították azonban, hogy Dánia előtt állnak, a mit 1555-ben keresztül is vittek. Oroszország mindjárt az európai concertbe való belépése után megkívánta, hogy rangban a köztársaság elébe sorozzák; de 1699-ben Karloviczban a császári követ még mind a két hatalmat egyenrangúnak jelentette ki.

Általában a lengyel követ, bárhol jelent is meg, mindenütt feltünést és csodálatot keltett, és így már kezdettől fogva kivételes állást foglalt el.

Az 1575—76-ki interregnum befejeztével Lengyel-

országnak az európai politika nagy érdekeitől való elszakadása örökre meg volt alapítva, minden egyéb csak utójáték volt; hogy a köztársaság szándékosan nem akar résztvenni a Bourbonok és Habsburgok nagy harczában, mely a három újabb század lényegéhez tartozott, ez amaz interregnum óta bizonyos volt. Igaz, hogy a lengyeleknél már korábban észre lehetett venni a Francziaország iránti hajlamot, kikről a XVI. század egyik velenczei követe ezt mondja: «köztük és a németek között a természet határain túlmenő gyűlölet áll fönn».

A német birodalom csendesen viselte magát Lengyelországgal szemben, a köztársaságnak pedig nem kedve, de ereje hiányzott ahhoz, hogy eme régi bramin-szabályt kövesse: «Légy szomszédod ellensége és tedd szomszédod szomszédját barátoddá». A köztársaság visszahuzódott Francziaországtól, természetes szövetséges társától. Mikor közel álltak ahhoz, hogy János Kázmér életében királyválasztást tartsanak, az új jelölttől, mint főfeltételt, mégis megkivánták, hogy «az Európában vetélkedő két ház egyikéhez se tartozzék». A nemzetközi jogi harczok idején azonban tétlenül maradni egyértelmű a visszaeséssel.

Lengyelország ellenségeskedése nem sokára éppen oly közönyössé lett az európai hatalmak előtt, mint annak barátsága; Lengyelországot már nem is vették többé számításba, hanem tovasiklottak fölötte.

A XVIII. század eleje óta az orosz követ elmondhatta, ha valahol még egyáltalában szó volt a köztársaságról: «én kezeskedem Lengyelországért».

A tényállás valódi ismeretével mondá egy lengyel nemes, Leszczyński híve, egy 1704-ben megjelent röpiratban: «Mi lengyelek már annyira le vagyunk alacso-

nyítva, hogy alávetjük magunkat a moszkvai védelmének, sőt kénytelenek vagyunk gyámságának is átadni magunkat».

Ez a védelem és ez a gyámság folytonosan fennállott és a tizennyolczadik század második felében a köztársaság területét illetőleg már a birtokczím egy nemét adta meg az orosz császárnőknek. A hétéves háború alatt a lengyel nemzet a rosszalás egyetlen jele nélkül tűrte, hogy az orosz generálisok úgy viselkedtek az országban, mintha az orosz terület volna. Mindig maradtak orosz katonák a lengyel helyőrségekben; 1768-ban Posennél a Wartét az orosz pópák szentelték föl ünnepélyesen, mint egy orosz folyót. Várni kellett volna-e talán a szomszédhatalmaknak, míg Oroszország egészen kétségtelen jogot szerez magának a köztársaság területére nézve?

Inkább követeltek töredékeket a nagy nyereségből. Hogy Oroszországnak kellett megtartani az oroszlánrészt, az nyilvánvaló volt, de Poroszországnak és Ausztriának mégis *Oroszországtól* elvett diplomatiai *hódításnak* kellett tekinteniök a reájuk eső részt; és az ilyen felfogásra senki sem volt inkább hajlandó, mint a pétervári cabinet. Mindazt, a mit a két másik hatalomnak átengedett, jogosan szerzett tulajdonáról való lemondásnak nézte.

Joggal olvasták ki az 1764. április 11-kén kelt egyezményből, melyben Nagy Frigyes és Katalin egymást arról biztosították, hogy «a köztársaság alkotmányát és alaptörvényeit változatlanul megtartandják», Lengyelország halálos ítéletét.

Ezt a halálos ítéletet az osztrák birodalom és Oroszország között 1795. január 3-kán kötött pétervári egyezség által proclamálták, mely a lengyel köztársaságot megszüntnek jelenti ki. Poroszország Oroszországgal a

72-ki és 93-ki amputatiókat illetőleg, melyek az országgyűlés határozata által szentesítve és jogilag megtámadhatatlanok voltak, kiegyezett; az előbbi majdnem egy évig vonakodott a köztársaság teljes megsemmisítésébe beleegyezni. De ha lehetséges lett volna az államnak egy részét spontan életben megtartani, akkor egyáltalában lehetetlenné vált volna mindaz, a mi 1764 óta az egész állammal történt.

Azon erők, melyek a lengyel köztársaság alkotmányát megteremtették és fentartották volt, ki voltak merülve. A társadalomnak és az államformáknak teljes újjáépítése vált szükségessé és kezdődött meg azon időponttól fogva.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

Befejezés.

Munkánk végére jutottunk. Igaz, hogy mindenikéről azon fő szempontoknak, a melyek szerint Lengyelország alkotmányát tárgyaltuk, a rendelkezésünkre álló anyagból még egyszer annyit, sőt többet is írhatnánk, mint a mennyire ezen egész munkában kiterjeszkedtünk. De ugyan kinek? Hiszen kérdéses még, vajjon ezen általánosságban tartott kisérlet *tartalma* részesül-e figyelemben? Mert a történetírónak azon előnyéről, hogy tárgya iránt az *előadás* tetszetőssége által érdeklődést támaszthasson, a jogtörténelem rajzolója még abban az esetben is kénytelen lemondani, ha az egyes jogtételek okát és hatását a világtörténelmi eseményekkel összefüggésbe hozza s ha az államjogot az illető állam *természetéből* folyó sajátos jelenségként igyekszik is feltüntetni.

E munkának ködfátyolképszerű tárgyalási módja behatóbb részletezést nem tűr meg. És valóban ha egyszerre sokat óhajtunk áttekinteni, be kell érnünk e madártávlati módszerrel, mert csak ez nyújthat nekünk nyilt, tágkörű átnézetet arról az elenyészett s korunk világnézletével szemben ásatagnak mondható államjog felől, melynek éppen az áttekintést akadályozó törmelékét eltávolítva, tárul ki előttünk Lengyelország belviszonyainak összesége, vagyis «a lengyel méhkas»-nak sok kanyargású menete, és egymás fölé sorakozó sejtrétegei. A XVII. század egyik írója t. i. méhkasnak nevezi el a lengyel köztársaságot és azt annyiban tartja erkölcsibb alapon szervezettnek, mint egy valódi méhkast, mert benne a teljesen kifejlődött, nem a munka által elcsigázott lakosok, t. i. a herék állandóbb uralmat élveznek.

És éppen ez az alapgondolat nyitja meg előttünk az eme labyrinthba vezető biztos útat; csakis abból a szilárd alapelvből kiindulva: hogy a lengyel köztársaságnak a souverain nemesség személyes jólléte képezte állami czélját, a mint azt már Conring is odavetette, csakis ekkor juthatunk a lengyel alkotmány teljes átértéséhez. *A nemességért, a nemesség által* történt minden, a mi történt ebben az államban. Maga a fejedelem, tehát az állami élet voltaképi központja, a kormányhatalom birtokosa, végezetül csak a nemesség közös mandatariusává sülyedt némely ügyekben, egészen olyanformán, mint a mai részvénytársaságok képviselőjével történik. A köztársaságot alkotó egyes individuumok közt éppen csak annyi kapcsolat áll fenn, a mennyi okvetlenül szükséges arra, hogy az egyes souverain nemesek uralmuknak és kedvteléseiknek teljes birtokában hagyassanak befelé. De hát kifelé?

Ostrowski szerint az egész lengyel törvényhozás fel-

adatát a nemesség vagyonának és kiváltságainak biztosítása képezte, s éppen azért, a mint Cromer is kiemeli. a lakosság zömét «inkább önkényesen, mint meghatározott jogszabályok» szerint kormányozzák. Mindezen principiumok összesége adja fogalmát a lengyel szabadságnak, melyet Coxe Lengyelország elnyomorodása kútfejéül jelöl meg s a melyet a bari confoederatio egyik harczosa szerint védelem helyett mindjárt kezdetben meg kell vala semmisíteni. Hisz a lengyel szabadság, a XVII. század lelkesen emlegetett «regina libertasa» volt tulajdonképen a lengyel állam szétrobbantója. Ez a szabadság az országot még összetartó legvégső kötelékeket éppen azért tépte szét és kellett széttépnie, mivel az egyesek függetlenségét, a mint azt legújabban kétségbevonhatatlan bizonysággal megjegyzik, a lengyel államban maguk a lengyelek a szabadság legfőbb követelményének tekintették.

Tényleg a *nemesi individualismus* az a valódi pete. a melyből Lengyelország alkotmánya minden következményeivel kifejlődött; s ha ezen elvvel egyszer tisztába jöttünk, a lengyel államjognak minden többi alap- és mellékágazata voltaképen csak explicatio impliciti-nek tekinthető.

Mindez természetesen csak attól az időtől érthető így, a midőn ott a XIV. és XV. század határvonalán a Piastoknak a nemzetségi összetartozandóságban szilárd kötelékkel rendelkező szigorúan elzárt államából a köztársaság rohamosan kifejlődött. A változás soha sem üt ki gonoszabbul, mint ha valamely test alkatrészei idegen anyag belevegyülése nélkül önmagukból kénytelenek átalakulni. Ez történt Lengyelországban, mihelyt a nemesség a voltaképi eredeti rendeltetéséből kivetkőző örökös

honvédelmi kötelezettséget felmondogatva, létczélját egyes tagjainak kényelmében kezdé keresni. Lengyelország a XVI. és XVIII. században is épp úgy, mint 1000 körül katonailag szervezett demokrácziát alkotott, csakhogy katonai czélokra többé már nem vala alkalmas. Az alkatrészek még ugyanazok valának, csakhogy fokozatos átalakulásban és bomlásban voltak.

Ezt a physikai világban rothadásnak nevezzük: s ez a rothadási folyamat, melyet a boréhoz hasonló erjedési jelenség szokott megelőzni, Lengyelország történetében is mutatkozik. A nemességi demokrácziának sikerei a XV. században, a köztársaság négyszeres területi nagyobbodása mámorosító hatásúak voltak; csakhogy nagy hirtelenséggel beállott a savanyú erjedés és arra nyomban következett a rothadás.

Hiába szeretnők e jelenségektől elfordítani tekintetünket. Az állami életben szintúgy, mint a szerves világban rothadás adja a természet elhasznált erőinek visszaszerzésére a legfőbb kútforrást; csak feloszlás útján keletkezhetik az újonnan csirázó képződmények éltető nedve, valamint a gyökérzetet tápláló televenyréteg is. A teremtés éjszakája ez s mint ilyen a mindenségre épp oly nélkülözhetetlen, mint a sötétség, mely az egyes lényekre felüdítőleg szokott napouként ráborulni.

Az államéletben a rothadás gyakran a halál előpostája. Egyik szellemdús lengyel író nemzetének egykori államszerkezetét egy vén fűzfához, a germánok és szlávok szent fájához hasonlítá: és mi igazat adunk szavainak. Avagy nem ismerjük-e mindnyájan azokat a görbe fatörzseket, melyeknek belseje kezdetben korhadt, utóbb pedig egészen kiodvasodottá válik; azokat az elvénhedt fákat, melyek kisérteties alakzatukkal és törzsük sajátságos fénylésével

képesek az embert megijeszteni? Az ilyen fűzfához hasonlított a lengyel köztársaság. Az államélet velejéül szolgáló kormányhatalom rég eltünt belőle; az anyaföld összes tápnedvei a törzsnek phosphortól fénylő külső részei, vagyis a rostszálaira mind jobban szétváló nemesség felé huzódott.

Már a XVI. század lengyel alkotmánya ugyanaz volt, a mi Németország akkori constitutiója. A köztársaság, valamint a birodalom «számos kisebb állam rendszere, de mind a mellett birodalom korlátolt választó monarchiával». Csakhogy a nemesség, az 1573-ki constitutio szerint, jobbágyai felett még korlátlanabb uralmat gyakorolt, mint a német rendek az övéik felett.

És meglehet Németország is Lengyelország sorsára jut vala, éjszak-keleti erős főállama nélkül. De Lengyelországban az általánossá vált individualismus egyik főúrnak sem tette lehetségessé, hogy az általános államiatlanság közepett, a területéhez tartozó jobbágysággal, mezővárosával, úgyszintén a szolgálatába szegődött vagy tőle függő nemességgel olyan államfélét alkothasson, a melyhez a többi folyékony elemek kristályszerűleg odanőhettek volna. Semmi átmenet nem alakulhatott ki az általános egységnek a nemességet hovatovább mind gyengébb kapcsokkal összefogó ideája és a szintoly általánossá vált individualismus közt. Azok a testületek, a melyeken Toqueville szerint a szabad nemzetek hatalma nyugszik, az uralkodó nemesi rendnél ismeretlenek, vagy a hol azok a többi társadalmi rétegek közt fenn is állottak, tehetetlenek voltak.

Nem voltak egyének, a kik körül az általános hanyatlás idejében a néptömeg csoportosulhatott volna, mert a lengyel a személyekhez való ragaszkodástól rég elszokott.

Az önzés annyira hatalmában tartá az utolsó szlachcicot is, hogy még a nemzeti eszme érvényesülése is lehetetlenné vált, jóllehet ez által az éjszaknyugati és keleti, különféle nyelvű vidékek elvesztése mellett is, a köztársaság megmaradt jelentékeny része még fentarthatta volna magát.

A lengyel alkotmány a lengyeleknek a XV. században kifejlődött jelleméhez alkalmazkodott; csakhogy az életben minden kölcsönös hatás alatt áll, következőleg az államjog a nemességtől nyert formák által a nemesség jellemét nagy mértékben befolyásolta és megváltoztatta. Lássunk csak egy példát. A liberum veto az egység élénk érzetéből kinőve, köté össze a Szlachtát (a mit az elnevezés singularis alakja, valamint az államjogban oly gyakran ismétlődő «bracia», testvérek, kifejezés szintén igazol). Az ekként érvényre emelt alaptétel következményei azonban a megférhetlenséget és egyenetlenséget a nemesség egyik jellemvonásává fejlesztették. Ha a franczia állam sajátságait az egyes francziának abbeli hajlamából, hogy uralkodjék és az uralomban részt vegyen, az angolét pedig a faj abbeli törekvéséből, hogy a mennyire csak lehetséges, ne uralkodjanak rajta, — akarják kimagyarázni, a fejtegetések fonalát még tovább fűzve, a lengyel köztársaság tulajdonságait bizvást a lengyel szabadok azon hajlandóságára vezethetjük vissza, hogy urat ismerni nem, — csak uralkodni akartak.

Az individualismusból kiinduló lengyel államjog az ő hatásaiban magát a lengyel államot az állam tulajdonságaitól fosztotta meg. A mit a régi és újabb idők nemzetközi joga az államélet ismertető jelének tekintett, az Lengyelországban legutóbb már a fogalmakban is alig volt meg.

Nem akarjuk felhozni, hogy Pufendorf, sőt előtte és utána sokan mások a többség határozó jogában keresik az állam előfeltételét; nem is akarjuk sok államjogi tanárnak nagyon is nyujtható definitióját Lengyelországra alkalmazni: hogy állami élet tulajdonképen csak ott létezik, a hol a társadalom oly eszközökkel rendelkezik, melyek függetlenségét biztosítni képesek. Azonban egy organikus közakaratnak, valamely rendelkező hatalomnak vagy imperiumnak érvényesülését, mely nélkül, a mint Cicero De legibus czimű művében oly szépen kifejezi, az emberi erőnek összműködése semmiféle körben sem lehetséges, tehát az állami vagy kormányhatalom tevékenységét minden időben és mindenütt a nemzetközi jog szellemében alakult államiság alapkövetelményéül tekintették. S hogy e tekintetben Lengyelország hányadán volt, az Európa szemei előtt nyilvánvaló volt.

Sem a törvényhozás, sem a nemesség nem szerepeltek a kormányhatalom képviselőiként; a királyt pedig, a ki erre a szerepre hivatva lett volna, a nemesség individualismusa akadályozta ebben; sőt ez individualismusnak egyes kitörései, minők a confoederatiók is voltak, olykor a királyt még trónjáról is leszorították. A lengyel viszonyokról tájékozott elfogulatlan ember valóban akárhányszor nem volt képes megjelölni: hol és miben keresendő a lengyel államhatalom; sőt még ha az Lengyelországban valahol kétségtelenül megvolt is: létezéséről Európa alig vehetett tudomást.

Vessük csak fel önmagunkkal szemben azt a kérdést, hogy minő fogalmat kötünk össze ezzel a kijelentéssel: Lengyelország elveszett? Hisz a köztársaság területe nem tünt el a föld szinéről; a lengyel társadalom rétegei, ha mindjárt egymással szemben más viszonyban is, de tovább szerepelnek; sőt a tartománygyűlések és polgári

intézmények, maga a lengyel adózói rendszer, lengyel ezredek még az ország szétdarabolása után is igen sokáig majdnem változatlanul fenmaradtak. Tehát voltaképen mi semmisült meg Lengyelország eltűnésével? Egyetlen feleletünk csak az lehet erre a kérdésre: hogy Lengyelország kormányhatalma. Ennek elvonásával Lengyelországnak is meg kellett szünnie. Csakhogy mindnyájunk tudomása szerint ennek életereje már jóval Lengyelország megdőlése előtt fokozatosan odáig csökkent, hogy az osztozkodó hatalmaknak már alig maradt szétrombolni valójuk. És azt is tudjuk mindnyájan, hogy Európa a felosztás ellen nem reagált, mivel régóta megszokta már, hogy Lengyelországot ne tekintse többé valódi államnak.

Így semmisült meg a Nagy Péter alkotásait megelőző idők leghatalmasabb szláv állama. Az egész álomszerű távolságban tünik most fel előttünk; szinte meseszerűleg hangzik az európai ember előtt mindaz, a mit a köztársaság elenyészett jogáról, hadi tettei és állami tevékenysége felől hall. És mégis ez a birodalom, fegyveres erejére nézve a harmadik, pénzügyei szerint a negyedik helyre sorakozhatott volna az európai hatalmak közt, ha a nemesség erős individualismusa az állami hatalmat az ország erőinek értékesítésére képtelenné nem teszi. Lengyelország a nagyhatalmasság összes segédforrásaival rendelkezett. És ennek daczára — eltünt — elmerült!

Hanem a megsemmisült állam közviszonyain azért nincs okunk gunyolódni, de másfelől azzal sem érhetjük be, hogy azokat hetykén szükségeseknek s a lehető legjobbaknak nyilvánítsuk.

Hogy minden emberi alkotás már keletkezésekor magában hordja a majdani bizonyos pusztulás csiráját, ez ma oly triviális igazság, hogy ezzel magával beérhetnők.

Emelkedjünk inkább arra az álláspontra, honnan képesek leszünk megmagyarázni a mai és az akkori Európa jogállapotának haladását, Lengyelország alkotmányával szemben. Alig jöhetünk más végkövetkeztetésre, mint arra, hogy egy jó, az államot kifelé biztosító alkotmányhoz több kivántatik, mint az, hogy az az illető ország azon korbeli, történelmileg kialakult társadalmi viszonyaihoz csatlakozzék. A jó alkotmánynak mintegy az ember természeti törvényeihez is kell alkalmazkodnia, mert ezeknek fejlettebb felismerésében s a gyakorlati életre való alkalmazásában rejlik a társadalmi együttélés művészetének fokozatos tökéletesbülése; épp úgy, miként a természeti tárgyak és törvények körében szerzett s folyton szaporodó tapasztalataink alapját teszik napról napra nagyobb méreteket öltő azon hatalmunknak, melylyel a természet felett uralkodunk. Mióta emberek lakják a földtekét, a cselekvésnek ugyanazon törvényei alatt állottak, mint a melyek bennünket mozgatnak; csakhogy mily lassan történik a megfigyelés! Nincs okunk tehát azon csodálkozni, hogy a fiatalos szlávság ezen államalapítása, a melyen annak elenyészte után az erkölcsi világrendnek éppen ezeket a törvényeit oly kitünően tanulmányozhatjuk. tapasztalatok hiányában éppen saját jogrendszerét semminémű kielégítő viszonyba nem hozta ez örök törvényekkel.

Soha a keletkezés idejében egyetlen ország jogrendje sem simult jobban az akkor létező viszonylagos feltételekhez; és igen ritkán felelt meg ugyanaz kevésbbé az emberi természet törvényeinek. A lengyel köztársaság alkotmánya nem csupán azon az általános tapasztalatokkal ellentmondó alaptételen alapult, hogy egyes néprétegeket illeti kizárólag a politikai tevékenység, míg a társadalom többi osztálya minden körülmények közt

ki van belőle zárva; de egyúttal abból a feltevésből is kiindult, hogy az uralkodó rend összes tagjainak örökkön-örökké erkölcsi mintaképekül kell ragyogniok, ellenben az egyesek vagy a tömeg rossz tulajdonságait merőben számításon kívül hagyta. Sőt egész alkotmányának punctum saliensévé épen azt az irányelvet: az individualismust tevé, mely még a legkedvezőbb körülmények közt is az emberi társadalom feloszlatására szokott vezetni. Igaz, hogy más államok is rendkívül időszerűtlenekké váltak kevéssel a nagy forradalom kitörése előtt; alkotmányaik sem az emberi munkásság törvényei felől keletkezett tudomány haladásának nem feleltek meg, sem az éppen e miatt uralomra jutott társadalmi viszonyokhoz nem lehetett azokat idomítni. De abban a viharban összeomlott éppen mindaz, a mi az európai általános életviszonyok mögött elmaradt volt. Lengyelországgal együtt buktak a németalföldi tartományi rendek, Genua és Velencze, buktak a német püspöki fejedelemségek, a birodalmi lovagrend. A lengyel köztársaságnak több beltartalma volt, mint ezeknek együttvéve, és ha mégis összeomlott, — államjogának még annyiszorta időszerűtlenebbnek kellett lennie, mint a mennyiszerte nagyobb volt a lappangó hatalma s melylyel azokat a bukott nagyságokat felülmúlta.

Valóban a lengyel állam törvényei, hatóságainak okmányai valódi és hamisíthatatlan bizonyítványok, melyekből az utókor borzadva látja azt: minő szorgosan, minő jámbor buzgósággal mélyítgeté a nemesség az individualismus ásójával a köztársaság sírját. A legellenségesebb előadást messze túlszárnyaló éles szavakban, az ország minden vidékére kihatva, maga a nemesség örökítette meg a nem-nemes honfitársak jól átgondolt leigázását és

a kormányhatalom fokozatos lerántását. És hogy az ily módon mértéktelenül fölemelt individualismus csorbát ne szenvedjen, még a nemesség szabadon választott képviselőinek is csak a tagadásnak, nem pedig az önálló cselekvésnek lehetősége adatott meg. Az uralkodó osztály a külfölddel szemben nem értve egyet, egyetértett abban, hogy a német jogrendre alapított községeket meg kell vetni, hogy a nem-katholikus hitvallásokat, tehát a testületeket, melyek mint szilárd bástyák állottak a laza individualismussal szemben, üldözni kell.

Csupán ott, a hol e jogtalan czélokat szolgálták, juthatának tekintélyhez az állami tisztviselők, egyébként pedig az individualismus ellenében tehetetlenek maradtak. Az államkormányzat szervezetének ernyedtsége legszerencsétlenebbül épen az igazságszolgáltatás állapotában mutatkozik.

A nemesi egyéniség semmiféle biztos jogszolgáltatás által nem zabolázva, épp oly fukar volt saját államával szemben, mint a minő kapzsiságot tanúsított a külföld iránt. És mivel a nemesség előtt semmi sem lehetett ellenszenvesebb, mint e szócska: «subordinatio», a hadkötelezettség teljesítése nemsokára a zsoldos hadseregre hárult. Csakhogy adó nélkül nincs katonaság, és megfelelő hadsereg nélkül nincs függetlenség, sem külbiztonság. Ez volt Lengyelország! Az individualismus kimélése kedvéért a lengyel köztársaság kénytelen volt a világeseményektől visszavonulni; ezért a világtörténelem kereke könyörtelenül átgázolt fölötte, úgy, a mint azt egyes éleslátású államférfiak már századokkal előbb megjósolták.

Az ó- és új-világ összes államéletére gyümölcsöző tanúságul szolgálhat Lengyelország példája; a lengyel állam sivár romjaiból drága virágok és nagybecsű gyógyfüvek szedhetők. Maguk a lengyelek is, a kik a birodalom

bukása óta a tudományt és művészeteket oly buzgón művelik, a társadalmi együttélés terén csak akkor mutathatnak fel eredményeket, ha a nemesi demokráczia kárhozatos traditióitól megszabadultak, bármely államban lépjenek is a politikai küzdőtérre! Általában a szlávoknak további fejlődésüktől minden olyast el kell távolítaniok, a mi a lengyel köztársaságot romlásba döntötte. De a mi modern nyugati «szabadságunk» is nem egyszer mutatott hajlandóságot arra az individualismusra, mely sokkal veszedelmesebbé válhatnék, mint Lengyelország uralkodó osztályának individualismusa volt. Amott az egymilliónyi nemesség magát, fenségi jogainak alapját önkezűleg aknázta alá s az alsóbb társadalmi rétegek a végtére bekövetkezett bukásnál inkább nyertek, mint vesztettek; a mi korunk államaihoz azonban sok millió ember jó- és balsorsa fűződik.

És e szerint azok a komolyan intő, a tudományos buvárlat által elfogadott és csakis a pártszenvedélytől visszaútasítható 1867. márczius 18-ki szavak méltán megszívlelendők: a lengyel köztársaság alkotmánya annak szolgáltatja bizonyítékát, hogy «hová juthat egy nagy állam, ha a szabadságot többre becsüli mint a külbiztonságot; *ha az egyéni szabadság, élősködő növény módjára, a közjólléten uralkodik*».

FÜGGELÉK.

TIZENNEGYEDIK KÖNYV.

A lengyel államjog irodalma.

> Vindemiatori aut venatori difficillimum omnes et uvas decerpere et feras in casses compellere. Valete et plaudite!
>
> JOANNES FRANCISCUS, de institutione reipublicae. Paris, 1534. fol. 120.

Miként ez «köztársasági» népnél, a minőnek magukat a lengyelek mindjárt irodalmuk kialakulása után lelkesedve hirdették, nem is történhetett másként, a lengyel irodalom jelentékeny része, sőt az irodalmi tekintetben legjelesebb művek is a történelmi és politikai tudományoknak voltak szentelve. Mindazonáltal a *közjog* a lengyel és latin-lengyel íróknál aránylag a mostoha elbánásban részesült tárgyakhoz tartozik; jóllehet Coxe állítása szerint egyetlen nemzetnél sem találkozunk nagyobbszámú olyan íróval, a kik az illető ország törvényeiről és alkotmányáról oly alaposan írtak volna.

Ellentétben a németekkel, a kik ösztönszerűleg *saját viszonyaik* alapos megismerése által törekedtek a javításokra és e végből európaszerte a statisztika úttörői valának és az államjogot mívelték, a lengyel írók tevékenységének főmezejét a tulajdonképi *politika* alkotta. A külföld előtt szinte hihetetlen tömegű röpirat és könyv került ki évenként a sajtó alól a *politikai tevékenységre* irányuló javaslatok, tanácsok, tervek és buzdítások halmazával; de a tényleg és jogszerűleg *fennálló* kristályosodásokat e nyomtatványok csak ritkán érintették. És nem ok nélkül!

A lengyel nemesi nép tömege alig érezte szükségét különösen a meglevő államjog leírásának. A lényegileg szokásjogból álló lengyel alkotmány előfeltételeihez tartozott az is, hogy minden állampolgár annak tudatában éljen; és az államéletben való általános részvétel által minden nemesnek meg volt adva a kellő alkalom az autopsia és tapasztalat útján való önképzésre is.

De az államéletre gyakorolt általános beavatkozás által a tényleges állapotok nagy hullámzásoknak voltak kitéve. A legtöbb állami kérdés Dahlmann «Politik»-ja szerint «szerencsés bizonytalanságban» leledzett. A lengyel jogélet alapos tanulmányozójának tehát akkor is, épp úgy mint napjainkban, nem kis akadályokkal kellett megküzdenie. A kiindulásul szolgálható írott törvények tökéletlenségek és ellenmondások halmazától hemzsegtek. Mindez csak elijesztőleg hathatott.

S az akkori lengyeleknek csupán hirtelen *cselekvésre* irányuló és elméleti tanulmányoktól idegenkedő érzéke szükség nélkül hogyan foglalkozott volna tudományosan egy ennyire nehezen osztályozható és fáradságosan megkülönböztethető tárgygyal, a minő a köztársaság közjoga volt? Bizonyára az állami élettel kizárólag gyakorlati szempontból való foglalkozás a lengyel szellem nyugtalan alapvonásával párosultan szintén előidézője volt annak, hogy a köztársaság idejében a hazai államjognak aránylag oly kevés eredeti leírását birjuk éppen lengyel íróktól. Maciejowski lengyel író beismerése szerint a lengyel államjog a lengyel Poroszország földjén, németnyelvű íróknál részesült a legalaposabb leírásban.

A szóban levő irodalom említett hézagossága azonban mégis csak viszonylagos a lengyeleknek különben igen nagyterjedelmű politikai irodalmával szemben, és magában véve a Lengyelországban és Lengyelországról megírt államjogi könyvek tömege éppen nem jelentéktelen. De a lengyel művek szétszórtsága és hozzáférhetetlensége miatt igen nehéz ezen irodalomról kimerítő átnézetet nyerni; az egyes embernek pedig a régi Lengyelország területén szétszórt könyvtárak, valamint a berlini, bécsi, szentpétervári, római és párisi gyűjtemények alapos átvizsgálása már physikailag is majdnem lehetetlenség.

De a lengyel államtudományok történetírása még mindig várat magára, s ennélfogva ez az irodalomtörténeti vázlat nem egészen indokolatlan.

Magától érthető, hogy felettébb szűken kimért terünkhöz képest csupán a legfontosabb alkotmányjogi műveket említhetjük fel.

Lengyelország számos történelmi művén át kell siklanunk, minthogy azok nekünk nagyobbára csakis gyenge Szent-Jánosbogár-fényt szolgáltatnának az államjoghoz. Nevezetesen a Lengyelország történetének 1386-tal záródó, s a Heeren-Ukert-féle gyűjteményben német nyelven megjelent «Geschichte Polens» című két kötet kivételével általában alig van említésre méltó munka; a régibb történetírókra nézve Bacoval (de fontibus juris aph. 29) elpanaszolhatjuk mi is: «hogy a jogélettel nem igen törődnek, vagy a hol annak némi figyelmet szentelnek, nem fordulnak a hiteles forrásokhoz». A nagyszámú politikai emlékiratok, oklevelek, beszédek, birodalmi és tartományi gyűlések naplói mellett csak elhaladunk, bárha ezek olykor becses világot vetnek a lengyel államjogra; mellőzzük a lengyel államforma reformálására vonatkozó legtöbb iratot, könyveket, röpiratokat, melyek olykor szemetszúró fáklyafényt vetnek az államjogra, mert ha itt tökéletesek akarnánk lenni, a végtelenig kellene haladnunk. Még az előrebocsátott fejtegetéseket befolyásoló háromfajta iratok felsorolására sem gondolhatunk: szintoly kevéssé sorolhatjuk fel egyenként azt a sok kézirati forrást, melyek az eddigelé majdnem felhasználatlan poseni levéltárakban rendelkezésünkre állottak. A lengyel államjogi irodalom eme vázlatában felemlített nyomtatványok legtöbbjét munkánkra nézve haszonnal forgathattuk, s a szakértő meg tudja találni azt is, hol használtuk a lengyel köztársaság alkotmányáról, vagy annak egyes részeiről eddig megjelent iratokat, hol czáfoltuk és hol pótoltuk azokat?

ELSŐ SZAKASZ.

A lengyel törvények gyűjteményei.

A lengyel államjog tudományos tárgyalásához a lengyel jogszabályok gyűjteményeinek kellett az alapot szolgáltatni. Ezek csak a XV. századból veszik kezdetüket s eleinte természetesen csak az írott törvények gyűjtésével foglalkoztak. A szokásjognak följegyzése azon időkben részint feleslegesnek, részint nehéznek látszott; többször hozzáfogtak ugyan, de csak azért, hogy az egyes vidékek «jogosult sajátságait» tisztázzák (Consuetudines terrae Cracoviensis 1505, Podlachiae 1569, Masoviae 1576), de sohasem az általánosan érvényes

jogszokásokért. Ennek következtében a tudomány itt felettébb sajnálatos hézagot kénytelen constatálni.

Annál kimerítőbb és koruk színvonalához mérten, részben jelesnek mondható compilatiói keletkeztek a különféle statutarius törvényhozásnak. A lengyel jog állami codificatiója azonban jámbor óhajtás maradt. A törvényhozásban, igazságszolgáltatásban és az összes kormányágazatokban felmerült szükségletet az egyes constitutiók különféle gyűjteményeivel elégítették ki s a könyvnyomtatás feltalálása után ezeket úgy, a mint kéziratilag össze valának gyűjtve, közzé is tették.

Nagy Kázmér állítólagos törvényeit 1491-ben Krakkóban mint constitutiókat adták ki. Később mindenféle törvények gyűjteményét is nyilvánosságra hozták, a mennyiben azok ismertek valának. Ezen művek közül állami szentesítést csupán Laski Commune privilegiuma Crac. 1506. nyert. Számos ilynemű munka versengett később a törvényhozás ünnepélyes elismeréséért, a nélkül, hogy megnyerhette volna azt. Így Taszycki Miklós krakkói tartományi törvénybirónak öt más jogtudós társaságában együttesen kiadott Statuta inclyti Regni Poloniae etc. Crac. 1532. című gyűjteménye is. Hasonló szellemben szerkesztette Przyluski krakkói protestans országos jegyző Leges seu Statuta ac privilegia Crac. 1553. című művét. Ezt követte Herburt János műve: Statuta, 1563., s a király kívánságára betűrendben lengyelre fordíttatott «Statuta i przywileje koronne, 1570.» címmel. A tizenhatodik században még Scharffenberger és Sarnicki léptek fel törvénygyűjteményekkel 1581. és 1594-ben. Az első csupán az 1550-től keletkezett constitutiókat öleli fel, miként azt Piotrkowczyk 1611. és 1637-ki gyűjteményeiben is láthatjuk. Majd a törvények egy részének és a constitutiók kivonatainak többféle szempontból összeállított gyűjteményeit adták ki, mint az Ustawy prawa Polskiego 1564 és az Ustawy prawa polskiego najpotrzebniejsze, 1565. Igen sokszor a Herburttól megkezdett alphábetikus sorrendet követték, mint Januszowski, Statuta prawa etc. Kr. 1600 is tette.

A következő gyűjtemények Szcerbicz Pál Promptuarium statutorum Brunsbergae, 1604. című munkája és T. Zawadzki Compendiuma, Kr. 1614.

Mindezen gyűjteményeknél sokkal fontosabbak a Zaluski Konarski és egyes piaristák által 1732—1780-ig Volumina legum címmel Varsóban szerkesztett és 1860-ban Szent-Pétervárt újra kiadott gyűjtemények. 1782-től a constitutiók egyenként látnak napvilágot. Burszynski

nak Zebranie wszystkich... praw 1766. czímű munkája teljesen jelentéktelen.

Elhibázott mű a Herburt módjára összeállított: Prawo polityczne i cywilne korony polskiej i W. X. lit. Warsz. 1789. és 1791. Trębicki Antaltól.

A május 3-ki constitutio, a targowici confoederatio és a Kosciuskoféle nemzeti kormány határozatai 1791., 1792. és 1794-ben jelentek meg, s fontos okmányokat tartalmaznak ugyan Lengyelország bukásának történetéhez, de azok nem tartoznak már végrehajtatlanságuknál fogva sem a lengyel államjoghoz.

Dogielnek a XVIII. században napvilágot látott Codex diplomaticusa a lengyel államjogra keveset tartalmaz, s az is megbízhatatlan.

Az egyes constitutiók és kis gyűjtemények kiadásairól, minő különösen Przywileje za Augusta III, Langfort 1734., Bentkowski nyújt tájékoztatást a maga irodalomtörténetében.

Koludzkinak 1696-ig terjedő Promptuarium legum et constitutionuma nem találkozott valami nagy tetszéssel.

Az 1550—1726-ki fontosabb constitutiókat 1736-ban Kożuchowski Stan. adta ki Mokrzkben.

Teljesen értéktelenné vált Gliszcyńskinak egykor igen elterjedt Compendium legum ad usum judicantium, Calis. 1754. czímű kivonata. Ellenben a constitutiók más kivonatai gyakorlati fontossággal még ma is birnak.

Híres vala az 1733-ig Korona-referendariusként működött Ladowski Inventariuma, Zaluski 1733-ki kiadásában; sajnos azonban, hogy szerző a törvények egyes részeit csupán az országgyűlés rendeletére kinyomatott országgyűlési authentikus határozatok kiadásaiból idézgeti.

A piarista kiadásban megjelent hatkötetű Volumina legum-ot idézi Żeglicki, Inwentarz Praw etc. 1755. czímű könyvében, egyébként Ladowskihoz csatlakozva. Waga Tódor 1772-ben még tovább bővítette és javította ezt a lajstrom-kötetet.

A magdeburgi jogot Laski 1505-ben Libri duo juris civilis Magdeburgiensis et provincialis Saxonici czím alatt adta ki először. Ezt követte Joannes Cervus Forrago Actionum civilium juris Magdeb. Crac. 1531., új kiadás Zam. 1607.; majd Jaskier Miklós Legum magd. collectio Crac. 1535.; királyi jóváhagyással megjelent Zamość. 1602. Groicki Bertalan Artykuly prawa Majdeburskiegó 1565. és a római birodalomnak Carolináját is lengyelre átfordító más művei ugyanazon szerzőnek. Szczerbicznek Digestum Juris brevius. Krak.

1543. és egyéb, a magdeburgi jogot tárgyaló művei ma már semmi jelentőséggel sem birnak.

A culmi jog 1538., 1584., 1711. és 1768. években német nyelven, 1814-ben Bandtke J. V.-től latinul jelent meg.

Egyes országrészek törvénygyűjteményei: Statuta ducatus Masoviae 1541.; később mint Excepta Masoviae a királyoktól többször megerősítve újra kinyomatott. Lelewel Ksieggi ustaw polskich i mazoviekich, Wilno, 1824. című könyve a masoviai statutumoknak a XV. században latinból lengyelre fordított gyűjteményét foglalja magában 1377-től kezdődőleg.

Továbbá a Jus terrestre nobilitatis prussicae correctum 1598. Thorn, utóbb két lengyel és német fordítása Danzigban, 1625. és 1647.

Privilegia Ordinum Prussiae Braunsbergben 1616-ban jelent meg; németül is ugyanott «a királyi biztos urak meghagyásából kinyomatva». Lengyel-Poroszország egyéb törvénygyűjteményeinek száma rendkívül nagy; ez országrész irodalma egyébként is államjogi tekintetben szintúgy teljes elismerést érdemel.

A constitutiones Livonicae, Crac. 1583. csupán a lengyel uralom livlandi kezdő korszakára birnak jelentőséggel s azután sokféleképen módosították azokat.

A Litewski-statutum 1529., 1564. és 1588-ki szerkesztései különféle alkalmakkor vörös-orosz, és a XVII. század közepétől kezdve s legutóbb 1693-ban az 1800. évbeli Czacki-féle kiadás előtt lengyelül is kinyomattak. Linde, O statucie litewskim.

Említésre méltó Dzialyński Titus Zbiór praw litewskich-je 1841. és Raczyński Codex diplomaticusa Litvánia részére 1845.; valamint Danielowicz Statut Kazimierza Jagiellonczyká-ja, Wilno 1826.

Általában az egyes lengyel törvények újabb kiadásai Bandtkenál találhatók, Jus Polonicum Vars. 1831., mely 1496-ig terjed; szintén csak a középkorra nézve birnak jelentőséggel: Rzyszczewski és Muczkowski Codex diplomaticus Poloniae című könyve 1847-ből és Helcel Starodawne prawa polskiego pozuniki 1856.

MÁSODIK SZAKASZ.

Általában a köztársaság államjogára vonatkozó művek.

A lengyel irodalomnak és a Lengyelországról keletkezett irodalomnak ezt az ágát legczélszerűbb három egymást időrendileg követő korszakra osztanunk. A Piastok századai teljesen kimaradnak. A köztársaság virágkorában, a Jagellók alatt, veszik kezdetüket az állapotok tudományos tárgyalásának első kisérletei. Az első időszakot az a periodus adja, melyben az állam ereje eltünt, anarchikus alkotmányának formái mind szilárdabban kifejlődtek, tehát kiválóképen a XVII. század; sőt a szász uralmi időszak is ide tartozik. Ekkor jóformán az uralkodó szokások összefoglalására s az érvényben állott vagy hatályt vesztett constitutiók magyarázatára szorítkoztak.

A második korszak kezdetét az ország feloszlását és megdőlését megelőző s az akkori viszonyok rajzolásában visszatükröződő reformtörekvések jellemzik. A köztársaság alkotmányát külföldi államjoggal hasonlítják össze és külsőleg nyilatkozó fogyatkozásai szerint birálgatják. De annak benső lényegére és fejlődésére alig terjeszkednek ki.

A harmadik és még kevés munkát számláló időszak a birodalom megbukásával kezdődik.

Valamint a képeket csak bizonyos, területüknek megfelelő távolságból méltathatjuk, épp úgy vagyunk az eseményekkel is. Majdnem úgy látszik, mintha Lengyelország bukása, melyben a Lengyelország alkotmánya feletti ítélet is benfoglaltatik, a tudósok előtt még igen közeli lett volna.

Tudományunk küszöbén Ostrorog János juris utriusque doctor és legutóbb Posen vajdája tünik ki. 1477-beli Monumentuma, melyet először Bandtke adott ki 1831-ben Varsóban, jóllehet ennek a munkának gyakorlati czélját a javitani akarás is teszi, mégis kitünő betekintést nyujt a XV. század lengyel államjogába.

Sok rendkívül fontos jegyzetet találunk nála; mindenesetre többet, mint Kázmér király fiainak nevelőjénél, Callimachusnál. Ugyanennek De statu Poloniae aristocratico in monarchicum convertendo kézírata, sajnos, még nem került sajtó alá.

Ostrorog államjogi szempontból is többet nyújt a következő század politikai íróinál, péld. Modrzewskinél és Orzechowskinál.

Egyet-mást meríthetünk az 1507-ben Krakkóban névtelenül megjelent Tractatus de natura jurium et bonorum regis et de reformatione regni ac ejus reip. regimine munkából is.

A korabeli alkotmányos élet viszonyairól kimerítő és összhangzatosan kikerekített képet először Cromernek, Ermland püspökének Poloniájában (Basel, 1568) találunk, melynek változtatott szövegét 1586-ban Kölnben adta ki maga a szerző, míg német fordításban Schutt Andrástól Danczigban 1741-ben és lengyelül 1850-ben Wilnában látott napvilágot.

Ez a könyv az életből magából van merítve, s csupán államjogi statistikai adatai nem elég pontosak. E tekintetben pontosabb közléseket nyujt Guagnini Sándor Sarmatia Europaea tomi III. 1585. czímű könyve. Szerző lengyel indigenatussal felruházott olasz volt, a kit azzal vádoltak, hogy e könyve kéziratát Stryjkowski litván történet írótól idegenítette el.

Nem mellőzhetjük Crassinius János «Polonia» czímű kisérletét (Bonn, 1574), melynek fordítását Brudzinszki Stanislaw Varsóban, 1852-ben adta ki.

A lengyel állapotok javításáról és azok lényegéről Cujavia püspökétől s későbbi primástól, Korukowski Szaniszlótól birunk egy becses művet, mely kéziratban a Zaluski-féle gyűjteményekben Szent-Pétervárott található.

Az államjog számos részleteivel foglalkoznak:

Górnicki, Rozmowy o elekcyi, 1588. és később németül 1762. Boroszló és Lipcse. — Warszewicki, De optimo statu libertatis, Crac. 1598. — Laurentius G. Goslicius, De optimo senatore. — Sarnicki, Descriptio Poloniae 1585. — Stan. Krzystanowicz, Status regni Poloni, Moguntiae 1596. és később németül Krakkó 1697. — Bartholomäus Kiekiermann Jus publicumát (1614) nem láthattuk. Felettébb becseseknek tartjuk, ha mindjárt nem tisztán államjogiak is, a következő műveket: Votum o naprawie rp. 1625. Caspar Siemek, Civis bonus, Crac. 1632. — Mieszkowski, Polonus jure politus, Calis 1637. — Simon Strarowolski, Polonia, 1632., és sokkal később, (1765) lengyelre is átfordítva. — Stan. Lubleński, Opera posthuma. 1641. — Lucas Opaliński, Polonia defensa contra Barclajum, Dant. 1648. — Krysztof Opaliński, Satyry albo przestrogi do poprawy rzadu etc. 1652. — Franciscus Marinius (álnév), De scopo rp. Polonicae Vrat. 1665. a lengyel államjognak meglehetősen beható ismertetését adja, de a rendel-

kezésére szolgált tényekből vont következtetései semmiképen sem kielégítők.

Andreas Cellarius, Poloniae et Lituaniae descriptio, 1659. és Martin Zeiller, Nova descriptio r. Pol. at. m. d. Lit. 1663. tulajdonképen inkább politikai statistikák, mint államjogi művek: csakhogy lengyel viszonyok közt hol vonhatjuk itt meg az éles határt?

Chwalkowski, Regni Poloni jus publicuma több kiadásából legjobb Regiomonti 1684.; tulajdonképen első olyan munka, mely az államjogot minden más czél nélkül lehető tisztán tárgyalja. Hartknoch königsbergi tanár, a ki már 1658-ban Exercitatio ad Chwalkowski jus publicumát adta ki, 1678-ban Respublica Polona czímű könyvet tette közzé (majd ismételve ugyanazt), sem gáncsot, sem túlbecsülést nem érdemel. Érdekes Hautville (alkalmasint Teude Caspar álneve) Relation . . de la Pologne P. 1686. államjogi és statistikai munkája, mely számos kiadást, egy angol és német fordítást ért, utóbbit Polnischer Staat czímmel. Nem kicsinylendők Zalaszowski Jus regni Polonici, Posen 1702. munkája első kötetének államjogi fejtegetései sem.

Casim. Zawadzkitól a Speculum anomalium in capitibis imperii Sarmatici, Vars. 1690. csak szórványos, de helyes államjogi jegyzeteket tartalmaz, éppen úgy, mint ugyanazon szerző Historia arcana-ja, 1699. — Dalerac, Anecdotes de Pologne, 1699. — Starowolski, Reformacya obyczajów polskich, Wars. 1692. — Wolf, De causis malorum, 1705. — Stan. Karwiński, De corrigendis defectibus in statu rp. Polonae, 1708. (kézirat a Zaluscianában) és Zaluski, Epistolae historico familiares, Brunsb. 1709.

Garczyński Anatomia-ja 1730 körül hű képét szolgáltatja a szász korbeli anarchikus állapotoknak. Stan. Lubomirski, Próżność i Prawda Rady (latinból), Posen 1739., az államjog minden részletére kiterjed a javítást czélzó javaslatok alkalmából, de az előbbi mögött messze elmarad. Még néhány e korbeli munka sorakozik ezekhez, mint Ladowski és Żeglicki alkotmánykivonatainak egyszerű átalakításai, de ezeket minden lélekfurdalás nélkül mellőzzük; Poklateckitől Kwestye polityczne 1743.

E kor végén áll a danzigi Lengnich. Talán serkentve földije, a csak néhány évvel idősebb ugyancsak német író Mascov által, kinek emléke a német államjogban és történelemben örökké fenn fog maradni. A mije ez a német birodalomnak volt, azzá akart lenni a lengyel köztársaságnak amaz.

Körülbelül 20 becses munkája közül, melyeket tőle bírunk, reánk nézve legjelentékenyebb a Jus publicum regni Poloni, T. I. 1742., T. II. 1746. A lengyelek is a legjobb munkának tartják; Moszczenski adta ki 1761-ben lengyel nyelven, és újabban ezenfelül, még jegyzetekkel ellátva, Helsel. Igen elterjedt és több nyelvre lefordítva volt az ő 1737-ben megjelent commentárja az 1733-ki P. C.-nak. Többi munkáinak javarészében az államjog egyes részleteivel foglalkozik.

Egy fölötte jelentéktelen munka, mely tankönyvül használtatott, és mint a legtöbb későbbi könyv is, Lengnichen alapszik: Bielski jezsuitának Widok królestwa polskiego-ja, Poznań 1763. Hasonló ehhez C. J. Casparitól: Preussen, Polen, Cur- und Livland in der alten und neuen Regierungsgestalt, 1756.

Igen felületesek azon munkák is, melyek e korban franczia nyelven jelentek meg és az államjogot dolgozták fel. Ezek közül egyik németre is lefordíttatott e czím alatt: Grundriss der heutigen Staatsverfassung von Polen, 1763. Frankfurt a/M. A második korszak ismertetőjeleit hordja magán a Leszczynski Szaniszló király kormányzatára vonatkozó Observations sur le gouvernement de Pologne, az Oeuvres du philosophe bienfaisant II. és III. kötetében. Politische Betrachtungen über die innere Staatsverwaltung von Polen, Frankfurt 1776. fordítása a Reflexions politiquesnek Amsterdam, 1775. — J. J. Rousseau, Considerations sur le gouvernement de Pologne, többször, különösen Rousseaunak teljes munkáiban 1782. és Mably, Du gouvernement et des lois de Pologne, 1790. tanácsokat tartalmaznak a lengyel állapotok javítására, részben helytelen feltevéseken alapulnak, de gazdagok találó megjegyzésekben.

Inkább ragaszkodnak a tényleges állapotokhoz a Pyrrhis de Varilles munkái és Lettres sur l'état actuel de la Pologne et sur l'origine de ses malheurs, Paris 1771. Kétségtelenül ide számítandók az angol Coxe jegyzetei is Travels into Poland, London 1784. czímű munkájának első kötetében, valamint Dumouriez, Vie et memoires P. 1795. egyes részei és Rulhière, Histoire de l'anarchie du Pologne, II. kiadás. P. 1808. első kötetében.

Egészen Konarski, O skutecznym rad sposobie czímű munkájának értelme szerint van megírva Wielhorski grófnak O przywróceniu dawnego rzadu wedlug pierwiastkowych rp. ustaw czímű műve. Hasonló irányú a Du gouvernement et des lois de la Pologne, London 1781.

Nem érdektelen Poplawskitól a Zbiór niektórych materyi polytycznych, Warsz. 1774.

E kornak is megvan a maga nagybecsű kézikönyve az államjogról. t. i. Skrzetuskitól a Prawo polyticzne narodu polskiego Warsz. 1780., 1782., új kiadás 1787. E munka szakavatott fejtegetése Steinernek Polnische Bibliothekjában található 1787., p. 98—102. Némi tekintetben ide tartozik, nevezetesen mint Skrzetuski művének kiegészítője, Ostrowski könyve, Prawo cywilne, németül Civilrechte der polnischen Nation, Berlin 1797. Staszyc, Uwagi nad zyciem Jana Zamojskiego. 1785. és Przestrogi dla Polski, 1790.

Delacroix-nak Constitutions des principaux états de l'Europe-jában P. 1791. T. I. 181—350. és T. III. 283—340. található a lengyel állapotok tárgyalása.

A négyéves országgyűlés reformjairól, valamint a lengyel alkotmányjogról általában értekezik egy munka, az 1791. május 3-ki lengyel alkotmány keletkezéséről és elenyészéséről, 1793-ból (nyomatás helye nincs megjegyezve); egyszersmind más nyelveken is megjelent. Szerzők: Kollataj Hugo és Potocki Ignácz.

Még megemlítendő, bár kezünkbe nem jutott, Stociustól Exercitationes ad jus polonicum tam publicum quam privatum, Thorn 1786.

A harmadik kor Th. Czacki, O litewskich i polskich prawach, Warsz. 1800. munkájával kezdődik. Sokszoros, messze kitérések kárára vannak a munkának, mindazonáltal gazdag kútforrása az államjogi jegyzeteknek, melyeket Czacki még gyakorlati politikus korában gyűjtött össze.

Igen túlbecsülték egészen a legújabb időkig Jekelnek Polens Staatsveränderungen, Wien 1803. című könyvét, lengyelre fordítva Konstanty Stolwinski által. Jellege nem kritikai, de nagy gyűjtőszorgalomról tanúskodik.

Nem egészen megbízható munka a lengyel alkotmányról Salvandynak Histoire de la Pologne avant et sous Sobieski bevezetése, mindazonáltal eddig a legjobb, a mi 1789 óta franczia nyelven e tárgyról iratott. Marquis de Noaillesnak Valois Henrikről most megjelent munkája illető helyei sem szorították le.

Maciejowski, lengyel tudós, leginkább Hystoria prawodawstw slowiańskich, 1832. IV. kötetje, azután 1856—1865. VI. kötetje által lett nevezetes. Ezekben kiválólag a lengyel állapotokra terjeszkedik ki.

Igen becsesek Bandtke János Vincze munkái, melyek közül meg-

említjük a Zbiór przedmiotow o prawie polskiemet, 1812. nevűt. — De studio juris polonici, 1806 dissertatiója reánk nézve nem bir jelentőséggel. — Bandtkie-Steźyński, Historya prawa polskiego. — Lelewel műveiből e helyütt csupán egy munka említendő: Considerations sur . . . l'ancienne Pologne, mely a szerző felügyelete alatt más nyelven is megjelent; mint Betrachtungen stb. németül, 1846. Lipcsében. Vislicai statutum felől tanulmányokat ad Lelewel Poczatkowe prawdawstwo 1828., francziául Maltebrunben Tableau de la Pologne czímmel 1830. és lengyelül másodszor Polska wieków średnich Pozn. 1846—51. O. von Weissenhorstnak (álnév) műkedvelősködve szerkesztett 3 kötetű műve Studien über die Geschichte des polnischen Volkes, Zürich 1850. államjogi tekintetben komoly törekvés jeleit mutatja és némely részleteket éles világításba helyez Adler, Aphorismen über die staatlichen Zustände Polens vor der Theilung des Reiches, 1853. — Nem hasznavehetetlenek a köztársaság érdemes történetírójának Moraczewski András tollából származó és szótárszerűleg rendezett Starozytnosci Polskie, Posen Żupanski, könyvének a lengyel államjogra vonatkozó czikkei. Említést érdemelnek az Orgelbrandnál Varsóban Encyklopedyja powszechna czímen megjelent s majdnem befejezett sokkötetes mű idevágó fejtegetései is. Szujskinak Dzieje Polski czímen 1860-tól Lembergben füzetekben megjelent és Hoffmann Historya reform politycznych w dawnej Polsce, Lipcse 1867. nevű történelmi műveiben a tényleges államjogra a hasonszerű könyveknél több figyelem van fordítva.

De a köztársaság megsemmisülésétől kezdve megjelent művek egyike sem ad valami befejezett egészet, épp oly kevéssé, mint a menynyire jelen kisérletünk korlátolt terjedelméhez képest teheti. A lengyel államjog, mint átalában a szláv ügyek kimerítő ismertetését még mindig valamelyik német tudóstól kell várnunk.

Az Odera és a Pregel mögött sok németre nézve bezárul a világ; mily széles perspectivát nyithat azonban a nagy jövőjű szlávságba vetett egyik vagy másik pillantás! Hiszen ott is, mint az oczeánon túlról felénk hangoztatják: «a német tudományosság az a forum, mely előtt a földkerekség minden történeti és tényleges igazságának meg kell erősödnie és hitelesíttetnie».

HARMADIK SZAKASZ.

Egyes alkotmányi ügyek tárgyalása.

A köztársaság területi beosztására nézve az elősorolt statistikai-államjogi művek legtöbbje tájékoztatásul használható. A kiválólan földrajzi könyvekben, minő például a Geographische Beschreibung von Polen, Hamburg 1784., vagy Polen nach seiner bisherigen geographischen Beschaffenheit, Bunzlau 1796. kevés új adattal találkozunk. Maltebruntől Tableau de la Pologne, Paris 1807. is a Chodzko által Páris 1830. eszközölt kiadásban vált hasznavehetővé.

Lengyel nyelven egy sereg rövidebb földrajzi leírást ismerünk, többi közt Totomir- és Wiślickitől. A nagyobb művek közül Krzyzanowskitól a Dawna Polska, 1843. és Balinski i Lipinskitól a Starozytna Polski 1843. érdemelnek itt felemlítést.

A köztársaság legjobb térképe, fogyatkozásai daczára, jó ideig Rizzi Zanonié volt 1772-ből s ezután igazodtak az osztozkodó hatalmak is. Lelewel felvételein kívül ez idő szerint Chrzanowski tábornoknak Párisban 1859. kiadott térképe a legjobb.

A köztársaság egyes területei közül csupán lengyel Poroszország részesült tüzetesebb államjogi leírásban, s ennek külön intézményei Lengnich számos művében vannak tárgyalva.

Igy eltekintve a lengyel királysághoz tartozó porosz tartományok jeles történetétől, a következőkben: Norma regiminis in Prussia, 1722., De comitiis Prussiae, 1724., Hodierna rp. Prutenae facies, Ged. 1722., Dilger, Dissertatio de unionis qua Poloniae jungitur Prussia indole, Ged. 1727., Drusus, Biga commentationem juris publici Pruthenici, Dant. 1746., Keyserling, De indigenatio . . . . apud Prussos, 1768. Ugyanerről már 1647-ben írt egy könyvet Werde Indigenat zieni pruskiéj, Gdańsk czímmel. Idevonatkozólag Hartknoch Alt- und Neues Preussen, 1684. műve is bőven szól.

A társadalmi viszonyokról, bár nagyrészt hypothesisekből kiindulva, csaknem minden munkájában, egyes folyóiratokban is megemlékezik Lelewel. Így Tygodnik Literacki, 1841. 31. lapjától Posiadlosci Kmieci dwojakiéj natury közlemény. Egyébként az irodalom emez ága még mindig nagyon hézagos s Szapweha, O lechickim poczatka Polski, 1855. tarthatlan föltevésekből és analogiákból indult ki.

A jobbágyság kérdéséhez rendkívül érdekes iratocska a Lament Chlopski na panów, melynek kiadatását mi a XVI. század második felére helyezzük. A jobbágysági viszonyok szabályozásáról és javításáról a négyéves országgyűlés idejében húsznál több kisebb-nagyobb munka jelent meg, a melyeknek azonban csak egy részét láthattuk. Legfontosabbak, a melyek egyúttal a jobbágysági állapotokról is kimerítő felvilágosítást nyujtanak, ezek: O poddanych polskich, Krak. 1788., Uwagi o chlopach, 1790., O wloscianach, 1791. Szépen, de egyéb műveinek felületességével van írva Swowiecki, Uwagi wzgledem poddanych 1807. Minden jogtörténelmi jelentőséget nélkülöznek Grävenitztől: Der Bauer in Polen, 1818., Chelstől: Die Agriculturverhältnisse etc. 1848., Leleweltől: Stracone obywatelstwo stanu Kmiecego, Brüssel 1847. kevésbbé alapszik be nem bizonyított föltevéseken, mint ugyanezen szerző egyéb munkái.

A nemesség felfogásáról a nem-nemesekkel szemben való viszonya felől értekezik Kutasinski, Uwagi nad stanem nieszlacheckim w Polszcze, 1790. A nem-nemesek megöléséért a nemességre háruló csekély vérdíjról pedig Braun Dávid Dissertatio de legis famosae «Quamvis» etc. V. ö. de Mitzler Kolof, Acta literaria R. Pol., 1756.

A nemességről átalában Kunicki, Eques Polonus sive nobilitatis etc. effigies Crac. 1645. szól. Korábbi időkből érdekesek még Marcin Bielski, Sprawa rycerska, 1569. és Kwiatkowskinak De vera civili nobilitate, 1577. című kéziratban maradt műve.

Az idegen czímekről szóló számos iratból Grodzicki Ádámtól Przestroga o tytulach cudzoziemskich, 1637. — Bielejowskitól Obrona tytulów, 1641. — Doroguckitól Tytuly cudzoziemskie ect. Az indigenatusról Hommel, De indigenatu Poloniae, 1698., De indigenatu sincera collatio, 1669. és Schott Tractatus de indigenatu, Dant. 1738. A lengyel czímertanra nézve, mely, mint tudjuk, a lengyel nemesség és azzal együtt a lengyel alkotmány alapelveinek ismertetéséhez rendkívül fontos, v. ö. Paprocki, Herby rycerstwa polskiego, 1584., újabban 1858. Krakkóban; Okolski, Orbis polonus, Crac. 1641.; Poczet herbów, Krak. 1696.; Niesiecki, Korona polska, 1718—43. IV. Frigyes Vilmos porosz király támogatásával, Lipcse 1839.; Herbów opisy, Gdańsk 1782.; Malinowski, Heraldyka, Warsz. 1844.

A lengyel királyságról Steinwehrtől Regiae in Polonia dignitatis origines, 1758.; Crisseniustól De ortu regiae dignitatis in Polonia, Lips. 1754.

A választási jogról is sok értekezés szól; így többi közt: Spanocchi. Discorso del interregno etc. 1587.; Dissertazione sulla elezione del re di Polonia, 1604.; Knesebeck. Declamatio etc. 1610.; Fredro, Discursus de electione regis Poloniae ex polonico versus, 1660. (Diarium Europaeum T. VII.); Disquisitio de electione, 1662.; Der polnischen Nation politische Staatmaximen, 1670.; De la Bizardière, Les diètes en Pologne, 1697.; Gab. Groddeck, De pactis conventis regum Polon., 1709.; D. Braun, De jurium fundamentalium etc., Coloniae 1722.; Zech, De legitima electione, 1734.; Nic. Kossobudzki, Modus electionis regis Poloniae, Crac. 1753.; Boehm, Commentarius de interregnis, Thorn 1753.; Joachim, Von der Wahl etc. 1764; Zaluski, Manuale, 1764., franczióul is Manuel du droit public etc. czímmel.

A lengyel alkotmányjog ezen sarkalatos pontjáról még sok kutatni való marad hátra. Az alapot itt a felségszünetekről, különösen ez első nagy interregnumokról szóló concrét művek kell hogy képezzék; így Pilinskitől Das polnische Interregnum 1572—73., Heidelberg 1861.; Reimann, Das polnische Interregnum nach dem Tode Sigmund August's. 1864. Sybelnek Historische Zeitschrift-jében, 11 kötet. Hüppetől De Poloniae post Henricum interregno, Vrat. 1866; Carotól Das Interregnum von 1587., Lipcse, 1861. Sok fontos adatot szolgáltat a királyság jelentőségéről általában Plebanski, De successoris designandi consilio vivo Joanne Casimiro, Berol. 1855. Nem hagyható figyelmen kívül még Freundnak formalis kutatása, De insignibus regiis Poloniae, 1712.

Az országgyűlések történetéről a legjobb, bár csak rövid időtartamot felölelő munka a Wladislaw Bentkowskinak, Vicissitudines comitiorum sub Jagellonicae . . . . habitarum, Lips. 1839., a Jablonowskitársulatnak kétszeresen megkoszorúzott pályamunkája Lipcsében. A szerzőnek ezennel lekötelezett hálánkat fejezzük ki azon liberalis támogatásért, melyben minket jelen munkánknál gyűjteményeinek rendelkezésünkre bocsátása által részesített.

Jelentéktelenek S. Lochowskitól a Comitiorum regni Poloni generalium forma vis et effectus, Crac. 1664.; Preziowskitól O sejmach i sejmikach, 1829. (A varsói piarista gymnasium programmja.)

A piaristák által kiadott Koleda na rok 1752. nevű naptárban található egy nem éppen sikertelen értekezés az országgyűlésekről.

Garczynskinek Anatomiájához egy kitünő kivonat: z Skrupul bez Skrupulu w Polszcze, van csatolva Jablonowskitól, mely becses adatokat szolgáltat a tartománygyűlésekről és ezek szervezetéről.

A senatusról v. ö. Karnkowski, De primatu senatorio regni Poloniae, Posn. 1593.; T. Zawadzki, Speculum senatorum ac officialium regni Poloni, Crac. 1623.; Schultz, De senatu, 1706.: De legatione nota archiep. Gnesnensium, 1677. és Damalewicz ritka munkája, Series archiepiscoporum, Vars. 1649.

A tartományi követ-kamarákról: Orationes politicae de alternata palatinatus Posnaniensis cum pol. Cracoviensi et aliae, Vars. 1746.; T. C. Gralhathtól De intercessione nuntiorum seu de libero veto, Regiom. 1760.

Plebański már említett értekezésének van egy a liberum vetóról szóló becses függeléke.

A confoederatiók jogait világítja meg Lengnich, De confoederationibus Polonorum; Kettner, De Polonorum confoederationibus 1735.; Wyrwicz, O konfederacji gołąbskiéj; Horaczewski, O konfederacyach a Tygodnikban p. 289, 1843.

A német joggal élő községekről igen kevés jelent meg nyomtatásban. Megemlítendő Dyszkurs o pomnożeniu miast w Polszcze, Krakkó, 1817. II. kiad. 1644.

Igen fontos Medrzecki 1788. és 1790-ben megjelent három ritka műve: a Prawa miast; Wiadomość o pierwiastkowéj miast zasadzie: és a Zbiór praw . . . stanom miejskim służących.

Nem egészen jogosan nevezi Lelewel Surowiecki, O upadku przemysłu i miast, 1810. czímű művét kurtán fecsegőnek, noha e műben a választékos előadás nem kárpótolhat a positiv tartalom hiányos voltáért.

Daczára czímének, csak krakkói viszonyokra vonatkozik Mecherzyński, O magistratach miast polskich czímű 1845-ben megjelent műve. Becses adalék Röpelltől Die Ausbreitung des magdeburger Stadtrechts in Polen, 1856. czímű műve. Azonban Mierosławski, Histoire de la commune polonaise, Berlin 1856. czímű műve minden belső értéket nélkülöz. Némely becses felvilágosításokkal szolgálhat Gauppnak a magdeburgi és halli jogról írt műve; Hubetől O instytucyach miejskich, 1867.; Hubetől Erbfolgerechte, németül 1836., társadalmi viszonyokra nézve használható.

A városok történeteiben azok jogi viszonyairól vajmi keveset fogunk találni. Legfontosabbak e tekintetben: Gołebiowski, Opisanie Warszawy 1827.; Zubrzycki, Kronika Lwowa; Lukaszewicz, Obraz miasta Poznania, 1837.; Sobieszczański, Rys historyczno-statystyczny Warszawy, 1848.; Baliński, Historia Wilna; Kraszewski, Wilno od początków jego.

Wuttkenak Städtebuch des Landes Posen, 1864. czímmel írt műve is a jogi viszonyokról csak általánosságban emlékezik meg.

Schmittnek a Flatow kerületről és a Deutsch-Crone kerületről 1867-ben megjelent és megjelenendő mindkét művében mindaz, a mi a városok viszonyairól mondatik, alapos levéltári tanulmányokra van alapítva.

A lengyel városokról egyetmást találhatunk a folyóiratokban elszórva; a német olvasónak talán hozzáférhető «Posener Provinzialbl.» 1846. évfolyama. A culmi Oberhofról vesd össze «Altpreussische Monatschrift» 1866. 3. füz. A nyugati porosz városokról írt Boczko «Annalen des Königreichs Preussen» 1793. évf.

Gazdagabb a vallásfelekezetek jogviszonyait tárgyaló irodalom. Legkimerítőbben tárgyalja az állam viszonyát az egyházhoz Lipski a Lipe, Decas questionum publiconum regni. Krak. 1616., II. kiadás, Posen 1826.

Jeles könyv a Prawdziwy Stan duchowienstwa, 1877. czímű mű, de az Uwagi polityczne imienia stanu duchownego do zbioru praw polskich podane, Kalisz 1778. czímű munka sem kicsinylendő.

A tizedről (dézsma) vesd össze O dziesiecinoch, Kraków 1604. és Czacki, O dziesiecinoch, Warsz. 1801. A compositiókról Melchior Stephanides III. viorum opusculum compositionum etc. Crac. 1632.

A jezsuiták *ellen* írt több röpiratnak gyűjteményét találjuk Krzyżanowski, Dawna Polska III. k. p. 48. A gyűjtemény jegyzéke azonban nem teljes. Ha a dolog közelebbről érdekelne, könnyen még vagy 20, a jezsuiták *ellen* intézett s Lengyelországban megjelent iratot sorolhatnánk fel.

Az egyházi unio kezdeteiről lásd Censura orientalis ecclesiae, Crac. 1582. Az egyesült és nemegyesült görög egyház viszályairól: Jedność św. cerkwie wschodniey i zachodniey 1632. A görög egyesült egyházról adatok az Acta publica z czasów Zygmunta III. No. 11. és Deklaracya statutów o rozdawaniu dignitarstw i beneficyi ruskich, Krak. 1612. és Wiadomość o Ormianach w. Polszcze, Lwów 1842.

A lengyelországi görög nem egyesültek és dissidensek történetéről többen írtak, de jogi szempontból egyik sem foglalkozik e felekezetekkel. Az e tekintetben legkimerítőbb munkában Krasiński, Historical sketch of the reformation in Poland, 1838., vajmi keveset találunk ide vonatkozót. Még kevesebbet nyujt Friese, Kirchengeschichte von Polen und Lithauen, 1786. és Fischer, Geschichte der Reformation, 1845. Többet találunk Łukaszewicz Wiadomość o dyssydentach, 1832.

czímű s ugyane szerző más műveiben, melyekben e tárgygyal foglalkozik.

A dissidensek kérdését illetőleg az államjogi művek lényegileg az 1573-ki confoederationalis törvény védelme, vagy ezen alaptörvény megtámadása körül forogtak. Az ez irányú irodalom igen gazdag. A támadó iratok közt nevezetes a Rozmowa o konfederaciey, Krakkó, 1592. és a valószínűleg Skargától származó Proces confoederaciey, 1595. és Proces na konfoederacya, mely író a lengyelországi jezsuiták közt oly helyet foglal el, mint a német jezsuiták közt a korát túlszárnyaló Spee. A confoederatio védelmére jelent meg 1595-ben egy Podpora és 1596-ban az Obrona powtórna. Legfontosabb még e tárgygyal foglalkozó munkák között: Erasmus Gliczner, Appellatio sive apologia, 1598. műve Excepcya, 1600. című elleniratával.

Megemlítendők a Deklaracya nowego prawa, 1615. és a Braterska deklaracye, 1646. című munkák. Nem hagyandók figyelmen kívül a következő művek: Obrona rozsadku o niedopuszczaniu budowaniheretyckiego, Poznań, 1616., valamint (Jabłonski) Jura et libertates dissidentium, Berol. 1708. és (Arnold) Sendschreiben von den Zuständen u. Drangsalen der Dissidenten, Freistadt 1717. és Jerzy Kaz. Ancuta, Jus plenum religionis catholicae, Vilnae 1719., mely utóbbi bizonyítja, hogy a dissidensek se cselekvő, se szenvedőleges szavazati joggal nem birnak.

Még meg kell említenünk Jabłonskitól Oppressorum . . . evangelicorum desideria fundamenta desideriorum etc. Berol. 1723.; S. Thomas, Altes u. neues vom Zustand der evangelisch-lutherischen Kirchen im Königreich Polen, 1750.: Prawa i Wolności Dyssydentów, 1767.; Uwagi obywatelskie nad okolicznościami . . . protestantów polskich. 1786.

A zsidók ellen több munka jelent meg, melyek a nekik adott jogok megnyirbálását sürgették. Ezek közt megemlítendők: Zwierciadlo korony polskiey, urazy . . . które ponosi od żydów, 1618. Már előbb jelent meg Okrucieństwa żydowskie, 1598. és De stupendis erroribus, 1541. Kezünkbe került még Sleczkowskitól O doktorach żydowskich és a zsidóknak egy védelme, Ad querelam mercatorum Cracoviensium responsum, 1539.

Olyan, kizárólag a lengyel zsidók jogi állapotait tárgyaló mű, a milyet például Stobbe, Die Juden in Deutschland czím alatt 1866-ban irt, nem létezik. Azon jegyzetek, melyek általános történelmi művek-

ben e kérdésre vonatkoznak, szórványosak. Említésre méltó különösen Perlestől Die Juden in Posen, 1865., és Grätznek Lipcsében megjelent. Geschichte der Juden czimű műve 6. és 7. kötete, valamint Josttól Geschichte des Judenthums, Leipzig 1859. III. köt.

Fürstnek Literaturblatt des Orients-ében kisebb értekezések német nyelven; egy könyve Hollaenderskinek, ki ép úgy, mint Calmanson és Lubliner, franczia nyelven kis műveket irt a lengyel zsidóságról. valamint egy dolgozata Czackinak képezi mindazt, a mit lengyel nyelven a zsidók jogi viszonyairól számbavehetőt irtak.

A lengyelországi mohamedánok és jogaik ellen pseudonym (Piotr Czyżewski) irótól jelent meg egy munka, Alfurkan, 1615. Ez ellen volt intézve az Apologia Tatarów, 1630.

A tatárokról értekezik Czacki, Wisniewskinek Pomniki Historiczne i Literackie II. k. és erről szól Bandtkenek egy értekezése Wojcicki Album literackieben, Warsz. 1848. Litvániáról és Wilnóról irt egyes munkákban is megemlíttetnek a tatárok.

A czigányokról, kikről a szövegben több szó nem volt és a kikről csak annyit mondhatunk, hogy ők Litvániában a Radziwillek felügyelete alatt külön organisatióval birtak, csak két mű létezik; egyiket Czacki irta, a másik Norbuttnak 1830-ban megjelent könyve.

A lengyelországi nevelésviszonyok jogi oldalát megvilágító monographiák nincsenek; ide vonatkozhatnak: Leleweltől O oświecie és Łukaszewicztől Dziejo szkół czimű munkák.

Lengyel hivatalnoki viszonyokra vonatkozó kisebb művek ezek:

Noramowski, Aurorae solis Sarmatici . . . mareschalci, Viln. 1727.: S. T. Schultz, De mareschalcis etc. Dant. 1743.; Noramowski, Signatores regni . . . cancellarii, quibus adjuncti thesaurarii, Vars. 1727.; Schultz, De cancellariis, 1742.; Heidenstein, De dignitate ac officio cancellarii, Dant. 1742.; Schultz, De succamerariis, Thorn 1747.: Stan. Dunczewski, Traktat o starostwach, 1752.; Uwagi nad projektem przedazy starostw, 1792. és egy e tárgyról 1791-ben elmondott beszéde Kołłątajnak. A Tygodnik lit. 1843. megjelent Moraczewskinek O starostwach i starostach czimű értekezése.

A törvénykezés szervezetére vonatkozik és részben igen becses Andreas Gregoriustól Processus juris brevior. Krakkó 1831.

Meglehetős nagyhangú Andreas Ciesielski, De defensione regni et administratione justitiae Krak. 1572. Következik nem nagyon használható műve Rzeczyckinek. De fontos Lipski Andrásnak Practicarum

observationum centuriae, Riga 1602. II. köt. Krakkó 1619. 2. kiad. Dant. 1648., az udvari törvényszékekre nézve fontos mű.

Ide tartoznak még Czoradski, Proces sądowy, Posen 1610.; Th. Dresner (lembergi származású tanár Zamośćban) Institutiones juris regni Poloniae, Zamość 1613.; Jak. Zawisza, Wskrócenie prawnego processu Koronnego, 1613.; Th. Zawadzki, Processus judiciarius. Crac. 1616., újra 1619.; Janidlovius, Progressus judiciarius, Crac. 1619.; Łohowski, Regalae juris, Crac. 1637.; Lisiecki, Trybunał główny koronny, Krak. 1638.; T. Chotecki, Nowy nieprzjaciel Polski na sejmie warsz. 1695. wydavy to jest niesprawiedliwosc w. sadak, kézirat a Zaluscianában; Paciorkowski, Regula processus granicialis, Lublin 1760.; Jacob Czechowicz, Praktyka kryminalna, Culm 1769.; Theodor Ostrowski, Prawo Cywilne, 1784. és 1787., németül 1797., második kötetében a lengyel nemzet polgári joga. Steiner, Ueber das Reichsgrundgesetz: Neminem captivabimus és Die polnische Justizverfassung bis ins XV. Jahrhundert, Berlin 1791.

Zamojskinak 1786. és 1791-ki tervezései óta számos könyv látott napvilágot, de egyiknek sincs maradandóbb jelentősége. A birodalom megsemmisülése óta pedig ezen fontos pontokra nézve még semmi behatóbb magyarázattal nem rendelkezünk.

Tudomásunk szerint a köztársaság nemzetgazdasági rendszerére vonatkozólag még mindig a legértékesebb adalék Jekeltől, Pohlens Handelsgeschichte, Wien und Triest 1809., két részben; továbbá K. B. Hoffmanntól Vademecum polskie. Pragmatyczny rys historyi kredytu publicznego, Warsz. 1824. czéljainkra különösen 457—506. lapjáig nagy sikerrel használható. Említhetők, jóllehet kevés jogtörténeti jelentőségűek: Wiadomość o stanie handlu i przemslu w Polszcze w wiekach dawmejszych, Stanislawow 1846.; Czacki, O handlu Polski z Porta; Surowiecki, O rzekach i splawach, 1811.; még előbbi időkből: Wyklad o sposobie do rzek splawnosci, 1702.; Triga quaestionem . . . mercaturae, opificiorum etc., 1704.; Uwagi obywatelskie nad zebrahami, Warsz. 1782.

A pénzverésre vonatkozó irodalom kiválóképen teljesnek mondható. A köztársaság idejében a magánosok gyakorlati használatára összeállított tarifákat bocsátottak közre. A hírneves Copernicus által 1526-ban írt érmészeti értekezés 1816-ban látott Varsóban napvilágot, de reánk nézve alig bir érdekkel. Sokkal érdekesebb néhány következő munka, mint: J. Grodwagner, Discurs o cenie pieniedzy terazniejszej, 1632.:

Starowolski, Dyskurs o monecie; Braun, Historischer Bericht etc., 1758.; Ewaluacya monet, a kincstári bizottság által Varsóban 1766. közzétéve. Lelewel franczia közleménye a régi pénzverési ügyről a jogtörténelemre nézve alig használható.

Pénzügyi szakba vágó régibb és nagyrészt jeles művek: Cikowski, W sprawach celnych odpis, 1606.; Florianus Groth, De rebus Fisci, Petricoviae 1616.; Debowski, O podatkowianiu, Krak. 1791.; Golewski, De tributis et vectigalibus, Krak. 1827.; J. Willich, De salinis cracoviensibus, Ged. 1645.; lengyelül is megjelent.

A lengyel védrendszert behatóbban tárgyalja Tarnowski, Hetman Consilium rationis bellicae, Tarnow 1558. czímű munkájában. Egy nagybecsű kéziraton: az O gotowosci wojennej-en kívül az említett Tarnowskitól megjelent még sporób obroney król. Polskiego, Krak. 1579. Más szerzők közül ide tartozik Wereszczynski görög püspök, a ki vörösorosz és lengyel nyelven többbrendbeli munkát írt a hadi szervezetről; továbbá Starowolski, Institutionum rei militaris etc. Crac. 1639.; Zguba ojczyzny; A. M. Fredro, Potrzebna consideratio, 1675.; Fredro, Militarium seu axiomatum belli etc.

Mikolaj Chabielski, Sposób rzadu etc. a XVII. század második feléből, a tüzérség szolgálati módjáról és az általános népfelkelésről ad felvilágosításokat. Csakhogy a felhasználandókat ebben is ép úgy, mint a következő munkákban össze kell keresnünk: Plata wojska i chleb zasłużonych, 1771.; Bakalowicz, Zdanie o pozytku fortec, 1777.; Wylzenie moralnich przymiotów i povinnosci stanu wojskowego, Warsz. 1780.; Wojciech Rosnowski, Posób powiekszenia sil krajowych w Polsce przez popisowe milicye; O wojsku polskiém myśli, 1792.

Lengyelország külső államjogát illetőleg csaknem kizárólag történelmi munkákra és oly szerződések vagy iratok gyűjteményére vagyunk utalva, melyeknek gyakorlati rendeltetésök volt.

Ilyenek az interregnumok ideje alatt nagy számmal megjelent röpiratok, mint (Olszowski) Censura candidatorum sceptri Polonici, 1669. — Megemlíthetők még Ch. Varsevicius, De legationibus, 1604.; F. G. Chwalkowski, Discursus politicus de consiliis ante in et post bellum, Franc. 1667.; O sprawach jakie maja Polacy z dworami cudzoziemskiemi Goricki III. kiadásában, Wars. 1750.; Solowjew, Istorija padenija Poljschi, Moskwa, 1863. és d'Angeberg (= Czartoryski) Recueil de traités, Paris 1863., Lengyelország bukása korának jogviszonyait illetőleg.

TARTALOMJEGYZÉK.

Oldal

Előszó 1

BEVEZETÉS.

I. A lengyel alkotmány lényege.

Lengyelország a történelemben 6
A lengyel állam állandó alapjai 15
Sajátosságok a lengyel állam fejlődésében 25

II. A lengyel államjog forrásai.

A lengyelek szokásjoga 38
A lengyelek irott joga 45
Idegen jog Lengyelországban 51

A LENGYEL KÖZTÁRSASÁG ALKOTMÁNYA.

III. Az államterület felosztása.

Lengyelország földrajzi feltételei 53
Az alsóbb egységek geometriai haladványban 60
Lengyelország és Litvánia 70

IV. A társadalom szervezete.

Állam és társadalom Lengyelországban 76
Lengyelország parasztjai 82
Lengyelország nemessége 91

V. Királyi hatalom.

A lengyel király állása 119
A királyi méltóság megszerzése 128
A királyválasztás és trónralépés módja 135
A király jogai 145
A király ellátása 150
A királyság magva 152
A királyi méltóság elvesztése 156
A király családja 158

VI. Országgyűlés és nemzet.

A lengyel parlamentarismus kifejlődése 163
A senatus szerkezete 174
A követek állása 185
Az országgyűlésről tüzetesebben 188
Az országgyűlés ügyrendje 192
A liberum veto 201
Conföederatiók 209
A tartománygyűlések jelentősége 220

VII. Német joggal élő községek.

A városok helyzete Lengyelországban 233
A német joggal élő községek törvényhozása 244

Oldal

Német joggal élő községek hatóságai 253
A városi lakók társadalmi helyzete 265
A német joggal élő községek egymáshoz való viszonya 274
A városok és az állam 280

VIII. Hitfelekezetek.

A vallás jelentősége a lengyel államban 292
A római egyház Lengyelországban 301
A görögök 309
A dissidensek 311
A zsidók 319
A mohamedánok 334
A nevelés a lengyel államban 336

IX. Államkormányzat.

A lengyel közigazgatás jellege 348
A köztársaság területén levő hivatalnokok 354
A korona és Litvánia méltóságai 367
A tartományok és csoportok hivatalai 370
A vajdaságok és kisebb kerületek igazgatása 371
Utolsó reformkisérletek 379

X. Jogszolgáltatás.

A lengyel törvényszékek helyzete 383
Törvénykezési eljárás 390
Törvényszékek a köztársaság területe számára 395
A tribunálok 400
Grod- és kerületi törvényszék 405
A törvénykezés más nemei 411

XI. Közgazdaság.

A nemzetgazdaság ápolása a lengyel államban 417
Az állam bevételei 431
Pénzügyi kormányzat 446

XII. Hadügy.

Lengyelország honvédelme 457
A kozákok 471
A zsoldosok 474
Lengyelország tengerészete 485

XIII. Külviszonyok.

A külügyek kezelése a lengyel köztársaságban 488
A külföldiek helyzete Lengyelországban 494
Lengyelország mint hűbér és Lengyelország hűbérei 499
Lengyelország a modern államok között 505
Befejezés 510

XIV. A lengyel államjog irodalma.

A lengyel törvények gyüjteményei 522
Általában a köztársaság államjogára vonatkozó művek 524
Egyes alkotmányi ügyek tárgyalása 534